

Μελέτες (Studies) / 29

Η πολιτική οικονομία του κράτους πρόνοιας και ο καθαρός κοινωνικός μισθός στην Ελλάδα

ΘΑΝΑΣΗΣ ΜΑΝΙΑΤΗΣ

**Η πολιτική οικονομία του κράτους
πρόνοιας και ο καθαρός κοινωνικός
μισθός στην Ελλάδα**

Η πολιτική οικονομία του κράτους πρόνοιας και ο καθαρός κοινωνικός μισθός στην Ελλάδα

Θανάσης Μανιάτης

Μάρτιος 2014

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΣΕΕ

Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων

Εμμανουήλ Μπενάκη 71Α
106 81, Αθήνα
Τηλ. +30 2103327779
Fax +30 2103327770
www.ineobservatory.gr

Οι απόψεις που διατυπώνονται στο παρόν κείμενο
είναι του συγγραφέα και δεν εκφράζουν κατ' ανάγκη
τις θέσεις της ΓΣΕΕ.

Επιμέλεια εξωφύλλου: Βάσω Αβραμοπούλου

Γλωσσική επιμέλεια - Διορθώσεις: Αναστασία Σακελλαρίου

Φωτογραφία εξωφύλλου: www.123rf.com

Ηλεκτρονική σελιδοποίηση: Νικολέττα Μιχελάκη

Εκτύπωση - Παραγωγή: ΚΑΜΠΥΛΗ ΑΕΒΕ

© ΙΝΕ ΓΣΕΕ

ISBN: 978-960-9571-52-4

Η παρούσα έρευνα χρηματοδοτήθηκε από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και το Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού» 2007-2013.

Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων

Το Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ αποτελεί έναν χώρο έρευνας και δράσης που απευθύνεται στους εργαζομένους, στην ακαδημαϊκή κοινότητα, στους φορείς χάραξης πολιτικής και στο σύνολο των πολιτών. Στόχος του είναι να προσφέρει επιστημονικά τεκμηριωμένες αναλύσεις για μια σειρά κοινωνικών και οικονομικών ζητημάτων που βρίσκονται στο επίκεντρο της τρέχουσας συγκυρίας και που έχουν άμεση σχέση με τα συμφέροντα του κόσμου της εργασίας. Το Παρατηρητήριο είναι σημείο συνάντησης και δημιουργικού διαλόγου πληθώρας ερευνητών, με απώτερο στόχο την ανάδειξη διαστάσεων των σύγχρονων οικονομικών και κοινωνικών φαινομένων που έχουν ιδιαίτερη αξία για την οπτική των εργαζομένων και των συνδικάτων. Παράλληλα, η ερευνητική του δραστηριότητα εντάσσεται σε μια ευρύτερη προσπάθεια καταγραφής πολιτικών που δύνανται να συνεισφέρουν με ουσιαστικό τρόπο στην επίλυση των σημαντικών προβλημάτων που αντιμετωπίζει στην τρέχουσα περίοδο ο κόσμος της εργασίας.

Η δραστηριότητα του Παρατηρητηρίου επικεντρώνεται σε τρεις βασικούς τομείς: α) στην οικονομία και την ανάπτυξη, β) στο κοινωνικό κράτος και το μέλλον της εργασίας και γ) στην ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού σε περιβάλλον δημοκρατίας και ισότητας. Ο πρώτος τομέας αφορά τα αίτια και τις επιπτώσεις της πρόσφατης οικονομικής κρίσης, τις σύγχρονες προκλήσεις που έχει να αντιμετωπίσει ο δημόσιος τομέας και η δημοσιονομική πολιτική στην Ελλάδα, καθώς και τις αλλαγές που είναι αναγκαίο να πραγματοποιηθούν στο αναπτυξιακό πρότυπο της χώρας. Ο δεύτερος τομέας αναφέρεται στην ασκούμενη κοινωνική πολιτική, στα ζητήματα της φτώχειας και των ανισοτήτων, στις εργασιακές σχέσεις και στο θεσμικό πλαίσιο των αγορών εργασίας. Ιδιαίτερη έμφαση δίνει στην ανάλυση της τρέχουσας συγκυρίας και στην αποδόμηση που επιχειρείται σε μια σειρά δικαιω-

μάτων και κατακτήσεων των εργαζομένων. Τέλος, ο τρίτος τομέας επικεντρώνεται σε θέματα που αφορούν την εκπαίδευση και την κατάρτιση των εργαζομένων, τις ποιοτικές και ποσοτικές διαστάσεις της ανεργίας, τον κοινωνικό αποκλεισμό και τον ρατσισμό που βιώνει σημαντική μερίδα των εργαζομένων και των ανέργων στη χώρα.

Είναι προφανές ότι οι τρεις προαναφερθέντες τομείς έχουν επικαλύψεις μεταξύ τους. Μέσα από τα κείμενά του το Παρατηρητήριο επιδιώκει να αναδείξει αυτές τις επικαλύψεις και να φέρει στην επιφάνεια τα οφέλη που μπορεί να προκύψουν από την πολύπλευρη ανάλυση των σύγχρονων οικονομικών και κοινωνικών φαινομένων. Στο πλαίσιο της προσπάθειας που επιχειρείται, θεωρείται ιδιαίτερα σημαντική η κατάθεση παρατηρήσεων, προτάσεων αλλά και εναλλακτικών προσεγγίσεων από όσους και όσες επιθυμούν να συνεισφέρουν στην ερευνητική δραστηριότητα του Παρατηρητηρίου.

Γιάννης Παναγόπουλος

Πρόεδρος ΙΝΕ ΓΣΕΕ

Περιεχόμενα

1	Εισαγωγή	9
2	Επισκόπηση της βιβλιογραφίας για τη θεωρία και την ιστορία του κράτους πρόνοιας	27
2.1	Το κράτος πρόνοιας: Γέννηση, επέκταση, κρίση, αναδιάρθρωση/συρρίκνωση ή αντίσταση και επιβίωση/διατήρηση; (retrenchment or resilience and survival?)	28
2.2	Η ορθόδοξη οικονομική βιβλιογραφία για το κράτος πρόνοιας, την ανισότητα και την ανάπτυξη	41
2.3	Για το κράτος πρόνοιας και τον κοινωνικό μισθό: Απόψεις της ριζοσπαστικής και μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας	46
3	Ποσοτικές πτυχές και δείκτες ανάπτυξης του ελληνικού κράτους πρόνοιας: Ο καθαρός κοινωνικός μισθός στην Ελλάδα, 1958-1995	57
3.1	Εισαγωγή	57
3.2	Η εμπειρική μεθοδολογία υπολογισμού του καθαρού κοινωνικού μισθού - Στοιχεία Ελληνικών Εθνικών Λογαριασμών (1958-1995)	61
3.2.1	<i>Ο επιμερισμός των ωφελειών των κρατικών δαπανών στους μισθωτούς εργαζομένους</i>	63
3.2.2	<i>Ο καθορισμός της φορολογικής επιβάρυνσης των μισθωτών εργαζομένων</i>	68
3.3	Εμπειρικά αποτελέσματα I: Ο καθαρός κοινωνικός μισθός στην Ελλάδα για την περίοδο 1958-1995: Διαφορετικές υποθέσεις	73
3.3.1	Εισαγωγή	73
3.3.2	<i>Ο λόγος των εργατικών οφελών (labor benefit ratio) και ο λόγος των εργατικών φόρων (labor tax ratio)</i>	80
3.3.3	<i>Το μερίδιο των μισθωτών εργαζομένων σε συνολικούς φόρους και κρατικές δαπάνες</i>	89
3.3.4	<i>Ο καθαρός κοινωνικός μισθός N (net social wage) και ο λόγος του καθαρού κοινωνικού μισθού n (net social wage ratio): Οι έμμεσοι φόροι δεν επιβαρύνουν τους μισθωτούς</i>	91

3.3.5	<i>Μια σύγκριση του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού στην Ελλάδα, στις ΗΠΑ και στο Ηνωμένο Βασίλειο</i>	96
3.3.6	<i>Ο καθαρός κοινωνικός μισθός N^* (net social wage) και ο λόγος του καθαρού κοινωνικού μισθού n^* (net social wage ratio): Οι έμμεσοι φόροι επιβαρύνουν και τους μισθωτούς</i>	99
3.3.7	<i>Μέτρα διανομής (ποσοστό υπεραξίας) προσαρμοσμένα με τον λόγο καθαρού κοινωνικού μισθού</i>	101
3.3.8	<i>Ο καθαρός κοινωνικός μισθός και το ποσοστό ανεργίας: Η «βάση» και το αντικυκλικό στοιχείο του καθαρού κοινωνικού μισθού</i>	104
3.3.9	<i>Ο συνδυασμός του μεριδίου μισθών και του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού</i>	107
3.3.10	<i>Δημόσια ελλείμματα, ανεργία και λόγος του καθαρού κοινωνικού μισθού</i>	110
3.3.11	<i>Ο καθαρός κοινωνικός μισθός και οι στρατιωτικές δαπάνες</i>	114
3.3.12	<i>Κοινωνικές δαπάνες και «αποεμπορευματοποίηση» της εργατικής τάξης</i>	117
3.3.13	<i>Τα συστατικά στοιχεία του λόγου οφελών εργατικής τάξης</i>	121
3.3.14	<i>Γυναικεία συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό και λόγος οφελών της εργατικής τάξης</i>	123
3.3.15	<i>Επίδομα ανεργίας, κατώτατος μισθός και μέσος μισθός και παραγωγικότητα της εργασίας</i>	123
3.3.16	<i>Καθαρός κοινωνικός μισθός και απεργιακή δραστηριότητα</i>	126
3.3.17	<i>Κοινωνική πολιτική, καθαρός κοινωνικός μισθός και ποσοστό αποταμίευσης</i>	127
4	Δημόσιο έλλειμμα, δημόσιο χρέος και καθαρός κοινωνικός μισθός στην Ελλάδα και στις νοτιοευρωπαϊκές χώρες, 1995-2011	131
4.1	Εισαγωγή	131
4.2	Συγκρίνοντας τη δημοσιονομική δομή πέντε νοτιοευρωπαϊκών χωρών και της ΕΕ-15, 1995-2011	137
4.3	Εμπειρική μεθοδολογία υπολογισμού του καθαρού κοινωνικού μισθού από τα στοιχεία της Eurostat	143
4.4	Ο καθαρός κοινωνικός μισθός (N^*) στην Ελλάδα, 1995-2010	144
4.5	Ο καθαρός κοινωνικός μισθός σε Ελλάδα, Πορτογαλία, Γαλλία, Ιταλία και Ισπανία, 1995-2010	154
5	Συμπεράσματα	167
	Βιβλιογραφία	185

1. Εισαγωγή

Η ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας (welfare state) ή του κοινωνικού κράτους αποτέλεσε ένα από τα σπουδαιότερα χαρακτηριστικά της μεταπολεμικής εμπειρίας του συνόλου σχεδόν των αναπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών και ιδιαίτερα των χωρών της Ευρώπης. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι, από ποσοτική άποψη, η σημαντικότερη ίσως μεταβολή που συνέβη στη δομή και στη λειτουργία των αναπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών στις πρώτες δεκαετίες που ακολούθησαν το τέλος του Β' Παγκόσμιου Πολέμου ήταν η επέκταση και ο βαθμός ανάμειξης της κρατικής δραστηριότητας σε όλους σχεδόν τους τομείς της οικονομικής και κοινωνικής αναπαραγωγής. Η τάση αυτή αποτυπώθηκε, όπως είναι γνωστό, στη μεγάλη αύξηση του λόγου των συνολικών κρατικών δαπανών και όλων σχεδόν των επιμέρους κατηγοριών-συστατικών τους προς το ΑΕΠ, όπως και στον αντίστοιχο λόγο συνολικών φόρων προς το ΑΕΠ σε κάθε χώρα ξεχωριστά, αλλά και σε κάθε υπερεθνικό σχηματισμό-μπλοκ κρατών.

Πιο συγκεκριμένα, αυτή η τάση επέκτασης ήταν περισσότερο εμφανής και έντονη στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής, και ιδιαίτερα στο πεδίο της αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης με την ευρεία έννοια, συμπεριλαμβανομένης της διαχείρισης του ενεργού αλλά μη απασχολούμενου πληθυσμού, καθώς και του μη οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Αυτή η ποσοτική μεταβολή αναπόφευκτα κάποια στιγμή θεωρήθηκε η γενεσιουργός αιτία της μετάβασης σε ένα νέο, διακριτό, ποιοτικά διαφορετικό κοινωνικοοικονομικό στάδιο. Το σύστημα θεωρήθηκε ότι είχε περάσει από τον άναρχο, ασυντόνιστο, αγοραίο καπιταλισμό (με την όποια μορφή και έκταση «αδικίας» ή ανισότητας στην κατανομή του εισοδήματος και του πλούτου συνεπάγεται ο τελευταίος) στον καπιταλισμό του κράτους πρόνοιας ή καπιταλισμό της ευημερίας, τον επονομαζόμενο και welfare capitalism του δεύτερου μισού του 20ού αιώνα. Με άλλα λόγια, δημιουργήθηκε η πεποίθηση ότι, στην περίοδο της «χρυσής εποχής» της καπιταλιστικής ανάπτυξης, ο καπιταλισμός είχε οριστικά εισέλθει σε ένα νέο στάδιο, την εποχή του κρά-

τους πρόνοιας (era of the welfare state).¹ Η σύγχρονη αυτή πλευρά της μορφής του αστικού κράτους σηματοδοτούσε την οριστική μετάβαση από το παραδοσιακό «κράτος νυχτοφύλακα» και το warfare state μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στο ακριβώς αντίθετό του, το welfare state, που υποτίθεται ότι είχε κύριο μέλημα την ευημερία του συνολικού πληθυσμού.² Άλλοτε το κράτος πρόνοιας εμφανίζεται ως το υποκείμενο δράσης και άλλοτε ως το αντικείμενο-αποτέλεσμα της υποτιθέμενης ή πραγματικής άμβλυνσης των κοινωνικών αντιθέσεων και ανισοτήτων, καθώς και της ταξικής αντιπαλότητας και σύγκρουσης, που χαρακτήρισαν την πρώτη μεταπολεμική περίοδο σύμφωνα με την αντίληψη αυτή.

Η θέση αυτή κυριάρχησε στη σχετική βιβλιογραφία και στη δημόσια πολιτική συζήτηση ολόκληρη τη δεκαετία του 1960 μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Ήταν τότε που η ανάπτυξη του αποκαλούμενου κράτους πρόνοιας και η κοινωνική αποδοχή του έφτασαν στο απόγειό τους, με το φαινόμενο αυτό να θεωρείται ευρέως το σημαντικότερο κοινωνικό επίτευγμα του σύγχρονου, του ύστερου καπιταλισμού.³ Σύμφωνα με την κυρίαρχη αντίληψη της εποχής, η θετική συμβολή του κράτους πρόνοιας ήταν ορατή και σημαντική όσον αφορά και την άμβλυνση των οικονομικών διακυμάνσεων, του οικονομικού κύκλου, μέσω

1. Για αρκετούς συγγραφείς, την περίοδο εκείνη οι εξελίξεις αυτές σηματοδοτούσαν ακόμη και το τέλος του καπιταλισμού ως κοινωνικοοικονομικού συστήματος και την αντικατάστασή του με μια διαφορετική, «δίκαιη κοινωνία της ευημερίας».

2. Ο Gough (1987: 276) αναφέρει ότι «ο όρος κοινωνικό κράτος εμφανίζεται πρώτη φορά στην αγγλική γλώσσα το 1941, όταν ο Αρχιεπίσκοπος Temple χρησιμοποίησε τη συγκεκριμένη έκφραση για να διαφοροποιήσει την εμπόλεμη Βρετανία από το “πολεμικό κράτος” της ναζιστικής Γερμανίας. Στη συνέχεια, σε σύντομο χρονικό διάστημα η συγκεκριμένη φράση σχετίστηκε με τη φρασεολογία της έκθεσης Beveridge (1942), η οποία τόνιζε την ευθύνη του κράτους για την ευδαιμονία του ατόμου “από την κούνια έως τον τάφο”. Με σχετικά παράδοξο τρόπο πάντως, ήταν η Γερμανία που εμφανίστηκε ως πρωτοπόρος της σύγχρονης κοινωνικής ασφάλισης κατά τη δεκαετία του 1880 και της έννοιας του Wohlfahrtsstaat κατά τη δεκαετία του 1920».

3. Αυτό βέβαια ίσχυσε μόνο για τις σχετικά ολιγάριθμες αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές οικονομίες εκείνης της περιόδου και σίγουρα όχι για την ελληνική περίπτωση που, όπως είναι γνωστό, χαρακτηρίστηκε από την καθυστερημένη ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας. Σε κάθε περίπτωση πάντως και οι υπόλοιπες καπιταλιστικές οικονομίες και ιδίως οι νοτιοευρωπαϊκές σε σύντομο χρονικό διάστημα ακολούθησαν ή προσπάθησαν να ακολουθήσουν τον δρόμο της κατασκευής ενός σύγχρονου κράτους πρόνοιας, αυξάνοντας για τον σκοπό αυτό σημαντικά τις δημόσιες και τις κοινωνικές δαπάνες τους.

της ενίσχυσης του εισοδήματος των ασθενέστερων τάξεων και της σταθεροποίησης της ζήτησης, αλλά και τη συντήρηση της κοινωνικής συνοχής, τον περιορισμό των κοινωνικών συγκρούσεων (τουλάχιστον μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960), την ενσωμάτωση των κυριαρχούμενων τάξεων στο σύστημα και τη νομιμοποίησή του για την πλειονότητα του πληθυσμού.

Ακριβώς σε αυτό το σημείο, όμως, η εκδήλωση της δομικής κρίσης στασιμοπληθωρισμού, που διήρκεσε ολόκληρη τη δεκαετία του 1970, άλλαξε σε μεγάλο βαθμό την εικόνα της κρατικής οικονομικής δραστηριότητας και του κράτους πρόνοιας ειδικότερα, στη σχετική βιβλιογραφία, στην πολιτική αντιπαράθεση, στη δημόσια συζήτηση. Από τουλάχιστον (συν)υπεύθυνο για την επιτυχημένη οικονομική πορεία και την κοινωνική πρόοδο κατά τη διάρκεια της «χρυσής εποχής» της καπιταλιστικής συσσώρευσης στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, θεωρήθηκε υπαίτιο είτε για την άμεση συνεισφορά του στους μηχανισμούς δημιουργίας της κρίσης είτε για τη μεταβολή του οικονομικού συστήματος εξαιτίας της διόγκωσής του, προς μια κατεύθυνση απομάκρυνσης από την εύρυθμη λειτουργία των (αποτελεσματικών κατά τα άλλα) αγορών και ιδίως της αγοράς εργασίας. Επιπλέον, σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση, η εξέλιξη αυτή καθιστούσε την ομαλή αποκατάσταση της λειτουργίας του οικονομικού συστήματος και το ξεπέρασμα της κρίσης πιο δύσκολα ή αδύνατα χωρίς τον δραστικό περιορισμό του κράτους. Δεν είναι ξεκάθαρη η ακριβής έκβαση εκείνης της διαμάχης σε πρακτικό επίπεδο (όσον αφορά δηλαδή τις πραγματικές μεταβολές στην έκταση της κρατικής δραστηριότητας και της ανάμειξής της στην οικονομία), στη θεωρία και στην κυρίαρχη ρητορική, όμως, μέχρι την εκδήλωση της τρέχουσας κρίσης στην περίοδο που μεσολάβησε (δηλαδή από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 μέχρι το 2007-2008 περίπου) στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες κυριάρχησε ιδεολογικά το νεοφιλελεύθερο υπόδειγμα. Η προσέγγιση αυτή, ως γνωστόν, θεωρεί τα δημόσια ελλείμματα, τους φόρους, τη ρύθμιση της αγοράς εργασίας, ακόμη και τις προσπάθειες τις εξισωτικές του εισοδήματος και του πλούτου παράγοντες που επηρεάζουν αρνητικά την οικονομική λειτουργία και την οικονομική μεγέθυνση. Η τρέχουσα κρίση, παρά τις αρχικές προβλέψεις ή προσδοκίες, δεν έχει υπονομεύσει την κυριαρχία του νεοφιλελευθερισμού συνολικά, αλλά και ειδικά, όσον αφορά την κυρίαρχη αντίληψη περί των δημοσιονομικών, αντίθετα, προς το παρόν, μάλλον έχει εμπεδώσει περισσότερο την ηγεμονία του ιδίως στις χώρες της Ευρώπης, και σίγουρα στην Ελλάδα. Οι προοπτικές του κράτους

πρόνοιας συνολικά αλλά και στους επιμέρους τομείς του, όπως στην υγεία, την παιδεία, την κοινωνική ασφάλιση, είναι για μια ακόμη φορά υπό αμφισβήτηση, και η κατάλληλη διεξαγωγή της σχετικής συζήτησης προϋποθέτει μια όσο το δυνατόν ξεκάθαρη και τεκμηριωμένη άποψη ή θέση για τη φύση, τον ρόλο και τις λειτουργίες του.

Όπως προαναφέραμε όμως, ίσως δεν υπάρχει άλλος θεσμός στον σύγχρονο καπιταλισμό με τόσο αντιφατικά και αμφιλεγόμενα χαρακτηριστικά. Γι' αυτό και είναι δύσκολο να οριστεί επακριβώς ο θεσμός ή καλύτερα αυτό το πλέγμα θεσμών και ρυθμίσεων, να συγκεκριμενοποιηθούν τα όρια δράσης του και επομένως και οι βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις του. Είναι ένα από τα συμπτώματα αυτής της αδυναμίας και το ότι το κράτος πρόνοιας έχει χαρακτηριστεί εναλλακτικά, σε διαφορετικές αλλά και μερικές φορές στις ίδιες ιστορικές περιόδους, άλλοτε ως σημαντικό κοινωνικό επίτευγμα του σύγχρονου καπιταλισμού, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, και άλλοτε ως τροχοπέδη στην εύρυθμη λειτουργία της αγοράς εργασίας και της οικονομικής δραστηριότητας και ανάπτυξης γενικότερα των αναπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών. Ακόμη πιο συγκεκριμένα δε, το ισοζύγιο των επιπτώσεών του για το κεφάλαιο, την εργατική τάξη ή το συνολικό οικονομικό σύστημα παρουσιάζεται κατά περίπτωση θετικό, αρνητικό ή ουδέτερο όχι μόνο από συγγραφείς που μπορεί να μην εκκινούν από εντελώς διαφορετική θεωρητική ή και ιδεολογική σκοπιά, αλλά ακόμη και από τον ίδιο συγγραφέα σε διαφορετικές περιόδους (Atkinson, 1999· Dilnot, 1999· Glyn, 1975, 2006· O'Connor, 1973, 1984· Bowles and Gintis, 1982· Gintis and Bowles, 1982· Tonak, 1987· Miller, 1989· Bowles et al., 1983, 1986· Berg, 2006· Lindert, 2006a).

Το κράτος πρόνοιας συγκροτεί ένα «πολυσύνθετο φαινόμενο» που σχετίζεται με την οικονομία και την πολιτική, το κράτος και την ιδεολογία, τη νομιμοποίηση του συστήματος, το είδος και το περιεχόμενο του κυρίαρχου λόγου-αφήγησης (discourse), γι' αυτό και η αποτίμησή του από οποιαδήποτε θεωρητική σκοπιά παρουσιάζει δυσκολίες. Το πρόβλημα αυτό παρουσιάζεται έντονα και στο πεδίο της ριζοσπαστικής και μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας, στο οποίο σε μεγάλο βαθμό εντάσσεται αυτή η μελέτη. Όπως και με μια σειρά από άλλους νέους θεσμούς που εμφανίστηκαν κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, το πεδίο δράσης του κράτους πρόνοιας δεν περιλαμβάνεται στην ανάλυση του Μαρξ στο *Κεφάλαιο* παρά μόνο με σποραδικές αναφορές στους φόρους και στις δαπάνες πρόνοιας

για τη συντήρηση του «εφεδρικού στρατού εργασίας» και των περιθωριοποιημένων κοινωνικών στρωμάτων. Αυτό το κενό έχει φυσιολογικά δημιουργήσει διχογνωμίες, σύγχυση και δυσκολίες στην ανάλυση του φαινομένου στο εσωτερικό της ριζοσπαστικής και μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας ήδη από τις αρχικές προσπάθειες ενασχόλησης με τη λειτουργία του κράτους πρόνοιας και των δημόσιων δαπανών (Gough, 1975, 1979· Fine and Harris, 1976, 1979).

Έτσι, και ενώ το επονομαζόμενο κράτος πρόνοιας στις περισσότερες χώρες έχει ήδη διέλθει από τις φάσεις της εισαγωγής και θεμελίωσης, της ραγδαίας ανάπτυξης, της ωρίμανσης, της κρίσης και της αναδιάρθρωσης/ανασύνθεσης,⁴ η θεωρητική και πολιτική συζήτηση γι' αυτό ακόμη χαρακτηρίζεται από σχετική ασάφεια στον ορισμό των εννοιών και στην κατασκευή των θεμελιωδών κατηγοριών στις οποίες θα όφειλε να βασίζεται η επιχειρηματολογία των επιμέρους πλευρών. Το αποτέλεσμα αυτής της ασάφειας είναι ότι εξακολουθούν να υπάρχουν διαφορετικές απόψεις για τη φύση του, την καταγωγή του, τα όριά του, τις επιμέρους εθνικές διαφοροποιήσεις, το είδος της επίδρασής του στην οικονομία και στην κοινωνία, στην αναπαραγωγή του κεφαλαίου, στους (μισθωτούς) εργαζομένους ή στην εργατική τάξη ειδικότερα, είτε στην τρέχουσα συγκυρία είτε στη διάρκεια των διαφορετικών σταδίων της ιστορικής του διαδρομής. Ενδεικτικό είναι και το γεγονός ότι εξαρχής αμφισβητήθηκε και αμφισβητείται ακόμη η ίδια η εγκυρότητα ή καταλληλότητα του όρου «κράτος πρόνοιας» (ή κοινωνικό κράτος), καθώς το περιεχόμενο του όρου δεν στερείται ιδεολογικής χροιάς, όσον αφορά την περιγραφή της φύσης του κοινωνικοοικονομικού συστήματος και των επιδράσεων της κρατικής δραστηριότητας είτε απέναντι στην κοινωνία συνολικά είτε απέναντι σε ορισμένες μερίδες της, όπως είναι η εργατική τάξη και τα περισσότερο ασθενή κοινωνικά στρώματα.⁵

Η συζήτηση για το κράτος πρόνοιας αφενός περιέχεται και αφετέρου επη-

4. Βλ. Βενιέρης και Παπαθεοδώρου (επιμ.) (2003) για τη συζήτηση που αφορά την περίπτωση της Ελλάδας ειδικότερα.

5. Στα αρχικά στάδια της συζήτησης για τη φύση του κράτους πρόνοιας, ο Gough αναφέρει χαρακτηριστικά: «Ωστόσο, αμέσως βρισκόμαστε αντιμέτωποι με ένα πρόβλημα επειδή ο ίδιος ο όρος κοινωνικό κράτος (welfare state) αποκαλύπτει την ιδεολογική φύση των περισσότερων που έχουν γραφτεί γι' αυτό το θέμα. Ωστόσο, η φράση έχει ενταχθεί στη γλώσσα μας και προς το παρόν πρέπει να συνεχίσουμε να τη χρησιμοποιούμε» (1979/2008 38).

ρεάζει τη γενικότερη θεωρητική συζήτηση για τη σχέση κράτους και κεφαλαίου στον αναπτυγμένο καπιταλισμό. Η σχέση αυτή ορίζεται και περιλαμβάνει στοιχεία από την εν γένει ρύθμιση της οικονομικής δραστηριότητας, τον ρόλο του κράτους στη διαχείριση της ενεργού ζήτησης, την απευθείας επιδότηση του ιδιωτικού κεφαλαίου, την εξασφάλιση της απαραίτητης οικονομικής υποδομής και γενικότερα τις λειτουργίες της νομιμοποίησης του συστήματος και της υποβοήθησης της συσσώρευσης κεφαλαίου. Σε ένα πιο συγκεκριμένο επίπεδο αφαιρέσης συναντάμε τη σχέση κράτους πρόνοιας και κεφαλαίου, μια σημαντική πτυχή που αφορά τη διαδικασία αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης ως απαραίτητου στοιχείου της κεφαλαιακής σχέσης, στην οποία το σύγχρονο κράτος διαδραματίζει έναν πολύ σημαντικό και απαραίτητο, αν και αντιφατικό, ρόλο.⁶ Ιδίως κατά την περίοδο της ραγδαίας ανάπτυξής του, το φαινόμενο του κράτους πρόνοιας τροφοδότησε μεταξύ άλλων το ερώτημα αν εξακολουθεί να ισχύει η σύμφωνα με την παράδοση της κλασικής και μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας σε τελευταία ανάλυση καθοριστική επίδραση της οικονομικής σφαίρας και των παραγωγικών της σχέσεων πάνω στην πολιτική σφαίρα και τη δράση του κράτους ή κατά πόσο ο σύγχρονος καπιταλισμός χαρακτηρίζεται από την πλήρη αυτονομία του πολιτικού επιπέδου από το αντίστοιχο οικονομικό, μια αυτονόμηση που μπορεί να φτάνει μέχρι και στην ανατροπή και ακύρωση των νόμων διανομής μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας που διέπουν την οικονομική σφαίρα. Σε αυτό το πλαίσιο, εξετάζοντας περισσότερο τη σχέση μεταξύ κράτους πρόνοιας και της αναπαραγωγής της εργατικής τάξης, οδηγούμαστε στην εμπειρική διερεύνηση του επιπέδου και της διαχρονικής εξέλιξης του καθαρού κοινωνικού μισθού των μισθωτών εργαζομένων, δηλαδή της επίδρασης των κρατικών δαπανών και εσόδων στο εισόδημα και το βιοτικό επίπεδο της εργατικής τάξης. Όπως υποστηρίζουμε παρακάτω, ένα από τα κύρια συμπεράσματα που προκύπτουν από αυτή τη διερεύνηση αλλά και από τη σχετική διεθνή βιβλιογραφία είναι ότι οι βασικοί οικονομικοί νόμοι κίνησης του τρόπου παραγωγής, και στη συγκεκριμένη περι-

6. Στη σχετική βιβλιογραφία έχει καταγραφεί το «παράδοξο του Offe» («Offe's paradox»), δηλαδή η θέση ότι το καπιταλιστικό σύστημα δεν μπορεί να συμβιώσει με το κράτος πρόνοιας και ταυτόχρονα δεν μπορεί να επιβιώσει χωρίς αυτό (Offe, 1984: 153). Σε κάθε περίπτωση πάντως είναι μάλλον αδιαμφισβήτητο γεγονός το ότι η ομαλή αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης του μέσου εργάτη στον αναπτυγμένο καπιταλισμό δεν μπορεί να εξασφαλιστεί από το (ιδιωτικό) κεφάλαιο χωρίς τη διαρκή και εκτεταμένη μεσολάβηση του κράτους.

πτωση οι νόμοι που διέπουν τη σύγκρουση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας για μισθούς και κέρδη στην πρωτογενή διανομή εισοδήματος, παραμένουν κυρίαρχα στοιχεία στον καθορισμό των μακροχρόνιων τάσεων και της εξέλιξης του συστήματος στις σύγχρονες καπιταλιστικές οικονομίες.

Πέρα από την εξέταση της ιστορικής διαδρομής και των κοινωνικοοικονομικών επιδράσεων του κράτους πρόνοιας, στην τρέχουσα συγκυρία προκύπτει το κρίσιμο ερώτημα για την προοπτική του στο εγγύς μέλλον με δεδομένα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της σύγχρονης φάσης της καπιταλιστικής συσσώρευσης και τη συνέχιση της κυριαρχίας της νεοφιλελεύθερης επιρροής στη διαμόρφωση της οικονομικής πολιτικής παρά ή και εξαιτίας της συνεχιζόμενης οικονομικής κρίσης. Πιο συγκεκριμένα, η συζήτηση για το κράτος πρόνοιας και την κοινωνική πολιτική αποκτά ιδιαίτερη σημασία για την Ελλάδα, καθώς οι περισσότεροι αναπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες (κυρίως η Γερμανία και η Γαλλία, αλλά και το Ηνωμένο Βασίλειο, όπου και ξεκίνησε η όλη προσπάθεια για περιορισμό και αναδιάρθρωση των κρατικών δαπανών και του κράτους πρόνοιας στα τέλη της δεκαετίας του 1970) βρίσκονται εδώ και καιρό σε μια διαδικασία επανεξέτασης προς το αυστηρότερο των ρυθμίσεων που διέπουν το ασφαλιστικό τους σύστημα και την αγορά εργασίας, διαμορφώνοντας δυσσώμενες προοπτικές για το μέλλον του κράτους πρόνοιας στην Ευρώπη συνολικά με τη σημερινή του μορφή. Αντίθετα, η Ελλάδα στην αρχή της κρίσης βρισκόταν ακόμη στο στάδιο όπου καταβαλλόταν προσπάθεια να συγκλίνει προς τη διαμορφωμένη κατά το παρελθόν κατάσταση ή στάδιο στις περισσότερες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης όσον αφορά την ποιότητα και την έκταση του κράτους πρόνοιας και, όπως είναι φυσικό, αυτή η προσπάθεια για σύγκλιση επηρεάζεται από την κατεύθυνση προς την οποία κινείται ο επιδιωκόμενος στόχος.⁷

7. Για παράδειγμα, την τελευταία χρονική περίοδο πριν από την κρίση συνυπήρχαν στη δημόσια συζήτηση για την ανισότητα, τη φτώχεια, την κοινωνική πολιτική και το ασφαλιστικό σύστημα στην Ελλάδα, από τη μια πλευρά, οι προτάσεις για την εισαγωγή του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος (καθιερωμένος θεσμός στις περισσότερες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης), ώστε να αντιμετωπιστεί έστω και μερικώς το εκτεταμένο φαινόμενο της σχετικής φτώχειας, και, από την άλλη, τα επιχειρήματα και οι προτάσεις για την επιμήκυνση του εργασίου βίου, την αύξηση των ασφαλιστικών εισφορών και τη μείωση των κύριων και επικουρικών συντάξεων. Προφανώς είναι η τελευταία πλευρά που έχει μονοπωλήσει την προσοχή των κυβερνήσεων και εφαρμόζεται πλέον κατά κόρον κατά τη διάρκεια της κρίσης.

Με βάση τα παραπάνω, η μελέτη αυτή προσπαθεί γενικά να αποτυπώσει την εξέλιξη, την ιστορική διαμόρφωση και τις προοπτικές του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα όπως αποτυπώνονται στις μεταβολές των δημόσιων εσόδων, των δημόσιων δαπανών και ιδίως των κοινωνικών δαπανών και των φόρων που αφορούν άμεσα την εργατική τάξη. Κύριο αντικείμενό της είναι η διερεύνηση των αναδιανεμητικών επιπτώσεων του κράτους πρόνοιας και της κοινωνικής πολιτικής στο εισόδημα και το βιοτικό επίπεδο της εργατικής τάξης (όπως αυτή προσεγγίζεται εδώ από τον πληθυσμό των μισθωτών εργαζομένων και των συνταξιούχων) και επομένως στην κερδοφορία και τη συσσώρευση κεφαλαίου στην ελληνική οικονομία. Αυτό γίνεται με τρόπο όχι ανεξάρτητο από τη σχετική διεθνή βιβλιογραφία, αλλά με τη χρησιμοποίηση της τελευταίας τόσο στο ζήτημα της επιλογής της κατάλληλης εμπειρικής μεθόδου όσο και της θεωρητικής συζήτησης που αφορά τη δυνατότητα ταξινόμησης των διαφορετικών τύπων κράτους πρόνοιας (*welfare regimes* ή *καθεστώτων πρόνοιας*) που συναντώνται στις αναπτυγμένες οικονομίες στη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου.

Ταυτόχρονα όμως γίνεται προσπάθεια να εκτιμηθούν και να συζητηθούν παρόμοια ή εναλλακτικά μέτρα αναδιανομής που αντανακλούν την έκταση και το είδος της παρέμβασης του κράτους στη διαμάχη κεφαλαίου και εργασίας. Η παρέμβαση αυτή μπορεί να γίνεται είτε άμεσα στην (ανα)διανομή του εισοδήματος ανάμεσα σε κεφάλαιο και εργασία είτε με έμμεσο τρόπο διαμέσου των ποικίλων επιδράσεων της κοινωνικής πολιτικής [με την επίδρασή της σε μέτρα ή μεταβλητές, όπως είναι το «κόστος απώλειας εργασίας» («*cost of job loss*») (Schor, 1987), ή η «μισθιακή εξάρτηση» («*wage dependence*») (Nilsson, 1997) των μισθωτών εργαζομένων] στην αγορά εργασίας, στη συμπεριφορά των μισθών (Matthews and Kandilov, 2002), στην απεργιακή δραστηριότητα (Bowles and Schor, 1987), στο συνολικό εθνικό και το ιδιωτικό ποσοστό αποταμίευσης, στην παραγωγικότητα της εργασίας (Mihail, 1995) και κυρίως στην κερδοφορία του κεφαλαίου (Bowles et al., 1986) και άρα στις επενδύσεις, στη συσσώρευση κεφαλαίου και στη μακροχρόνια ανάπτυξη (Gintis and Bowles, 1982).

Η κατεύθυνση και ο βαθμός της επίδρασης της κοινωνικής πολιτικής σε αυτές τις πλευρές της οικονομικής δραστηριότητας βοηθούν στην αποτίμηση και στην αποσαφήνιση του χαρακτήρα του συγκεκριμένου (δηλαδή του ελληνικού) κράτους πρόνοιας κατά τη διάρκεια της ιστορικής του διαδρομής, αλλά και στην

παρούσα φάση και μορφή του. Πιο συγκεκριμένα, η μελέτη απαρτίζεται από τα ακόλουθα τέσσερα μέρη:

Στην Ενότητα 2 επιχειρείται μια σύντομη επισκόπηση της βιβλιογραφίας για τη θεωρία και την ιστορία του κράτους πρόνοιας, δηλαδή για τις απόψεις που αφορούν τη φύση, την καταγωγή και τα αίτια της μεγέθυνσής του, τον γενικότερο ρόλο και την οικονομική επίδρασή του, την παρούσα κατάστασή του και τις προοπτικές του.

Όπως έχει επισημανθεί αρκετές φορές στη βιβλιογραφία για το κράτος πρόνοιας (βλ., μεταξύ άλλων, Barr, 1992· Gough, 1987· Dilnot, 1999) υπάρχουν ιδιαίτερες δυσκολίες στην προσπάθεια κατασκευής ενός κατάλληλου και περιεκτικού ορισμού του φαινομένου. Η ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας αποτελεί ταυτόχρονα μέσο (για την επίτευξη κοινωνικής συνοχής, κοινωνικής δικαιοσύνης και οικονομικής σταθερότητας και ανάπτυξης) και σκοπό/στόχο («το κράτος πρόνοιας ως ιδιαίτερο σύστημα»), και το γεγονός αυτό καθιστά αρκετά περίπλοκη την ανάλυση και διερεύνηση της φύσης, του χαρακτήρα και των επιδράσεών του με έναν συνεκτικό και συνολικό τρόπο. Αναγκαστικά, στη μελέτη αυτή περιοριζόμαστε στις περισσότερο μακροοικονομικού χαρακτήρα ποσοτικές πτυχές του φαινομένου, ιδίως τις αναδιανεμητικές, και δεν επεκτεινόμαστε τόσο στις «ποιοτικές» μη επιδεχόμενες άμεση μέτρηση επιδράσεις που μπορεί να έχει η δράση του κράτους πρόνοιας στην κοινωνία και στην οικονομία.

Για να τοποθετηθεί η περίπτωση της Ελλάδας στο κατάλληλο θεωρητικό πλαίσιο, αρχικά εξετάζεται η συζήτηση στη διεθνή βιβλιογραφία για τις απαρχές του κράτους πρόνοιας, την αρχική διαμόρφωσή του και τα πιθανά αίτια της ραγδαίας ανάπτυξής του σε μια ορισμένη χρονική περίοδο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ιδιαίτερο ρόλο κατέχουν εδώ παράγοντες όπως οι κοινωνικές συγκρούσεις και τα αντίστοιχα αιτήματα της εργατικής τάξης για κοινωνική πολιτική και πρόνοια, η επεκτατική κρατική κοινωνική πολιτική για λόγους ενσωμάτωσης της εργατικής τάξης ή νομιμοποίησης του πολιτικού συστήματος, οι δημογραφικές μεταβολές, ο «νόμος του Wagner» κ.ά. (Maddison, 1995).

Η γενική αύξηση των δημόσιων και κοινωνικών δαπανών στη μεταπολεμική περίοδο σε όλες τις αναπτυσσόμενες οικονομίες προκάλεσε προσπάθειες διαφοροποίησης και ταξινόμησης των εθνικών κρατών πρόνοιας σε «καθεστώα πρόνοιας» (welfare regimes) σύμφωνα με κάποια πιο λεπτομερή χαρακτηριστικά, όπως είναι η καθολικότητα των υπηρεσιών πρόνοιας, ο βαθμός αποεμπορευμα-

τοποίησης της εργασιακής δύναμης, ο τρόπος χρηματοδότησης των κοινωνικών δαπανών κ.ά. (Esping-Andersen, 1985, 1990).

Στην αναφορά αυτή γίνεται προσπάθεια η συζήτηση για τους συνήθως αναφερόμενους στόχους του κράτους πρόνοιας (εξισωτικές επιδιώξεις, εμπέδωση και διατήρηση της κοινωνικής συνοχής, θετική συμβολή στη διαμόρφωση των προϋποθέσεων για μακροπρόθεσμη οικονομική ανάπτυξη) και τις αντίστοιχες πραγματικές ή ιδεατές οικονομικές και κοινωνικές *συνέπειες* της δραστηριότητάς του, όπως καταγράφονται είτε στον θεωρητικό χώρο της ριζοσπαστικής πολιτικής οικονομίας (και αφορούν συνήθως επιχειρήματα για αναδιανομή εισοδήματος σε όφελος των ασθενέστερων τάξεων, με αποτέλεσμα τη συμπίεση και μείωση των κερδών και την οικονομική στασιμότητα, την ενίσχυση της αυτονομίας των μισθωτών εργαζομένων, που οδηγεί στη μείωση της εργασιακής προσπάθειας και στις αρνητικές επιπτώσεις στην παραγωγικότητα, κ.ά.) είτε στον χώρο της συμβατικής (mainstream) οικονομικής βιβλιογραφίας (που αφορούν επιχειρήματα για τους κάθε είδους φόρους και τις παραμορφώσεις της ατομικής συμπεριφοράς, την προσφορά εργασίας, την αποταμιευτική συμπεριφορά), να συνοδεύεται από την εμπειρική τεκμηρίωση των επιχειρημάτων, όπου αυτό είναι δυνατό, με βάση την υπάρχουσα βιβλιογραφία.

Τέλος, στην ενότητα αυτή γίνεται μια καταγραφή της διαμάχης για την παρούσα κατάσταση και τις τάσεις που διαγράφονται στη θεωρία και την πρακτική των κυβερνήσεων των αναπτυσσόμενων οικονομιών όσον αφορά την κοινωνική πολιτική και το κράτος πρόνοιας. Οι τρεις τελευταίες δεκαετίες έχουν χαρακτηριστεί από τις απόψεις για την «κρίση» (Mishra, 1984) και την οπισθοχώρηση, καθώς και από τις προσπάθειες για μεταρρύθμιση ή και τον δραστικό περιορισμό του πεδίου εμβέλειας του κράτους πρόνοιας (Σακελλαρόπουλος, 1999- Pierson, 1994). Τα αίτια που προβλήθηκαν γι' αυτή την εξέλιξη ήταν πρώτα η υποχώρηση του *Κεϋνσιανισμού* ως κυρίαρχης αντίληψης της μακροοικονομικής πολιτικής (Keynesian National Welfare State ήταν ένας από τους ευρέως διαδεδομένους χαρακτηρισμούς του κράτους και των λειτουργιών του κατά την περίοδο αυτή σύμφωνα με τον B. Jessop) και έπειτα, κατά την τελευταία τριακονταετία, η διαδικασία της «παγκοσμιοποίησης» (globalization) ή της περαιτέρω εμβάθυνσης και επέκτασης της διαδικασίας διεθνοποίησης του κεφαλαίου, η οποία, σύμφωνα με την κυρίαρχη εκδοχή, υποτίθεται ότι αφαιρεί από τις εθνικές κυβερνήσεις τη δυνατότητα για παρέμβαση στο μακροοικονομικό περιβάλλον και την κοινωνι-

κή πολιτική για λόγους διεθνούς ανταγωνιστικότητας. Παράλληλα θεωρείται ότι η διαδικασία αυτή επιβάλλει σε όλες τις κυβερνήσεις, ανεξαρτήτως πολιτικού προσανατολισμού, μια σύγκλιση προς τα κάτω, στο ελάχιστο δυνατό («a race to the bottom»), στην κοινωνική πολιτική και στις αντίστοιχες κοινωνικές δαπάνες, δηλαδή μια δραστική μείωση στο μέγεθος και στην εμβέλεια του κράτους πρόνοιας (Navarro et al., 2004). Οι εξελίξεις αυτές, πραγματικές ή όχι, μαζί με τη διαδικασία χρηματιστικοποίησης του παγκόσμιου καπιταλισμού αποτελούν τα συστατικά της λογικής του «μόνου δρόμου» για την οικονομική ανάπτυξη και την ορθολογική οικονομική πολιτική, που έχει κωδικοποιηθεί ως ο μοναδικός δρόμος ανάπτυξης («there is no alternative») κατά την περίοδο της κυριαρχίας του νεοφιλελευθερισμού τις τελευταίες τρεις δεκαετίες.

Εκτός από την εμπειρική αμφισβήτηση της συρρίκνωσης των κοινωνικών δαπανών και του κράτους πρόνοιας (Castles, 2001· Taylor-Gooby, 2002· Shaikh, 2003· Harman, 2007), τα παραπάνω, δηλαδή η ακριβής αποτύπωση της εμπειρίας της νεοφιλελεύθερης περιόδου, βρίσκονται ακόμη υπό διερεύνηση. Έχει σημασία επίσης ότι βασίζονται σε μια σειρά από παραδοχές για τα αναδιανεμητικά αποτελέσματα και γενικότερα τις επιδράσεις του κράτους πρόνοιας, που κάθε άλλο παρά επαρκώς τεκμηριωμένα παρουσιάζονται στη σχετική βιβλιογραφία.⁸ Η εκτίμηση των πραγματικών διαστάσεων αυτών των εξελίξεων και η ανίχνευση μιας τυχόν νέας πολιτικής οικονομίας των δημόσιων δαπανών, δηλαδή των προσδιοριστικών παραγόντων και των περιορισμών στις δημόσιες και κοινωνικές δαπάνες, είναι σημαντικό στοιχείο για μια χώρα όπως είναι η Ελλάδα, που ακόμη διαμόρφωνε τα δομικά χαρακτηριστικά του μοντέλου κοινωνικής πολιτικής που θα ακολουθούσε στο προσεχές μέλλον, όταν εκδηλώθηκε η τρέχουσα κρίση. Επιπλέον, η έμφαση που δόθηκε πρόσφατα στη διεθνή βιβλιογραφία⁹ και

8. Οι Navarro et al. (2004), για παράδειγμα, εκλαμβάνουν ως δεδομένο το γεγονός ότι το κράτος πρόνοιας και τα οφέλη της εργατικής τάξης (labor benefits) που προκύπτουν από τις κρατικές δαπάνες χρηματοδοτούνταν στην περίοδο της ανάπτυξης του κυρίως από το κεφάλαιο, κάτι που, όπως θα δούμε παρακάτω, δεν επαληθεύεται στις σχετικές εμπειρικές μελέτες υπολογισμού του καθαρού κοινωνικού μισθού.

9. Βλ. Piketty and Saez (2003), Piketty (2007) και Podkaminer (2003) για τα πιο αντιπροσωπευτικά παραδείγματα του αυξημένου ενδιαφέροντος για την εξέλιξη της εισοδηματικής ανισότητας της περιόδου υπό συζήτηση. Η εκδήλωση της πρόσφατης κρίσης μετά το 2007-2008 έχει διατηρήσει τη συζήτηση αυτή στο προσκήνιο· μάλιστα υπάρχουν επιχειρήματα που αναζητούν τα θεμελιώδη αίτια της κρίσης στην ανισότητα του

στον δημόσιο διάλογο στην έκταση και τη διαχρονική εξέλιξη των εισοδηματικών και περιφερειακών ανισοτήτων και της φτώχειας καθιστά επίκαιρη την εμπειρική διερεύνηση όσο το δυνατόν περισσότερων πτυχών της δράσης του κράτους πρόνοιας, καθώς το τελευταίο, διαχειριζόμενο ένα μεγάλο μερίδιο του ΑΕΠ σε όρους φόρων και κοινωνικών δαπανών, θεωρείται από τους σημαντικότερους παράγοντες που επηρεάζουν τη διαμόρφωση της τελικής κατανομής του εισοδήματος.

Επίσης, στην Ενότητα 2 αλλά και στις επόμενες ενότητες επιχειρείται η όσο το δυνατόν πιο λεπτομερής καταγραφή των τάσεων και των εξελίξεων της κρατικής κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου. Παράλληλα επιχειρείται και κάποια μορφής ποιοτική αποτίμηση αυτών των εξελίξεων, δηλαδή μια πρώτη προσπάθεια χαρακτηρισμού και ταξινόμησης του χαρακτήρα του ελληνικού κράτους πρόνοιας σύμφωνα και με τα αναφερόμενα στη σχετική ενότητα της μελέτης (βλ. και ανάλογες προσπάθειες στα Πετμεζίδου-Τσουλουβή, 1992· Petmesidou, 1996· Katrougalos, 1996· Σακελλαρόπουλος, 1999). Εδώ έχει ενδιαφέρον η προσπάθεια του Ferrera (1996) για τη θεμελίωση της ύπαρξης ενός διακριτού «southern» model of welfare με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά σε σχέση με τους «τρεις κόσμους ή καθεστώτα πρόνοιας» του Esping-Andersen, δηλαδή το σοσιαλδημοκρατικό, το κορπορατιστικό και το φιλελεύθερο. Αυτό το τέταρτο μοντέλο/καθεστώς πρόνοιας χαρακτηρίζεται από δυισμό στην κοινωνική προστασία (dualism in social protection), σημαντική θέση των χρηματικών μεταβιβάσεων (importance of cash transfers) στις κρατικές κοινωνικές δαπάνες, «ακριβό»/δαπανηρό, αλλά σε μεγάλο βαθμό καθολικό σύστημα υγείας, απουσία σχημάτων ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος που μεταφράζεται και δημιουργεί υψηλά ποσοστά σχετικής φτώχειας. Αυτό το νοτιοευρωπαϊκό μοντέλο, εκτός από τα τυπικά παραδείγματα της Ισπανίας, της Πορτογαλίας και της Ιταλίας, περιλαμβάνει και την Ελλάδα. Υπάρχουν τρεις τουλάχιστον σχετικά πρόσφατες μελέτες για τον χαρακτήρα και τις προοπτικές του ελληνικού κράτους πρόνοιας, όπως είναι αυτές των Petmesidou (1996), Katrougalos (1996), Παπαθεοδώρου κ.ά. (2008), όπου η προβληματική που ανα-

εισοδήματος και στην εξ αυτής έλλειψη επαρκούς συνολικής ζήτησης (βλ. Kotz, 2010· Λάσκος και Τσακαλώτος, 2012), αλλά η αναζήτηση της αντιμετώπισης και του τρόπου υπέρβασης της κρίσης θεωρείται πλέον μεγαλύτερης σημασίας.

Πίνακας 1.1: Κρατικές δαπάνες και έσοδα ως ποσοστό του ΑΕΠ, Ελλάδα και ΕΕ-15, 1960-1990

Έτος	Κατανάλωση		Μεταβιβάσεις		Σύνολο τρεχουσών δαπανών*		Έσοδα	
	Ελλάδα	ΕΕ-15	Ελλάδα	ΕΕ-15	Ελλάδα	ΕΕ-15	Ελλάδα	ΕΕ-15
1960	8,3	13,7	5,3	9,7	17,4	27,4	21,1	31,2
1968	9,1	15,2	8,4	12,4	23,5	32,4	27,3	35,8
1974	9,8	16,8	7,1	13,3	25,0	35,6	27,0	37,7
1980	16,4	18,5	9,2	16,1	30,3	41,2	30,5	40,7
1990	15,3	18,5	15,2	17,1	49,6	44,4	36,8	43,7

Πηγή: OECD Historical Statistics 1960-1997, Paris, 1999

*Σύνολο τρεχουσών δαπανών = δημόσια κατανάλωση + μεταβιβάσεις κοινωνικής ασφάλισης + επιχορηγήσεις + τόκοι δημόσιου χρέους.

πτύσσουν είναι παρόμοια με αυτήν του Ferrera, χωρίς απαραίτητα να φτάνουν στα ίδια συμπεράσματα.

Στις Ενότητες 3 και 4 διερευνώνται οι ποσοτικές πτυχές και οι δείκτες ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα για ολόκληρη τη μεταπολεμική περίοδο και σε άλλες νοτιοευρωπαϊκές χώρες για την πιο πρόσφατη περίοδο 1995-2010: Όπως είναι φυσικό, η ραγδαία επέκταση του οικονομικού ρόλου του κράτους ιδίως κατά το πρώτο ήμισυ της μεταπολεμικής περιόδου (βλ. τα διαθέσιμα στοιχεία από τον ΟΟΣΑ στον Πίνακα 1.1)¹⁰ έχει δημιουργήσει μια σειρά από φαινόμενα των οποίων η εμπειρική διερεύνηση είναι ιδιαίτερα χρήσιμη. Αυτό ισχύει ιδίως για το πεδίο της διανομής και αναδιανομής του εισοδήματος ανάμεσα σε κοινωνικές τάξεις ή εισοδηματικά στρώματα μέσω του κρατικού προϋπολογισμού με δεδομένη την εντυπωσιακή αύξηση του μεριδίου του εθνικού προϊόντος που διαχειρίζεται με άμεσο ή έμμεσο τρόπο το κράτος.

10. Ιδιαίτερη σημασία έχουν οι μεταβολές μεταξύ 1960 και 1980. Λόγω της σημαντικής αναθεώρησης του ελληνικού ΑΕΠ προς τα πάνω από το 1988 και έπειτα, τα στοιχεία για την Ελλάδα για το τελευταίο έτος του πίνακα (1990) παρουσιάζονται πλέον αρκετά χαμηλότερα. Το ίδιο συμβαίνει ακόμη περισσότερο για το τελευταίο έτος (1997), για το οποίο είναι διαθέσιμες οι χρονοσειρές αυτές του ΟΟΣΑ. Γι' αυτό τον λόγο στον Πίνακα 1.2 χρησιμοποιούμε στοιχεία της Eurostat για την περίοδο 1995-2011.

Πίνακας 1.2: Κρατικές δαπάνες και έσοδα ως ποσοστό του ΑΕΠ, Ελλάδα και ΕΕ-15, 1995-2011

Έτος	Δημόσιες δαπάνες		Δημόσια έσοδα	
	Ελλάδα	ΕΕ-15	Ελλάδα	ΕΕ-15
1995	45,7	52,3	36,7	45,1
1998	44,3	47,4	40,5	45,6
2000	46,7	44,9	43,0	45,6
2005	44,6	47,1	39,0	44,6
2008	50,6	47,6	40,7	45,2
2011	50,1	49,6	40,9	45,1
ΜΟ (1995-2011)	46,6	48,0	39,7	45,1

Πηγή: Eurostat, Government Finance Statistics

Στον Πίνακα 1.2 παρουσιάζεται η μεταβολή του μεγέθους του δημόσιου τομέα σε σχέση με το ΑΕΠ για την Ελλάδα και τον μέσο όρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης των 15 χωρών, για την πιο πρόσφατη περίοδο 1995-2011 με στοιχεία της Eurostat. Αν και τα στοιχεία των δύο πινάκων (Πίνακας 1.1 και Πίνακας 1.2), προερχόμενα από διαφορετικές πηγές, δεν είναι εντελώς συγκρίσιμα, είναι προφανής η στασιμότητα στην επέκταση ή ακόμη και η υποχώρηση του δημόσιου τομέα από το 1990 και έπειτα ιδίως στην Ευρώπη, με την εξαίρεση των τελευταίων ετών της κρίσης, όπου η μείωση του ΑΕΠ συντελεί στην αύξηση των λόγων κρατικών δαπανών και κρατικών εσόδων προς ΑΕΠ.

Όσον αφορά ειδικά τους μισθωτούς εργαζομένους (που σε αυτή τη μελέτη εκλαμβάνονται ως η εμπειρική προσέγγιση της εργατικής τάξης), είναι γενικά γνωστό ότι έχει συμβεί μια αύξηση των κρατικών μεταβιβαστικών πληρωμών (με τη μορφή των συντάξεων, επιδομάτων ανεργίας, επιδομάτων πρόνοιας κ.ά.) και της δημόσιας παρεχόμενης συλλογικής κατανάλωσης (υπηρεσίες υγείας, εκπαίδευσης, κατοικίας, αναψυχής κ.λπ. που απευθύνονται προς τον συνολικό πληθυσμό) που τους αφορά, συμβάλλοντας με αυτό τον τρόπο στην αύξηση των αξιών χρήσης που άμεσα ή έμμεσα μπορούν να αποκτήσουν και να καταναλώσουν. Ταυτόχρονα, όμως, οι φόροι και οι εισφορές στην κοινωνική ασφάλιση που

καταβάλλουν οι μισθωτοί εργαζόμενοι και ο συνολικός πληθυσμός έχουν επίσης αυξηθεί σημαντικά, όπως φαίνεται στους Πίνακες 1.1 και 1.2. Επιπλέον, για το μεγαλύτερο μέρος αυτής της περιόδου (ιδίως κατά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 αλλά και πιο πρόσφατα) τα φαινόμενα αυτά συνοδεύονταν από μεγάλα και αυξανόμενα δημόσια ελλείμματα. Ένα γεγονός που, σε συνδυασμό με την αύξηση των κοινωνικών δαπανών, μπορεί εκ πρώτης όψεως να δημιουργήσει την εντύπωση ότι υπάρχουν ή υπήρξαν τάσεις ενίσχυσης του εισοδήματος των εργαζομένων από το κράτος, οι οποίες ήταν και οι υπεύθυνοι παράγοντες για τη δημιουργία των δημόσιων ελλειμμάτων και τη συσσώρευση του δημόσιου χρέους, ένα οικονομικό πρόβλημα που εμφανίζεται ιδιαίτερα οξυμένο στην τρέχουσα συγκυρία και σε αρκετές προσεγγίσεις εκλαμβάνεται ως η σοβαρότερη αιτία της κρίσης.

Η διαφορά ανάμεσα στα συνολικά οφέλη σε χρήμα και συλλογική κατανάλωση που αποκομίζει μια κοινωνική τάξη (εδώ η εργατική τάξη) από τις συνολικές κρατικές δαπάνες και στους φόρους που καταβάλλει την ίδια περίοδο μπορεί να είναι αρνητική, μηδενική ή θετική, εκφράζοντας την καθαρή δημοσιονομική θέση (net fiscal position) της τάξης αυτής. Αν παραπέρα συγκριθεί η διαφορά αυτή με κάποιο άλλο θεμελιώδες οικονομικό μέγεθος (π.χ. το σύνολο των μισθών και ημερομισθίων, τη μάζα των κερδών ή το συνολικό εισόδημα και ΑΕΠ), μπορεί να αποτιμηθεί η σημασία και η πιθανή επίδρασή της στο βιοτικό επίπεδο των μισθωτών εργαζομένων αλλά και στη συνολική λειτουργία του οικονομικού συστήματος. Οδηγούμαστε έτσι στην εμπειρική διερεύνηση του αναδιανεμητικού ρόλου του κράτους απέναντι στους μισθωτούς εργαζομένους και τους (πρώην μισθωτούς) συνταξιούχους (δηλαδή στον πληθυσμό ο οποίος χρησιμοποιείται στη βιβλιογραφία ως η κατάλληλη εμπειρική προσέγγιση της εργατικής τάξης) για κάθε έτος των περιόδων 1958-1995 και 1995-2010 ξεχωριστά.¹¹

Στη συνέχεια παρουσιάζονται αναλυτικά η εμπειρική μεθοδολογία και τα εναλλακτικά σενάρια που υιοθετούνται για την κατανομή των οφελών (benefits) από τις κρατικές δαπάνες στον πληθυσμό των μισθωτών εργαζομένων και των

11. Οι υπολογισμοί των δύο περιόδων βασίζονται σε διαφορετικές πηγές στοιχείων (η πρώτη στους ελληνικούς εθνικούς λογαριασμούς και στις στατιστικές σειρές των δημόσιων οικονομικών, η δεύτερη στην Eurostat και στους νέους εθνικούς λογαριασμούς της ελληνικής οικονομίας) με διαφορετική ταξινόμηση των κρατικών δαπανών και των φόρων, δίνουν όμως αποτελέσματα συγκρίσιμα μεταξύ τους.

αντίστοιχων συνταξιούχων, καθώς και οι αντίστοιχες υποθέσεις για τη φορολογική επιβάρυνση του πληθυσμού αυτού. Ο υπολογισμός των κρατικών δαπανών που μετατρέπονται σε οφέλη, σε χρήμα και σε είδος για τους μισθωτούς εργαζομένους και συνταξιούχους και της φορολογικής επιβάρυνσής τους για την ίδια περίοδο μας δίνει ως διαφορά τον *καθαρό κοινωνικό μισθό (net social wage)* για κάθε έτος. Ο λόγος του προς το σύνολο των μισθών και ημερομισθίων ή εναλλακτικά προς το ΑΕΠ μας δίνει τον *λόγο του καθαρού κοινωνικού μισθού (net social wage ratio)*.

Στην Ενότητα 4, εκτός από τον λόγο καθαρού κοινωνικού μισθού στην Ελλάδα, υπολογίζουμε το ίδιο μέτρο στις χώρες του ευρωπαϊκού νότου, Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία και Γαλλία, για την περίοδο 1995-2010, ανιχνεύοντας ομοιότητες και διαφορές στο μέγεθος και στη συμπεριφορά του σε αυτή την ομάδα χωρών. Ακολουθεί η σύγκριση με τα αποτελέσματα του υπολογισμού του καθαρού κοινωνικού μισθού ανάλογων μελετών για άλλες αναπτυγμένες οικονομίες, όπως των ΗΠΑ, του Ηνωμένου Βασιλείου, του Καναδά, της Νέας Ζηλανδίας, της Σουηδίας και της Νορβηγίας (Shaikh, 2003· Shaikh and Tonak, 2000· Fazeli, 1996· Fazeli and Fazeli, 2010· Freeman, 1991· Sepehri and Chernomas, 1992· Akram-Lodhi, 1996· Reveley, 2006· Maniatis, 1999, 2014). Επιπρόσθετα, ο υπολογισμός του καθαρού κοινωνικού μισθού γίνεται με βάση εναλλακτικές υποθέσεις φορολογικής επίπτωσης (οι οποίες αφορούν κυρίως την επίπτωση των έμμεσων φόρων) και γίνεται ανάλογη σύγκριση με τα αποτελέσματα των άλλων χωρών, καθώς, είτε από πρόθεση είτε συνηθέστερα από μεθοδολογική σύγχυση, ο καθαρός κοινωνικός μισθός έχει υπολογιστεί κάτω από διαφορετικές υποθέσεις, καθιστώντας αρκετές από τις διεθνείς συγκρίσεις που έχουν επιχειρηθεί στη βιβλιογραφία αδόκιμες και ασυνεπείς.

Καθώς τα συνήθως αναφερόμενα στη βιβλιογραφία μέτρα πρωτογενούς διανομής του εισοδήματος υπολογίζονται πάντοτε με βάση τα ακαθάριστα μεγέθη που δεν ενσωματώνουν την επίδραση των κρατικών φόρων και των δαπανών, τα μέτρα αυτά, όπως το ποσοστό υπεραξίας και ο λόγος κερδών-μισθών στην ελληνική οικονομία (βλ. Λιανός, 1992· Lianos, 1992· Μανιάτης κ.ά., 1999· Maniatis, 2005), εκτιμώνται εκ νέου αναπροσαρμοσμένα έτσι ώστε να περιλαμβάνουν τη θετική ή αρνητική κάθε φορά επίδραση του καθαρού κοινωνικού μισθού στους μισθούς, στην υπεραξία, στα κέρδη και κυρίως στο ποσοστό κέρδους.

Επίσης, για την υπό εξέταση περίοδο κατασκευάζονται και εξετάζονται οι δια-

χρονικές μεταβολές μιας σειράς από μεταβλητές-δείκτες από τη βιβλιογραφία της ριζοσπαστικής πολιτικής οικονομίας που επηρεάζονται σε μεγάλο βαθμό ή καθορίζονται ολοκληρωτικά από την κοινωνική πολιτική του κράτους απέναντι στη μισθωτή εργασία. Τέτοιοι δείκτες είναι ο *βαθμός αποεμπορευματοποίησης της εργατικής δύναμης* («decommodification of labor power» ή η συνεισφορά του κράτους στην αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης), η έκταση της «μισθιακής εξάρτησης» (ή του «wage dependence»), (Nilsson, 1997) και το «κόστος απώλειας εργασίας» («cost of job loss») (Bowles and Schor, 1987· Mihail, 1993, 1995) για τους μισθωτούς εργαζομένους. Επιχειρείται επίσης η διερεύνηση της πιθανής σχέσης της εξέλιξης των μέτρων αυτών με τη διαχρονική συμπεριφορά του καθαρού κοινωνικού μισθού.

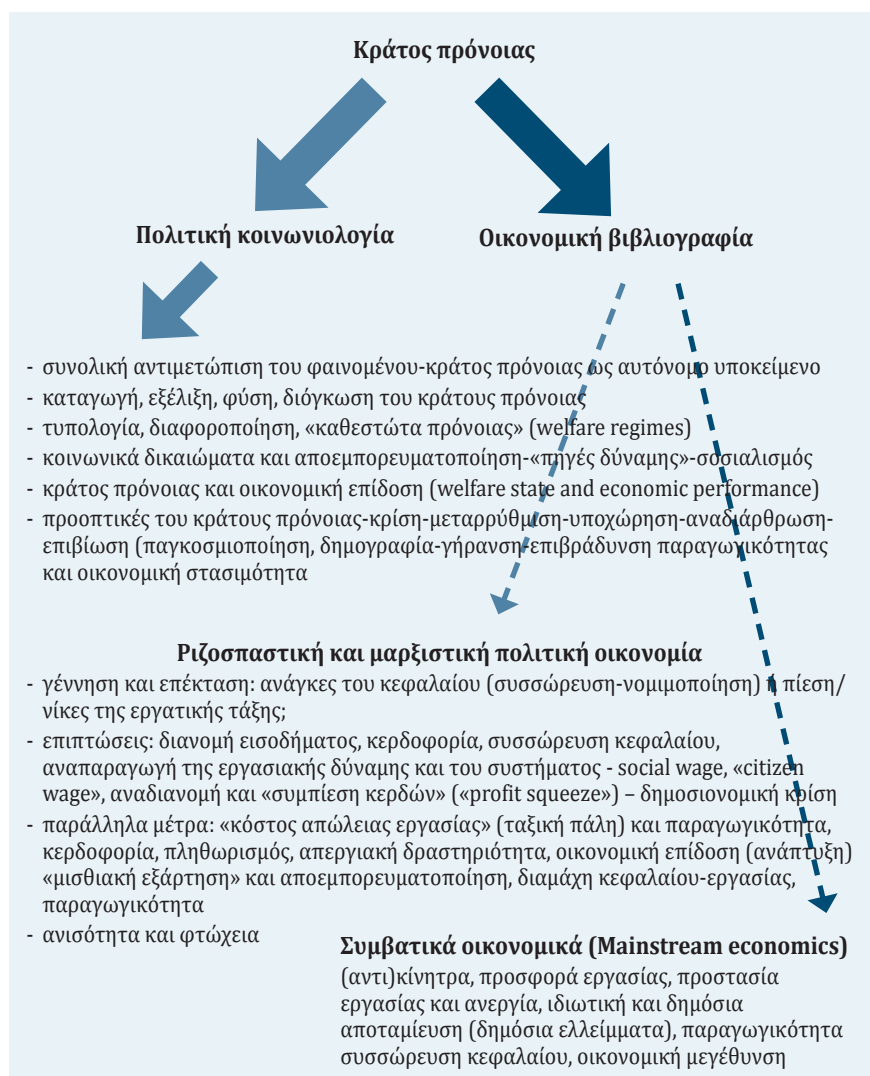
Στη συνέχεια εξετάζουμε τη διαχρονική εξέλιξη του *λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού* και διερευνάται η συσχέτισή του με άλλες οικονομικές μεταβλητές [δημόσια ελλείμματα, ποσοστό ανεργίας, διαπραγματευτική δύναμη εργαζομένων, πραγματικό ωρομίσθιο, μερίδιο μισθών, λόγος των αμυντικών δαπανών προς το ΑΕΠ («military burden»), ποσοστό αποταμίευσης κ.ά.] για το σύνολο της χρονικής περιόδου και επιλεγμένες υποπεριόδους.

Τέλος, στην Ενότητα 5 εξετάζεται η σχέση του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα με το σοσιαλδημοκρατικό, το φιλελεύθερο, το κορπορατιστικό και το νότιο μεσογειακό μοντέλο ή καθεστώς πρόνοιας, ενώ με βάση και τις εκτιμήσεις του καθαρού κοινωνικού μισθού στην Ελλάδα συζητείται το ερώτημα που συνοδεύει το κράτος πρόνοιας από τα πρώτα βήματά του, δηλαδή αν είναι πραγματικότητα ή μύθος. Αναπόφευκτα, το ελληνικό κράτος πρόνοιας, εξαιτίας και της καθυστερημένης ανάπτυξής του, συνδυάζει στοιχεία από όλες τις παραδόσεις του κράτους πρόνοιας που απαντώνται στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες. Πάντως, η τελευταία τάση στη σχετική βιβλιογραφία τείνει να αντιμετωπίζει τη σοσιαλδημοκρατική και τη φιλελεύθερη εκδοχή του κράτους πρόνοιας όχι ως διαφορετικά καθεστώτα ή δομές πρόνοιας αλλά ως τους δύο ποσοτικά διαφορετικούς πόλους της ίδιας (από ποιοτική άποψη που είναι και η κυρίαρχη πτυχή των καθεστώτων πρόνοιας) διάστασης (Hicks and Kenworthy, 2003). Το ελληνικό κράτος πρόνοιας σε κάποιον βαθμό φαίνεται να αποτελεί μια τέτοια περίπτωση όσμωσης ή τυχαίου συγκερασμού των δύο αυτών παραδόσεων και η νέα αυτή αντίληψη μπορεί να αποδειχθεί κατάλληλη για τον χαρακτηρισμό και την ταξινόμησή του σε σχέση με τα άλλα κράτη πρόνοιας. Εξάλλου το ελληνικό κράτος πρό-

νοιας παρουσιάζει το μοναδικό ίσως διεθνώς χαρακτηριστικό να έχει αναπτυχθεί σχεδόν αποκλειστικά από σοσιαλδημοκρατικές κυβερνήσεις κατά τη διάρκεια, όμως, της επικράτησης και κυριαρχίας του νεοφιλελευθερισμού σε διεθνές επίπεδο, δηλαδή μετά το 1980, και είναι μάλλον φυσιολογικό να περιέχει στοιχεία και από τα δύο αυτά υποδείγματα. Σε κάθε περίπτωση, ο υπολογισμός του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού στην ελληνική οικονομία και η σύγκρισή του με εκτιμήσεις αυτού του μέτρου σε άλλες οικονομίες, αν και δεν επαρκούν για την πλήρη ανάλυση και κατανόηση της φύσης και των επιπτώσεων του κράτους πρόνοιας, εντούτοις προσθέτουν μια επιπλέον διάσταση στη συζήτηση της πιθανής σύγκλισης ή διαφοροποίησης των επιμέρους εθνικών κρατών πρόνοιας και βοηθούν στην αποσαφήνιση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους και στην κατάλληλη κατά το δυνατόν ομαδοποίησή τους.

2. Επισκόπηση της βιβλιογραφίας για τη Θεωρία και την ιστορία του κράτους πρόνοιας

Η συνολική βιβλιογραφία και θεματολογία για το κράτος πρόνοιας μπορεί να παρασταθεί σχηματικά όπως φαίνεται παρακάτω:

2.1 Το κράτος πρόνοιας: Γέννηση, επέκταση, κρίση, αναδιάρθρωση/ συρρίκνωση ή αντίσταση και επιβίωση/διατήρηση; (retrenchment or resilience and survival?)

Η αντιφατική φύση του κράτους πρόνοιας (The contradictory nature of the welfare state): Αν εξαιρεθούν οι ακραίες νεοφιλελεύθερες προσεγγίσεις του φαινομένου, με καταγωγή από θεωρητικούς όπως ο Friedman (1962) ή ο Hayek (1976) από την εποχή που το κράτος πρόνοιας αναπτυσσόταν έντονα για πρώτη φορά, οι οποίες διακρίνουν και εντοπίζουν αποκλειστικά και μόνο αρνητικές όψεις και επιδράσεις του κράτους πρόνοιας στην εν γένει οικονομική δραστηριότητα, οι υπόλοιπες απόψεις, και ιδίως αυτές της ριζοσπαστικής και μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας, στον έναν ή τον άλλον βαθμό δίνουν έμφαση στην αντιφατική φύση του κράτους πρόνοιας, δηλαδή το αντιμετωπίζουν ως έναν απαραίτητο θεσμό που ίσως όμως να συνεπάγεται και κάποιο άμεσο ή έμμεσο «κόστος» για την οικονομική δραστηριότητα ή το «οικονομικό σύστημα». Οι προσεγγίσεις αυτές μπορούν πλέον να συζητηθούν και να αποτιμηθούν με τη βοήθεια της συσσώρευσης της ιστορικής εμπειρίας από την περίοδο των απαρχών του κράτους πρόνοιας μέχρι και τις πιο πρόσφατες εξελίξεις στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες στην περίοδο της κρίσης. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, το κράτος πρόνοιας και η κοινωνική πολιτική επιτελούν έναν αναγκαίο ρόλο και μια χρήσιμη λειτουργία σε μια ώριμη καπιταλιστική οικονομία, προσφέροντας έναν βαθμό σταθερότητας, ασφάλειας, νομιμοποίησης του συστήματος στη συνείδηση των κυριαρχούμενων τάξεων, καθώς και έναν απαραίτητο βαθμό κοινωνικής συνοχής για οικονομίες βασισμένες στη γενικευμένη εμπορευματική παραγωγή. Παράλληλα, η εκτεταμένη ανάμειξη του κράτους στη διαδικασία αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης θεωρήθηκε ότι υποβοηθούσε τη διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου, μειώνοντας το κόστος της εργασιακής δύναμης για το κεφάλαιο. Αυτή η άποψη άρχισε να διαμορφώνεται κυρίως κατά την περίοδο της άνθησης του κράτους πρόνοιας και της επέκτασης της κρατικής δραστηριότητας στο οικονομικό πεδίο. Η λειτουργικότητα της δράσης του κράτους πρόνοιας για την οικονομική διαδικασία ήταν εύκολο να υποστηριχθεί, καθώς υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης και επέκταση του εύρους δράσης του κράτους πρόνοιας συνυπήρχαν τουλάχιστον κατά τις δύο και πλέον πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Η δημοσιονομική κρίση που συνόδευσε την κρίση στασιμοπληθωρισμού λόγω της χαμηλής κερδοφορίας του κεφαλαίου ήταν η αφορμή για να εμφανιστεί η άποψη (και στη

συμβατική αλλά και σε μέρος της ριζοσπαστικής βιβλιογραφίας) ότι πλευρές τουλάχιστον του κράτους πρόνοιας ήταν ασύμβατες με την εύρυθμη λειτουργία μιας καπιταλιστικής οικονομίας, καθώς η τελευταία είναι βασισμένη σε μεγάλο βαθμό στην εξάρτηση των μισθωτών εργαζομένων από την αγορά εργασίας. Ακολούθησε μια περίοδος όπου στις εξαγγελίες κυρίως αλλά και στην πράξη υπήρξε προσπάθεια το κράτος πρόνοιας να συρρικνωθεί ώστε να επανέλθει η οικονομική δραστηριότητα στην υποτιθέμενη απρόσκοπτη λειτουργία της με εκκαθάριση των αγορών, εξάλειψη των αντικινήτρων της προσφοράς εργασίας, εξάλειψη των δημόσιων ελλειμμάτων και επομένως (σύμφωνα με την κατεστημένη οικονομική θεωρία) επιστροφή σε υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης. Ένα από τα ζητήματα που πραγματευόμαστε παρακάτω είναι ο βαθμός στον οποίο πραγματικά συνέβη αυτή η συρρίκνωση του δημόσιου τομέα και των κοινωνικών δαπανών, ειδικότερα κατά την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού που ακολούθησε την κρίση στασιμοπληθωρισμού της δεκαετίας του 1970.

Μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι μέχρι τώρα εξελίξεις ιδίως στις χώρες που πρωτοστάτησαν στην επανεξέταση και αναδιάρθρωση του κράτους πρόνοιας συνηγορούν υπέρ της θέσης για την αναγκαιότητα της ύπαρξης ενός ελάχιστου (base or minimum) βαθμού κρατικής παρέμβασης στην κοινωνική αναπαραγωγή στον σύγχρονο καπιταλισμό, ακόμη και στις τρέχουσες συνθήκες οξυμένης οικονομικής κρίσης και δημοσιονομικής αυστηρότητας. Η έκταση της κρατικής οικονομικής δραστηριότητας σε σχέση με το συνολικό οικονομικό προϊόν έχει δείξει ιδιαίτερη αντοχή στις προσπάθειες δραστικού περιορισμού της τα τελευταία τριάντα χρόνια. Το κατά πόσο αποτελεί άμεσο ή έμμεσο κόστος για το κεφάλαιο ή τη συνολική οικονομική δραστηριότητα παραμένει θέμα προς διερεύνηση, κάτι που αποτελεί και το κύριο μέρος της παρούσας μελέτης. Πάντως, η αντιφατική φύση του κράτους πρόνοιας ακόμη επηρεάζει την τρέχουσα συζήτηση στη βιβλιογραφία για τις πρόσφατες εξελίξεις (ποιοτικές και ποσοτικές) στον χώρο αυτό, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει ομοφωνία για τις όποιες πραγματικές μεταβολές έχουν συμβεί από την περίοδο κατά την οποία άρχισε η αμφισβήτηση (και κρίση;) του κράτους πρόνοιας σε όλες τις αναπτυγμένες οικονομίες, και περισσότερο στις ΗΠΑ και στο Ηνωμένο Βασίλειο. Την κατάσταση περιπλέκει ακόμη το γεγονός ότι το κράτος πρόνοιας στις διάφορες εκφάνσεις του αποτελεί αντικείμενο θεωρητικής και εμπειρικής μελέτης για περισσότερα του ενός πεδία των κοινωνικών επιστημών.

Η συζήτηση για το κράτος πρόνοιας ανατέμνει τα πεδία της ριζοσπαστικής και μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας λόγω της ιδιαίτερης σημασίας που έχει για τα καίρια ζητήματα της διανομής εισοδήματος και της αναδιανομής του μέσω του κράτους, της συσσώρευσης κεφαλαίου, της αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης, του βιοτικού επιπέδου της εργατικής τάξης και των συναφών διαδικασιών εμπορευματοποίησης και αποεμπορευματοποίησης της εργασιακής δύναμης, των κατεστημένων οικονομικών (mainstream economics) σε θεωρητικό και εμπειρικό επίπεδο, με αναφορές στις κοινωνικές δαπάνες και τη σχέση τους με τα δημοσιονομικά ελλείμματα, την προσφορά εργασίας, την παραγωγικότητα της εργασίας και τη μακροχρόνια ανάπτυξη, και της πολιτικής κοινωνιολογίας που δίνει ιδιαίτερη σημασία, εκτός από τις αιτίες δημιουργίας, ανάπτυξης και ωρίμανσης του κράτους πρόνοιας, στα «welfare regimes» ή ομαδοποιημένα υποδείγματα/καθεστώτα κράτους πρόνοιας.

Στον χώρο της *πολιτικής κοινωνιολογίας*, η οποία προσπαθεί να αντιμετωπίσει το φαινόμενο με συνολικό διεπιστημονικό τρόπο αλλά υστερεί στον εντοπισμό των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών και ιδίως του οικονομικού ρόλου και των οικονομικών επιπτώσεων του κράτους πρόνοιας, παρατηρούμε ότι σε πρώτη φάση το μεγαλύτερο μέρος της βιβλιογραφίας, αφού α) προσπάθησε να ερμηνεύσει τους λόγους εμφάνισης, εδραίωσης και εξάπλωσης του κράτους πρόνοιας, κατόπιν β) αφιερώθηκε στην προσπάθεια διαφοροποίησης των επιμέρους περιπτώσεων κράτους πρόνοιας στον αναπτυσσόμενο καπιταλισμό και την ομαδοποίησή τους σε τρία ή τέσσερα διαφορετικά υποδείγματα ανάλογα με τα κυρίαρχα ποιοτικά χαρακτηριστικά τους και τον τρόπο δημιουργίας τους, ενώ γ) κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες πριν από την εκδήλωση της κρίσης η συζήτηση είχε στραφεί γύρω από τις διαφορετικές απόψεις για την «κρίση» του κράτους πρόνοιας και την πραγματική ή όχι επακόλουθη «οπισθοχώρηση» (retrenchment) ή και διάλυση (dismantlement), καθώς και τις προσπάθειες για μεταρρύθμιση ή και περιορισμό του πεδίου εμβέλειας του κράτους πρόνοιας.

Στον χώρο αυτό, η εμφάνιση και η καθιέρωση του κράτους πρόνοιας θεωρείται φυσική απόρροια της διαδικασίας μεγέθυνσης, βιομηχανοποίησης και αστικοποίησης που συνόδευσε την ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (Kerr et al., 1960· Wilensky and Lebeaux, 1958). Η απώλεια του συνόλου σχεδόν των μέσων παραγωγής από τη συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού στον αγροτικό τομέα και στη βιοτεχνία, η αναγκαστική αναπαραγωγή της εργα-

τικής τάξης μέσα από την αγορά εργασίας και η συγκέντρωσή της στις πόλεις δημιούργησε την ανάγκη ενός παρεμβατικού κράτους που θα οργανώνει και θα διαχειρίζεται τις περιόδους ανεργίας, ασθένειας, τραυματισμού και γήρατος για τους προλεταριοποιημένους μισθωτούς εργαζομένους αλλά και τους εναπομείναντες αυτοαπασχολούμενους επαγγελματίες και μικροεργοδότες. Η επικράτηση αυτής της θέσης για το κράτος πρόνοιας βοηθήθηκε και από την αρμονική συνύπαρξη της οικονομικής μεγέθυνσης με την επέκταση των κοινωνικών και δημόσιων δαπανών στο πλαίσιο της κεϋνσιανής παρεμβατικής αντίληψης του κράτους κατά το πρώτο ήμισυ της μεταπολεμικής περιόδου. Με τη λήξη του μεταπολεμικού ανοδικού κύματος συσσώρευσης και τη ρήξη της «κεϋνσιανής συναίνεσης», εμφανίστηκαν και οι πρώτες αμφισβητήσεις για τη νομοτελειακή εμφάνιση και ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας στον σύγχρονο καπιταλισμό, την ομοιομορφία των επιμέρους εθνικών κρατών πρόνοιας, αλλά και τη λειτουργικότητά τους για την καπιταλιστική οικονομία.

Η κριτική που αναπτύχθηκε απέναντι στη λειτουργιστική (functionalist) αυτή θέση αλλά και σε παρόμοιες απόψεις, που θεώρησαν τη δημιουργία του κράτους πρόνοιας αποτέλεσμα της αυτόνομης συνειδητής δράσης του κράτους χωρίς επηρεασμό από την εργατική ή την αστική τάξη (Flora and Alber, 1981), αφορούσε τις σημαντικές διαφορές στη χρονική στιγμή που εκδηλώνεται η υιοθέτηση των διάφορων προγραμμάτων κοινωνικής ασφάλισης και πρόνοιας και την αντίστοιχη αύξηση των κοινωνικών δαπανών, και κυρίως στα ποιοτικά και ποσοτικά (κυρίως αναδιανεμητικά) χαρακτηριστικά των διάφορων κρατών πρόνοιας σε χώρες με παρόμοια οικονομική ανάπτυξη. Εξ ορισμού η θέση αυτή εξηγεί ικανοποιητικά τις απαρχές κάθε κράτους πρόνοιας, αλλά δεν είναι επαρκής για την εξήγηση του συγκεκριμένου προτύπου ανάπτυξης κάθε εθνικής περίπτωσης και των διαφορών που προέκυψαν (και πιθανόν παραμένουν) ανάμεσα στα διάφορα κράτη πρόνοιας. Αυτού του είδους η κριτική προήλθε από συγγραφείς οι οποίοι θέλησαν να δώσουν έμφαση στο ταξικό και πολιτικό στοιχείο στην πορεία και στη διαμόρφωση των κρατών πρόνοιας, δηλαδή στον ρόλο της πολιτικής διαδικασίας, της επιρροής εργατικών ή σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων που βρέθηκαν για εκτεταμένες περιόδους στην κυβέρνηση, στον βαθμό συνδικαλιστικοποίησης των μισθωτών εργαζομένων και της επιρροής των εργατικών σωματείων. Σε ορισμένες περιπτώσεις το κράτος πρόνοιας, ιδίως σε χώρες στις οποίες είχε προχωρήσει περισσότερο (όπως οι σκανδιναβικές), θεωρήθηκε αποκλειστικά

προϊόν της αυξημένης δύναμης της μισθωτής εργασίας στην οικονομία και στην κοινωνία (Stephens, 1979· Shalev, 1983). Επιπρόσθετα, ο ρόλος και η επιρροή της κρίσης στασιμοπληθωρισμού της δεκαετίας του 1970 φαίνονται στη διαμόρφωση απόψεων οι οποίες υποστηρίζουν ότι το κράτος αυτονομημένο πλήρως από την οικονομία και επηρεαζόμενο από την όλο και πιο ισχυρή εργατική τάξη έχει καταστήσει τους κανόνες και νόμους της αγοραίας οικονομίας ανενεργούς (Myles, 1984). Όμως, εμπειρικές έρευνες οι οποίες έδειξαν ότι συντηρητικά ή φιλελεύθερα κόμματα εισήγαγαν πρώτα σημαντικά προγράμματα κοινωνικής πολιτικής ή αύξησαν τις κοινωνικές δαπάνες περισσότερο απ' ό,τι τα αντίστοιχα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα στην κυβερνητική τους θητεία έστρεψαν την κατεύθυνση των ερευνών προς τα ποιοτικά εκείνα στοιχεία στο περιεχόμενο και στα αποτελέσματα που θα μπορούσαν να διαφοροποιήσουν κράτη πρόνοιας με παραπλήσια επίπεδα κοινωνικών δαπανών ως ποσοστό της οικονομικής δραστηριότητας (Quadagno, 1984). Είναι γεγονός ότι στη μεγαλύτερη διάρκεια αυτής της ιστορικής εξέλιξης έχουν εμφανιστεί κοινές αρχές και χαρακτηριστικά (που μπορεί να υποδηλώνουν ότι πιθανόν να εκτυλίσσεται μια διαδικασία σύγκλισης των διαφορετικών τύπων κράτους πρόνοιας), αλλά και συστηματικές διαφοροποιήσεις οι οποίες οδήγησαν σε προσπάθειες τυποποίησης, ομαδοποίησης και ταξινόμησης των επιμέρους εθνικών περιπτώσεων.

Σε αυτό το πλαίσιο διατυπώθηκε παράλληλα και το ερώτημα αν μπορούν όλα τα κράτη να χαρακτηριστούν ως κράτη πρόνοιας ακόμη και αν όλα αναπτύσσονται σε σημαντικό βαθμό προγράμματα κοινωνικής προστασίας και κοινωνικής ασφάλισης. Στην παράδοση του Titmuss (1958, 1964), που ξεχώρισε κυρίως ανάμεσα σε ένα θεσμοποιημένο, αναδιανεμητικό (institutional and redistributive) και ένα υπολειμματικό (residual) κράτος πρόνοιας¹² (ή καλύτερα μοντέλο άσκησης κοινωνικής πολιτικής), ο Esping-Andersen κυρίως αλλά και ο Korpi (1978, 1980), ο Stephens (1979) και άλλοι, αντί να εστιάσουν αποκλειστικά στο (σχετικό με το ΑΕΠ) μέγεθος των κοινωνικών δαπανών, οι οποίες έδειχναν ουσιάδη αύξηση σε όλες τις οικονομίες, ερευνούν το περιεχόμενο και την ποιότητα της

12. Το δεύτερο θεωρητικά τουλάχιστον βασίζεται στην αγορά και στην οικογένεια για την ατομική και κοινωνική αναπαραγωγή και ελάχιστα στην παρέμβαση του κράτους, η οποία είναι σποραδική, πρόσκαιρη και ευκαιριακή. Το πρώτο αποσκοπεί συνειδητά στην αναδιανομή και στην κοινωνική ισότητα, παρέχοντας καθολικές κοινωνικές υπηρεσίες μέσω ενός δομημένου, θεσμοποιημένου μηχανισμού.

κοινωνικής πολιτικής του κάθε ξεχωριστού κράτους πρόνοιας στη βάση αξόνων, όπως τα στοχευμένα ή καθολικά προγράμματα κοινωνικής πολιτικής, κριτήρια επιλεξιμότητας για κοινωνικές παροχές, ποιότητα των κοινωνικών υπηρεσιών, βαθμός αποεμπορευματοποίησης της εργασιακής δύναμης κ.ά.

Σύμφωνα με τον Esping-Andersen (1985, 1990, 1999), τα διάφορα κράτη πρόνοιας μπορούν να ταξινομηθούν σε τρία διακριτά υποδείγματα («καθεστώς-τα πρόνοιας»). Το φιλελεύθερο καθεστώς πρόνοιας βασισμένο στη φιλοσοφία του κλασικού φιλελευθερισμού, με κυρίαρχη την αγορά απέναντι στο κράτος και στην οικογένεια, επομένως ελάχιστο βαθμό αποεμπορευματοποίησης της εργασιακής δύναμης, παροχές βασισμένες στις ανάγκες (δηλαδή στην έλλειψη επαρκών πόρων) με έλεγχο εισοδήματος, χαμηλό βαθμό αναδιανεμητικής επίδρασης, και παραδείγματα τις ΗΠΑ, το Ηνωμένο Βασίλειο (μετά το 1980) και σε μικρότερο βαθμό την Αυστραλία και τη Νέα Ζηλανδία. Το δεύτερο καθεστώς πρόνοιας, που ονομάζεται εναλλακτικά συντηρητικό, κορπορατιστικό ή/και χριστιανοδημοκρατικό, εμπνέεται από τη συντηρητική κατεύθυνση της κοινωνικής πολιτικής με το κράτος να συμπληρώνει τον κυρίαρχο ρόλο της οικογένειας στην αναπαραγωγή, με μέτριο βαθμό αποεμπορευματοποίησης της εργασιακής δύναμης, παροχές ανταποδοτικές σύμφωνα με τις εισφορές και κύρια παραδείγματα τη Γερμανία, τη Γαλλία, την Αυστρία και άλλες κεντροευρωπαϊκές χώρες. Το τρίτο, το σοσιαλδημοκρατικό μοντέλο κράτους πρόνοιας, θεωρητικά αντλεί στοιχεία από την ετερόδοξη παράδοση στις κοινωνικές επιστήμες και βασίζεται στο κράτος, περιορίζοντας τον ρόλο της αγοράς στην κοινωνική αναπαραγωγή, παρέχοντας καθολικές κοινωνικές υπηρεσίες στη βάση της ιδιότητας του πολίτη και όχι των εισφορών ή της έλλειψης πόρων, αποεμπορευματοποιώντας σε μεγάλο βαθμό την εργασιακή δύναμη, με παραδείγματα εφαρμογής σχεδόν αποκλειστικά τις σκανδιναβικές χώρες, Σουηδία, Νορβηγία, Δανία κ.ά.¹³ Άλλες προσεγγίσεις στην ποικιλομορφία των κρατών πρόνοιας στον σύγχρονο καπιταλισμό χαρακτηρίζονται από προσπάθειες διάκρισης όχι ανάμεσα σε διαφορετικά καθεστώςα ή

13. Η συνήθης περιγραφή ιδίως κατά την περίοδο της άνθησης αυτού του υποδείγματος ήταν η ακόλουθη: «Η πολιτική εδραίωση της σοσιαλδημοκρατίας στην εξουσία οδήγησε στη δημιουργία μεγάλων κρατών πρόνοιας, με γενναϊόδωρες παροχές, σημαντική έμφαση στη δημόσια παροχή κοινωνικών υπηρεσιών, στην κινητοποίηση της εργασίας και στην αναδιανομή του εισοδήματος μέσω του συστήματος φορολογίας και μεταβιβαστικών πληρωμών» (Huber and Stephens, 2001).

παραδείγματα αλλά ανάμεσα στις φάσεις εξέλιξης της κοινωνικής πολιτικής, η οποία υποστηρίζεται ότι έχει περάσει διαδοχικά από τα στάδια του κράτους πρόνοιας, του νεοφιλελευθερισμού και τη σύγχρονη μορφή του πατερναλισμού στις περισσότερες αναπτυγμένες χώρες, σύμφωνα με τη MacGregor (1999).

Από ένα σημείο και έπειτα στη βιβλιογραφία διακρίνεται και μια τάση αμφισβήτησης και απομάκρυνσης από την τυποποίηση και ταξινόμηση των επιμέρους εθνικών περιπτώσεων καθεστώτων πρόνοιας (δηλαδή τα τρία καθεστώτα πρόνοιας σύμφωνα με τον Esping-Andersen) ή τη θέση για την ύπαρξη ενός πρόσθετου τέταρτου «νότιου» ή «μεσογειακού» μοντέλου κράτους πρόνοιας κατά τον Ferrera (1996). Αντίθετα, επανεμφανίζεται η άποψη περί της ομογενοποίησης των κρατών πρόνοιας ή/και διαφοροποίησης μόνο ανάλογα με την ιστορική φάση που διέρχεται κάθε εθνικό κράτος πρόνοιας. Οι προσεγγίσεις αυτές αμφισβητούν τη δυνατότητα ή την καταλληλότητα της προσέγγισης της ταξινόμησης των εθνικών κρατών πρόνοιας σε ομάδες με κοινά χαρακτηριστικά και επιμένουν περισσότερο στην ιδιαιτερότητα κάθε περίπτωσης και στην εξέταση των διαφορετικών ιστορικών συνθηκών που δημιούργησε το κάθε κράτος πρόνοιας ως απάντηση στα προβλήματα και στις προκλήσεις της προηγούμενης περιόδου. Αυτή η αντίθετη άποψη στην προσπάθεια τυποποίησης των καθεστώτων πρόνοιας προβάλλει τα εξής επιχειρήματα: α) τις οριακές (incremental) μεταβολές στις προνοιακές πολιτικές και προγράμματα στη διάρκεια μεγάλων χρονικών περιόδων, β) το γεγονός ότι κάθε προνοιακή πολιτική και πρόγραμμα έχει διαφορετική ιστορία, γ) υπάρχουν διαφορετικοί φορείς πολιτικής σε κάθε χώρα, δ) υπάρχουν διαφορετικές διαδικασίες σχηματισμού πολιτικής, ε) ο δανεισμός από ξένα μοντέλα εισάγει σκόρπια στοιχεία στο κάθε επιμέρους σύστημα/μοντέλο πρόνοιας (Kasza, 2002). Τα ξεχωριστά «καθεστώτα πρόνοιας» εκλαμβάνονται ως αυταπάτη και δίνεται έμφαση στην υποχώρηση του σοσιαλδημοκρατικού κράτους πρόνοιας. Χωρίς να συμερίζονται την ίδια ακριβώς προβληματική, ενδεικτικές είναι και οι πρόσφατες εμπειρικές μελέτες των Παπαθεοδώρου κ.ά. (2008, 2010) για την εξέλιξη της ανισότητας και της φτώχειας στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια. Η διαφοροποίηση στον βαθμό ανισότητας και στην έκταση του φαινομένου της σχετικής φτώχειας παραμένει ανάμεσα στο σοσιαλδημοκρατικό και στα άλλα καθεστώτα πρόνοιας, αλλά η απόσταση έχει μικρύνει σημαντικά. Παρατηρείται μάλιστα το φαινόμενο οι πλέον χαρακτηριστικές νεοφιλελεύθερες ιδιομορφίες (δηλαδή η αύξηση της

ανισότητας και του ποσοστού φτώχειας) να παρατηρούνται μόνο στα σοσιαλδημοκρατικού τύπου κράτη πρόνοιας στην τελευταία περίοδο.

Το τρίτο ζήτημα της σχετικής βιβλιογραφίας, εκτός της διερεύνησης της φύσης και της εξάπλωσης του κράτους πρόνοιας και του σχηματισμού υποδειγμάτων σε ομάδες χωρών, αφορά την τρέχουσα κατάσταση του κράτους πρόνοιας (περισσότερο των συνολικών δημόσιων δαπανών ή των κοινωνικών δαπανών ως ποσοστό του ΑΕΠ) μετά την επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού στην πλειονότητα των αναπτυγμένων οικονομιών στις αρχές της δεκαετίας του 1980. Έχει υποστηριχθεί πως διαφαίνεται ότι από τη «χρυσή εποχή» της οικονομικής ανάπτυξης και της εξάπλωσης και ωρίμανσης του κράτους πρόνοιας (με ανεξακρίβωτα κοινωνικά αποτελέσματα και οικονομικές επιπτώσεις, όμως, ακόμη και γι' αυτή την περίοδο) έχουμε περάσει όχι στην κρίση και διάλυση αλλά στη λεγόμενη «αργυρή εποχή» («silver age») του κράτους πρόνοιας. Ο χαρακτηρισμός αυτός βασίζεται στη διαπίστωση ότι το τελευταίο δείχνει ιδιαίτερη αντοχή και αντίσταση παρά τις δυσμενείς εξελίξεις στην αγορά εργασίας («ευελιξία», μετανάστευση, εργασιακή ανασφάλεια, υψηλή ανεργία), στα νέα δημογραφικά φαινόμενα και στη διεθνοποίηση της συσσώρευσης κεφαλαίου που, όπως υποστηρίζεται, περιορίζει αισθητά τις όποιες δυνατότητες παρέμβασης και την αυτονομία (δημοσιονομική, αναδιανεμητική, συναλλαγματική) του εθνικού κράτους (Taylor-Gooby, 2002). Η εμπειρική επαλήθευση της θέσης αυτής έχει εύλογα σημασία για τη σωστή ανάγνωση της φύσης και των επιπτώσεων της νεοφιλελεύθερης διαχείρισης των αναπτυγμένων οικονομιών κατά την τελευταία περίοδο.

Πιο συγκεκριμένα, στο Castles (2001) συζητείται και ελέγχεται εμπειρικά η εξής θέση: Ο Pierson (1998) κυρίως μεταξύ άλλων έχει υποστηρίξει ότι στην πραγματικότητα δεν έχει συμβεί κάποια συρρίκνωση ή οπισθοχώρηση του κράτους πρόνοιας λόγω της «παγκοσμιοποίησης» και των άλλων διεθνών εξελίξεων, ενώ οι Clayton and Pontusson (1998) αντιτείνουν ότι οι καθαυτές υπηρεσίες του κράτους πρόνοιας έχουν περικοπεί σε σημαντικό βαθμό, πλην όμως αντισταθμίζονται από την αύξηση των χρηματικών μεταβιβάσεων που γίνονται αναγκαίες από τις δυσμενείς μεταβολές στην οικονομία (κυρίως στην αγορά εργασίας) και στην κοινωνία (ιδιαίτερα δημογραφικές μεταβολές προς την κατεύθυνση της γήρανσης του πληθυσμού). Έχουν συμβεί στην πραγματικότητα τέτοιες ανακατατάξεις; Έχει διαμορφωθεί μια νέα πολιτική οικονομία της ανάπτυξης των δαπανών του δημόσιου τομέα; Εξετάζοντας ένα δείγμα 19 χωρών του ΟΟΣΑ, ο

Castles παρατηρεί μεγάλη διασπορά στον λόγο των δημόσιων δαπανών προς το ΑΕΠ και τον λόγο των κοινωνικών δαπανών προς το ΑΕΠ και το έτος 1984 αλλά και το 1997. Η Ελλάδα, μετά τη Φινλανδία, είναι η χώρα που αύξησε περισσότερο από όλες τις άλλες τις δημόσιες δαπάνες, τις κοινωνικές δαπάνες αλλά και τις μη κοινωνικές δημόσιες δαπάνες¹⁴ ως ποσοστό του ΑΕΠ. Όμως, το 1997 εξακολούθησε να έχει έναν από τους χαμηλότερους λόγους κοινωνικών προς συνολικές δημόσιες δαπάνες (44% έναντι 51% που είναι ο μέσος όρος του δείγματος). Αυτό τον τρόπο θεώρησης των εξελίξεων στον χώρο των συνολικών δημόσιων και των κοινωνικών δαπανών κατά τη διάρκεια του τελευταίου μέρους της εξεταζόμενης περιόδου (που περιλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της περιόδου της κυριαρχίας του νεοφιλελεύθερου υποδείγματος) στις χώρες του ΟΟΣΑ και στην Ελλάδα μας δίνει ο Πίνακας 2.1 παρακάτω, βασισμένος στις μελέτες των Castles (2001) και Taylor-Gooby (2002) και σε στοιχεία του ΟΟΣΑ. Στον πίνακα αυτό γίνεται προσπάθεια να αποτυπωθούν οι εξελίξεις στις δημόσιες, κοινωνικές και μη κοινωνικές δαπάνες ανάλογα με το καθεστώς πρόνοιας στο οποίο μπορεί να καταταχθεί η κάθε χώρα με βάση την τυπολογία του Esping-Andersen. Στον πίνακα αυτό η Ελλάδα ανήκει σε μια ξεχωριστή ομάδα μεσογειακών χωρών σύμφωνα με τη συνεισφορά του Ferrera (1996), με όλα τα γνωστά προβλήματα που μπορεί να έχει ένα τέτοιο (περισσότερο γεωγραφικό και λιγότερο αναλυτικό και ουσιαστικό) σχήμα ταξινόμησης.

Η υπό εξέταση περίοδος (1984-1997) περιλαμβάνει τα χρόνια εκείνα κατά τα οποία σύμφωνα με την κρατούσα αντίληψη και ρητορική θα έπρεπε να έχουν σημειωθεί σοβαρές μεταβολές στην εξέλιξη των δημόσιων και κοινωνικών δαπανών μετά την κρίση της δεκαετίας του 1970, την υποχώρηση του κούνσιανισμού και την (μερική τουλάχιστον) επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού στην οικονομική και κοινωνική πολιτική. Όπως όμως φαίνεται στον πίνακα, οι μεταβολές αυτές πρακτικά μεταφράστηκαν σε μια μικρή μόνο μείωση (κατά μία εκατοστιαία μονάδα) των συνολικών δημόσιων δαπανών ως ποσοστό του ΑΕΠ, ενώ οι κοινωνικές δαπάνες αυξήθηκαν ακόμη και κατά την περίοδο αυτή της λεγόμενης κρίσης ή οπισθοχώρησης του κράτους πρόνοιας για όλες τις ομάδες χωρών ή καθεστώτων πρόνοιας εκτός από τις κορπορατιστικές, που παρέμειναν στάσιμες.¹⁵

14. Στις οποίες όμως περιλαμβάνονται οι δαπάνες για δημόσια εκπαίδευση σύμφωνα με την ταξινόμηση του ΟΟΣΑ.

15. Ο Harman (2007), σχολιάζοντας τη θεωρία και εμπειρία του νεοφιλελευθερισμού,

Οι μη κοινωνικές δαπάνες (στρατιωτικές δαπάνες, γραφειοκρατία, αστυνόμευση κ.λπ.) μειώθηκαν κατά 3,6% του ΑΕΠ, ενώ οι κοινωνικές δαπάνες (συντάξεις, επιδόματα ανεργίας, πρόνοιας κ.λπ.) αυξήθηκαν κατά 2,6% του ΑΕΠ. Η μικρή μείωση του μεγέθους του δημόσιου τομέα για την περίοδο αυτή τουλάχιστον προήλθε αποκλειστικά από τη μείωση των μη κοινωνικών δημόσιων δαπανών και σε καμία περίπτωση από τον περιορισμό του κράτους πρόνοιας και των κοινωνικών δαπανών. Οι τελευταίες αυξήθηκαν μεν ως ποσοστό του ΑΕΠ αλλά με πολύ χαμηλότερους ρυθμούς από αυτούς των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών.

Στον Πίνακα 2.1 η ομάδα των μεσογειακών χωρών παρουσιάζει τα πιο ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά κατά την περίοδο 1984-1997, καθώς μεταβάλλεται από υστερούσα (laggard) σε δημόσιες δαπάνες σε αντιπροσωπευτική του μέσου όρου για το σύνολο των χωρών του ΟΟΣΑ λόγω κυρίως της αύξησης των κοινωνικών δαπανών.¹⁶ Μάλιστα, η αύξηση στις κοινωνικές δαπάνες είναι υπερδιπλάσια αυτής του μέσου όρου του συνόλου των χωρών, ενώ η μείωση των μη κοινωνικών δαπανών είναι μικρότερη από το μισό της μείωσης του μέσου όρου του συνόλου των χωρών. Οι μεσογειακές χώρες στο τέλος της περιόδου είχαν πλέον ξεπεράσει τις φιλελεύθερες στον δείκτη των κοινωνικών δαπανών ως ποσοστό του ΑΕΠ (παρότι κάποιες από αυτές, όπως το Ηνωμένο Βασίλειο, ο Καναδάς και η Αυστραλία, έχουν πολύ πιο μακροχρόνια παράδοση στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής), αν και ακόμη υπολείπονταν του μέσου όρου του συνόλου των εξεταζόμενων χωρών. Για την Ελλάδα παρατηρούμε ότι η αύξηση των κοινωνικών

επισημαίνει ότι, παρά τη διαδεδομένη αντίληψη ιδίως της ριζοσπαστικής βιβλιογραφίας για δραστική μείωση των κοινωνικών δαπανών και του κοινωνικού μισθού, οι πρώτες συνέχισαν να αυξάνονται και μετά το 1979, ενώ σύμφωνα με τα αποτελέσματα που αναφέρονται στη μελέτη του Shaikh (2003) ο δεύτερος ήταν μεγαλύτερος σε μια σειρά από χώρες στη δεκαετία του 1980 απ' ό,τι στη δεκαετία του 1970. Σύμφωνα με τον Harman, το γεγονός ότι οι ίδιοι οι μισθωτοί εργαζόμενοι χρηματοδοτούν με τους φόρους τους τον ακαθάριστο κοινωνικό μισθό (τα οφέλη της εργατικής τάξης) και η αδυναμία του κράτους στον σύγχρονο καπιταλισμό να περικόψει σημαντικά κοινωνικές δαπάνες για οικονομικούς λειτουργικούς και πολιτικούς λόγους εξηγούν τις τάσεις αυτές, που επιβεβαιώνονται σε μεγάλο βαθμό και από την εμπειρική ανάλυση που ακολουθεί σε αυτή τη μελέτη.

16. Ίσως λόγω και του ότι λειτουργεί η διαδικασία σύγκλισης («catch up») ανάμεσα στις αναπτυγμένες και τις υπόλοιπες χώρες στα κοινωνικά προγράμματα και τις κοινωνικές δαπάνες στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω.

δαπανών είναι από τις μεγαλύτερες στο δείγμα αυτό, ενώ έχει και τη δεύτερη μετά τη Φινλανδία αύξηση των μη κοινωνικών δαπανών, καθώς είναι μία από τις τρεις μόνο χώρες στο σύνολο των δεκαεννέα οι οποίες παρουσίασαν αύξηση και στο ποσοστό των μη κοινωνικών δημόσιων δαπανών στο ΑΕΠ.¹⁷

Επειδή ο σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στα διαφορετικά κράτη πρόνοιας στη βάση της συνολικής δαπάνης για δημόσιες και κοινωνικές υπηρεσίες σταδιακά γίνεται όλο και πιο δύσκολος, ο Esping-Andersen (1990) διέκρινε ανάμεσα σε μια στενή (που έχει να κάνει μόνο με το μέγεθος των κρατικών μεταβιβάσεων και των κοινωνικών δαπανών) και μια ευρεία έννοια («πολιτική οικονομία», απασχόληση, μισθοί, μακροοικονομική διαχείριση) του κράτους πρόνοιας. Τα κράτη πρόνοιας διαχωρίζονται όχι μόνο ανάλογα με τις κοινωνικές πολιτικές αλλά και με το πώς επηρεάζουν την απασχόληση, τα εισοδήματα και τη διασπορά τους, καθώς και τη γενική κοινωνική δομή. Η αποεμπορευματοποίηση της εργασιακής δύναμης, η κοινωνική στρωμάτωση (εννοώντας εδώ τις εισοδηματικές ανισότητες και τη φτώχεια) και η απασχόληση είναι οι κρίσιμες πλευρές της φύσης κάθε κράτους πρόνοιας, καθώς μόνο συγκεκριμένης κατεύθυνσης προγράμματα κοινωνικής πολιτικής και η εύκολη καθολική πρόσβαση σε αυτά μειώνουν την εμπορευματική «ιδιότητα» των παραγωγών-πολιτών και μετασχηματίζουν την κοινωνία σε μια πιο εξισωτική κατεύθυνση.

Είναι χαρακτηριστικό πάντως του συνόλου αυτής της βιβλιογραφίας ότι εστιάζει στις μεταβολές των δημόσιων (και κοινωνικών) δαπανών χωρίς να εξετάζει την πλευρά των φόρων και χωρίς να προσδιορίζει ποιο μέρος των δημόσιων δαπανών απευθύνεται σε ποια κοινωνική τάξη. Έχει ενδιαφέρον η σύγκριση της πρόσφατης βιβλιογραφίας με αρχικές παρεμβάσεις όπως αυτή του Therborn (1984), ο οποίος παρατηρεί ότι στον καπιταλισμό του κράτους πρόνοιας ένα όλο και μεγαλύτερο μέρος του εθνικού εισοδήματος αποτελείται από ροές που ρυθμίζονται με πολιτικές αποφάσεις, ενώ παράλληλα σε όλες τις αναπτυσσόμενες οικονομίες μεταξύ του ενός πέμπτου και ενός τρίτου του εισοδήματος των νοικοκυριών προέρχεται από δημόσια έσοδα (δαπάνες) και όχι από εργασία ή ιδιοκτησία. Επι-

17. Θα πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι, λόγω της σημαντικής αναθεώρησης του ΑΕΠ προς τα πάνω από το 1988 και έπειτα, οι λόγοι (και οι μεταβολές) όλων των κατηγοριών δημόσιων δαπανών προς το ΑΕΠ για το 1997 είναι αρκετά μικρότεροι από αυτούς που παρουσιάζονται στον πίνακα για την Ελλάδα. Σε πιο περιορισμένο βαθμό το ίδιο πιθανόν να ισχύει και για άλλες χώρες του πίνακα.

Πίνακας 2.1: Επίπεδο και μεταβολή δημόσιων και κοινωνικών δαπανών ως ποσοστό του ΑΕΠ σε 19 χώρες του ΟΟΣΑ, 1984-1997

Χώρες Καθεστώς πρόνοιας	Δημόσιες δαπάνες			Κοινωνικές δαπάνες			Μη κοινωνικές δημόσιες δαπάνες
	1984	1997	Δ%	1984	1997	Δ%	Δ%
Φιλελεύθερο (Liberal)							
Αυστραλία	36,4	33,2	-3,2	13,8	18,1	4,3	-7,5
Καναδάς	45,3	42,4	-2,9	16,2	16,9	0,7	-3,6
Ιρλανδία	47,7	33,2	-14,5	17,9	17,9	0,0	-14,5
ΗΒ	47,1	40,9	-6,2	21,1	21,6	0,5	-6,7
ΗΠΑ	33,1	31,4	-1,7	14,1	16,9	1,9	-3,6
Μέσος όρος	41,9	36,2	-5,7	16,6	18,1	1,5	-7,2
Σκανδιναβικό (Nordic)							
Δανία	62,6	56,8	-5,8	28,9	30,5	1,6	-7,4
Φινλανδία	40,2	51,8	11,6	22,3	29,3	7,0	4,6
Νορβηγία	42,1	44,1	2,0	19,7	25,4	5,7	-3,7
Σουηδία	59,2	59,0	-0,2	30,0	33,3	3,3	-3,5
Μέσος όρος	51,0	52,9	1,9	25,2	29,6	4,4	-2,5
Κορπορατιστικό (Corporatist)							
Αυστρία	49,3	49,8	0,5	24,3	25,4	1,1	-0,6
Βέλγιο	60,7	51,4	-9,3	26,7	23,6	-3,1	-6,2
Γαλλία	51,5	52,6	1,1	26,4	29,6	3,2	-2,1
Γερμανία	47,4	48,1	0,7	23,6	26,6	3,0	-2,3
Ολλανδία	53,8	44,6	-9,2	30,2	25,1	-5,1	-4,1
Μέσος όρος	52,5	49,3	-3,2	26,2	26,1	-0,1	-3,1
Μεσογειακό (Mediterranean)							
Ιταλία	49,4	50,0	0,6	21,0	26,8	5,8	-5,2
Ελλάδα	43,1	50,4	7,3	16,9	22,2	5,3	2,0
Πορτογαλία	41,1	43,5	2,4	11,4	18,7	7,3	-4,9
Ισπανία	35,2	39,9	4,7	17,8	20,9	3,1	1,6
Μέσος όρος	42,2	46,0	3,8	16,8	22,2	5,4	-1,6
Συνολικός μέσος όρος	46,2	45,2	-1,0	20,7	23,3	2,6	-3,6

Πηγή: Castles (2001), Taylor-Gooby (2002), OECD (2001)

πλέον, θεωρεί ανεπίστρεπτες αυτές τις μεταβολές στη δομή του σύγχρονου καπιταλισμού, υποστηρίζοντας ότι σηματοδοτούν μια μόνιμη βελτίωση της θέσης της εργατικής τάξης, καθιστώντας την πολύ λιγότερο εξαρτημένη από τη λειτουργία των αγορών. Τα επιχειρήματα αυτά βέβαια στηρίζονται στην άρρητη παραδοχή ότι οι κοινωνικές δαπάνες αποτελούν πρόσθετο εισόδημα για τους μισθωτούς εργαζομένους χωρίς να εξετάζεται το ζήτημα της χρηματοδότησής τους. Τρεις δεκαετίες αργότερα η κατάσταση στο πεδίο της πολιτικής κοινωνιολογίας δεν έχει αλλάξει σχεδόν καθόλου, η συζήτηση στρέφεται γύρω από τις κοινωνικές δαπάνες, δηλαδή τον ακαθάριστο κοινωνικό μισθό χωρίς καμία αναφορά στον καθαρό κοινωνικό μισθό. Η παράλειψη αυτή είναι σημαντική καθώς, όπως αναφέρει ο Esping-Andersen (1990), οι διαμάχες γύρω από το κράτος πρόνοιας έχουν εστιαστεί σε δύο ερωτήματα, πρώτον τη σχέση «citizenship» και «class», δηλαδή το αν μειώνει η ιδιότητα του πολίτη (citizenship) της αστικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας την επίπτωση της ταξικής διαφοροποίησης (class) που λειτουργεί μέσω της καπιταλιστικής αγοράς εργασίας και της μονοπώλησης των μέσων παραγωγής, και δεύτερον ποιες είναι οι αιτίες πίσω από την ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας, ιδίως όσο αυτή συνέβαινε με γοργούς ρυθμούς. Είναι προφανές ότι το πρόσημο και το σχετικό μέγεθος του καθαρού κοινωνικού μισθού της εργατικής τάξης, απαντώντας στο ερώτημα ποιος πληρώνει τις κοινωνικές δαπάνες που μετατρέπονται σε οφέλη, σε χρήμα και σε είδος των ενεργών μισθωτών και των συνταξιούχων, είναι ένα κατάλληλο μέτρο για να δείξει την κατεύθυνση και τη σπουδαιότητα της κρατικής παρέμβασης σε σχέση με τα αποτελέσματα της αγοράς.¹⁸ Απαντιέται έτσι τουλάχιστον μερικώς η κρίσιμη ερώτηση για ολόκληρη τη σύγχρονη διαμάχη για το κράτος πρόνοιας, δηλαδή αν και υπό ποιες προϋποθέσεις οι ταξικές διαφορές και οι κοινωνικές ανισότητες που προκαλούνται από την αγορά/καπιταλισμό μπορούν να ακυρωθούν ή να μεταβληθούν από τη λειτουργία της δημοκρατίας/κράτους. Επιπλέον, το μέγεθος και η συμπεριφορά του καθαρού κοινωνικού μισθού είναι μια χρήσιμη πληροφορία και ένδειξη για

18. Ενώ ο Esping-Andersen (1990: 11) αναφέρεται καθαρά στον ακαθάριστο κοινωνικό μισθό, δηλαδή μόνο στις κοινωνικές δαπάνες που απευθύνονται στους μισθωτούς εργαζομένους χωρίς να εξετάζει τον τρόπο χρηματοδότησής τους, «... ο κοινωνικός μισθός μειώνει την εξάρτηση του εργατή από την αγορά και τους εργοδότες, και έτσι μετατρέπεται σε μια δυναμική πηγή δύναμης».

να υποδείξει τους πιθανούς παράγοντες (η πίεση και οι διεκδικήσεις συγκεκριμένων κοινωνικών τάξεων ή τα λειτουργικά προαπαιτούμενα του συστήματος) που μπορεί να βρίσκονται πίσω από τη μεγέθυνση των κοινωνικών δαπανών και του κράτους πρόνοιας σε μια ορισμένη ιστορική περίοδο.

2.2 Η ορθόδοξη οικονομική βιβλιογραφία για το κράτος πρόνοιας, την ανισότητα και την ανάπτυξη

Παραδοσιακά, η κατεστημένη ή συμβατική (mainstream) βιβλιογραφία, λόγω της εγγενούς έμφασής της στην ατομική συμπεριφορά, ασχολείται κυρίως με την επίπτωση των κάθε λογής φόρων και των δημόσιων δαπανών, ιδίως των κοινωνικών, στην προσωπική αποταμίευση, στην επένδυση σε φυσικό και ανθρώπινο κεφάλαιο, στη διάρκεια και στην ένταση αναζήτησης εργασίας, στη διάρκεια της ανεργίας και στην προσφορά εργασίας.

Η νεοκλασική θεωρία αντλεί θεωρητικά την εμφάνιση και την ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας από τις (λιγοστές υποτίθεται σε μια πραγματική οικονομία) περιπτώσεις απόκλισης από τον τέλει ανταγωνισμό, λόγω ύπαρξης ελλειπών ή ασύμμετρης πληροφόρησης και γενικότερα από την αποτυχία της αγοράς (market failure) ιδίως στον τομέα της ασφάλισης (Barr, 1992). Αναπόφευκτα, από τον πυρήνα της νεοκλασικής θεωρίας προκύπτει ή οφείλει να προκύπτει ένα υπολειμματικό (residual) κράτος πρόνοιας που έρχεται να συμπληρώσει και να διορθώσει τα αποτελέσματα της λειτουργίας της αγοράς σε όσο το δυνατόν λιγότερους οικονομικούς κλάδους, αριστοποιώντας με αυτό τον τρόπο την αποτελεσματικότητα του οικονομικού συστήματος.

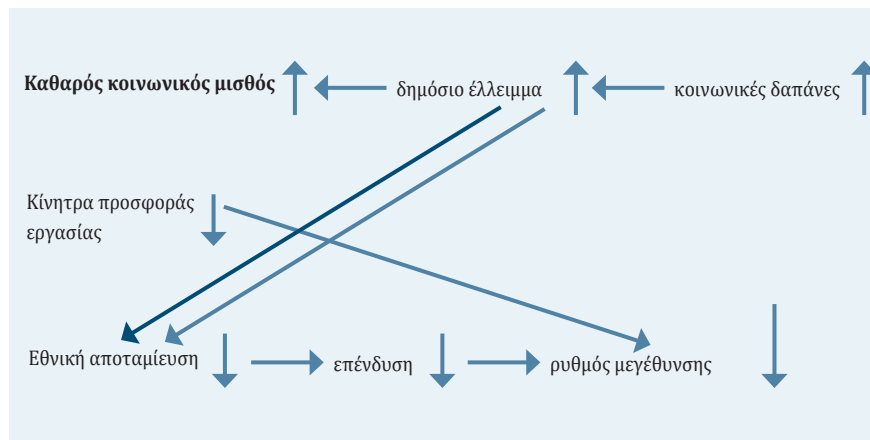
Αντίστοιχα, η νεοκλασική θεωρία διερευνά σε πολύ μικρότερο βαθμό τη διαμόρφωση ακόμη και της προσωπικής κατανομής εισοδήματος, η οποία αποτελεί συνήθως ενασχόληση των ετερόδοξων οικονομολόγων και φυσικά αγνοεί και δεν ασχολείται καθόλου με τη λειτουργική ή ταξική διανομή του εισοδήματος, ένα από τα σημαντικότερα αντικείμενα ενασχόλησης και διερεύνησης της κλασικής πολιτικής οικονομίας.

Έτσι, η αναδιανομή εισοδήματος ανάμεσα στα διάφορα εισοδηματικά κλιμάκια μέσω της δημοσιονομικής πολιτικής είναι σημαντική για τη νεοκλασική θεωρία όχι για λόγους διανομής του συνολικού προϊόντος στις διάφορες κοινωνικές τάξεις, αλλά επειδή επηρεάζει τις αποφάσεις των οικονομικά δρώντων να εργα-

στούν, να αποταμιεύσουν και να επενδύσουν. Από τη μια πλευρά, η ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας πιστεύεται ότι βοηθάει στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, στη βελτίωση της κοινωνικής συνοχής, στην αυξημένη γυναικεία συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό, στην επέκταση της φορολογικής βάσης κ.λπ. (Lindbeck, 1995: 9). Αυτές οι τάσεις μαζί με τα μειωμένα ποσοστά ανεργίας και τα ποσοστά φτώχειας, που συνήθως συνοδεύουν τις αυξημένες κοινωνικές δαπάνες, θεωρούνται οι θετικές επιδράσεις του κράτους πρόνοιας. Από την άλλη πλευρά, πιθανές αρνητικές επιπτώσεις περιλαμβάνουν φορολογικές στρεβλώσεις (tax distortions) και αρνητικά κίνητρα για την προσφορά εργασίας, καθώς οι υψηλοί φόροι και τα γενναιόδωρα οφέλη από τις κοινωνικές δαπάνες προκαλούν πιο μακροχρόνια διαστήματα αναζήτησης εργασίας, απουσία από την εργασία (work absenteeism), «προνοιακή εξάρτηση» (welfare dependency) και πρόωρη συνταξιοδότηση, καθώς και χαμηλότερα ποσοστά αποταμίευσης, επένδυσης και συσσώρευσης κεφαλαίου (Lindbeck, 1995: 11· Rosen, 1996: 730· Lindbeck, 1997: 1298). Από τους πρώτους επικριτές των ρυθμίσεων του κράτους πρόνοιας και με μεγάλη επιρροή στον σχετικό διάλογο, ο Feldstein (1974) υποστήριξε ότι το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης στις ΗΠΑ μειώνει κατά 50% το ποσοστό ιδιωτικής αποταμίευσης και άρα τις επενδύσεις, τη συσσώρευση κεφαλαίου, την παραγωγικότητα και τη μακροχρόνια ανάπτυξη, ενώ το πρόγραμμα ασφάλισης έναντι της ανεργίας μειώνει την κινητικότητα στην αγορά εργασίας και αυξάνει έτσι το φυσικό ποσοστό ανεργίας. Επίσης, επειδή πάντοτε υπάρχει η υπόθεση ότι οι κοινωνικές δαπάνες κατευθύνονται προς τους μισθωτούς εργαζομένους χωρίς ποτέ να εξετάζονται οι φόροι και οι εισφορές τους, από τη βιβλιογραφία αυτή προκύπτει το ρητό ή άρρητο συμπέρασμα ότι η καθαρή δημοσιονομική θέση των μισθωτών, ο καθαρός κοινωνικός μισθός, είναι θετική και συνεισφέρει σημαντικά στη δημιουργία δημόσιων ελλειμμάτων, τα οποία με τη σειρά τους επηρεάζουν αρνητικά τη μακροπρόθεσμη ανάπτυξη (βλ. Διάγραμμα 2.1).

Όταν οι μελέτες της ορθόδοξης βιβλιογραφίας ασχολούνται με το ερώτημα της αναδιανομής του εισοδήματος μέσω των κρατικών δαπανών και των φόρων, εστιάζουν αποκλειστικά σε μεταβιβάσεις μεταξύ εισοδηματικών κλιμακίων του τομέα των νοικοκυριών. Με αυτό τον τρόπο χάνεται η ταξική σύνθεση και δομή του τομέα των νοικοκυριών, δηλαδή η κατηγοριοποίησή τους ανάλογα με την πηγή του εισοδήματός τους (μισθοί ή εισόδημα ιδιοκτησίας) και η εκτίμηση της αναδιανεμητικής επίδρασης του κράτους με βάση αυτό τον διαχωρισμό, σε αντί-

Διάγραμμα 2.1: Συμβατική βιβλιογραφία: Επιχειρήματα κατά του κράτους πρόνοιας

θεση με τη μέθοδο κατηγοριοποίησης ανάλογα με το μέγεθος του εισοδήματός τους. Επομένως, ένα συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι σε αυτό το πλαίσιο οποιαδήποτε αναδιανομή έστω και εξισωτική μέσω της δημοσιονομικής πολιτικής δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι συμβαίνουν μεταβιβάσεις από μια κοινωνική τάξη σε άλλη. Η μείωση της ανισότητας από την αγοραία στην τελική κατανομή του εισοδήματος μέσω των δημόσιων δαπανών και της φορολογίας μπορεί κάλλιστα να είναι αποτέλεσμα της επιδότησης των ανέργων, άπορων ή συνταξιούχων πρώην μισθωτών από τους μισθωτούς που είναι ενεργά (απασχολούμενα) μέλη του εργατικού δυναμικού. Σε κάθε περίπτωση πάντως, με αξιωματικό σχεδόν τρόπο στην κατεστημένη βιβλιογραφία εξισωτικές μεταβολές στην προσωπική κατανομή του εισοδήματος θεωρούνται συνήθως αρνητικές για την παραγωγική προσπάθεια (παραγωγικότητα της εργασίας) και την ανάπτυξη δεξιοτήτων από τα άτομα (επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο), καθώς πραγματοποιούνται μέσω πολιτικών οι οποίες θεωρούνται αντίθετες από την ορθολογική οικονομική θέσμιση και συμπεριφορά.¹⁹ Με αυτό τον τρόπο η πλειονότητα των ορθόδοξων οικονομολόγων καταλήγουν να θεωρούν τη δραστηριότητα του κράτους πρόνοι-

19. Πιο συγκεκριμένα, πολιτικές «... που δεν προστατεύουν τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα και δεν επιτρέπουν την πλήρη ιδιωτική ιδιοποίηση της απόδοσης που δημιουργούν οι επενδύσεις» (Persson and Tabellini, 1994: 617).

ας που καταλήγει σε μια πιο εξισωτική κατανομή εισοδήματος αιτία μειωμένης οικονομικής επίδοσης. Αυτά τα επιχειρήματα στον χώρο της εμπειρικής έρευνας συνήθως χρησιμοποιούν το παράδειγμα της σουηδικής οικονομίας και ισχυρίζονται ότι σε κάποιο χρονικό σημείο η υπερβολική ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας στη χώρα αυτή και οι θεσμοί που δημιούργησε στην πορεία του οδήγησαν σε συστηματικά μειωμένη οικονομική επίδοση (Freeman, 1995: 18· Lindbeck, 1997: 1284). Πιο συγκεκριμένα, θεωρείται ότι η προστασία που παρέχεται μέσω των κοινωνικών παροχών της αγοράς εργασίας δημιουργεί δυσκαμψίες στη λειτουργία της τελευταίας, η αύξηση των φόρων που απαιτεί η χρηματοδότηση των κοινωνικών δαπανών δημιουργεί στρεβλώσεις στον μηχανισμό των τιμών και αντικίνητρα, ενώ η χρηματοδότηση των κοινωνικών προγραμμάτων συντελεί στη δημιουργία δημόσιων ελλειμμάτων και στη συσσώρευση δημόσιου χρέους (Dreze and Malinvaud, 1994: 95).

Γενικότερα, οι Alesina and Rodrik (1994) και οι Persson and Tabellini (1994) έχουν ισχυριστεί θεωρητικά και εμπειρικά ότι η εισοδηματική ανισότητα στην ουσία λειτουργεί αρνητικά για την ανάπτυξη, με την έννοια ότι αρχικές καταστάσεις ακραίας ανισότητας προκαλούν αναδιανεμητικές πολιτικές σε εξισωτική κατεύθυνση, οι οποίες ακολούθως επηρεάζουν αρνητικά την αναπτυξιακή διαδικασία. Ο Korpi (1996, 2000) έχει αμφισβητήσει αυτούς τους ισχυρισμούς για την περίπτωση της Σουηδίας σε εμπειρική βάση, ενώ και άλλοι συγγραφείς δεν αποδέχονται τη θεωρητική και εμπειρική τους ισχύ.²⁰ Ο Atkinson (1995, 1999) πιο συγκεκριμένα ισχυρίζεται ότι υποεκτιμώνται οι θετικές πλευρές των θεσμών του κράτους πρόνοιας και ότι οι εμπειρικές έρευνες για την επίδραση του μεγέθους του κράτους πρόνοιας στην οικονομική επίδοση δεν δίνουν σαφή συμπεράσματα.²¹ Η διαφορά του Korpi και του Atkinson με την πλειονότητα των ορθόδοξων

20. Η αντιπαράθεση στο εσωτερικό της κατεστημένης αντίληψης των συμβατικών οικονομικών μεταξύ συντηρητικών ή μονεταριστών και παρεμβατικών ή κενυσιανών για το «περισσότερο ή λιγότερο» κράτος πρόνοιας συνήθως χάνει από τον ορίζοντά της την πιο κρίσιμη πλευρά του ζητήματος, τη σχέση του κράτους πρόνοιας με την κερδοφορία του κεφαλαίου και την καπιταλιστική συσσώρευση.

21. Πιο πρόσφατα οι Lindert (2004, 2006a, 2006b) και Bergh (2006) αναζωπύρωσαν τη σχετική διαμάχη, με τον πρώτο να ισχυρίζεται ότι δεν υπάρχει αρνητική συσχέτιση μεταξύ κοινωνικών μεταβιβάσεων και ρυθμού μεγέθυνσης για τις αναπτυγμένες οικονομίες, με το παράδειγμα της Σουηδίας να δείχνει ότι δεν υπάρχει κάποια αντιστάθμιση (trade-off) μεταξύ ισότητας και αποτελεσματικότητας (επομένως ότι ισχύει η θέση πως

οικονομολόγων είναι ότι δεν θεωρούν αναγκαστικά το μεγάλο μέγεθος του κράτους πρόνοιας αρνητικό παράγοντα για την οικονομική μεγέθυνση, αλλά όλοι οι συγγραφείς ρητά ή άρρητα θεωρούν δεδομένο ότι η επίδραση του κράτους πρόνοιας είναι σε εξισωτική κατεύθυνση για την κατανομή των εισοδημάτων. Εντούτοις, ακόμη και αν η επίδραση του κράτους πρόνοιας είναι εξισωτική,²² όπως αναφέρθηκε παραπάνω, μεγαλύτερη μετα-δημοσιονομική (post-fiscal) ισότητα σε σχέση με την αγοραία κατανομή του προσωπικού εισοδήματος δεν σημαίνει αναγκαστικά καθαρή επιδότηση του εισοδήματος κάποιας κοινωνικής τάξης και ιδιαίτερα της εργατικής τάξης από το κράτος σε βάρος του εισοδήματος του κεφαλαίου, των κερδών με την ευρεία έννοια.

Για τους μη ορθόδοξους οικονομολόγους η επίτευξη ενός εύλογου βαθμού εισοδηματικής ισότητας είναι σημαντική από μόνη της ως ένα επιθυμητό κοινωνικό αποτέλεσμα της κρατικής δραστηριότητας. Όμως, παρότι το μέγεθος και η τάση της ανισότητας στην κατανομή του τελικού προσωπικού εισοδήματος είναι σημαντικά ζητήματα, δεν απαντούν άμεσα το ερώτημα της σχέσης ανάμεσα στα δημόσια οικονομικά και στο εισόδημα και βιοτικό επίπεδο της εργατικής τάξης. Μειώσεις στην ανισότητα της κατανομής του προσωπικού εισοδήματος μπορούν να είναι απολύτως συμβατές με μια ουδέτερη ή και αρνητική δημοσιονομική θέση της εργατικής τάξης και το αντίθετο. Με άλλα λόγια, μια μείωση στη συνολική εισοδηματική ανισότητα μπορεί να είναι το αποτέλεσμα οριζόντιας αναδιανομής στο εσωτερικό της εργατικής τάξης μέσω των φόρων και των κρατικών δαπανών, ενώ τα ανώτερα εισοδηματικά κλιμάκια (αυτά που ως κύρια πηγή εισοδήματος έχουν εισόδημα από κάθε είδους ιδιοκτησία) μπορούν να καταλήξουν με μικρότερο από το αγοραίο τους εισόδημα, επιδοτώντας έτσι κάποιες λειτουργίες του κράτους αλλά όχι απαραίτητα την εργατική τάξη και άλλα κοινωνικά στρώ-

«το κράτος πρόνοιας είναι ένα δωρεάν γεύμα»), και τον δεύτερο να επιχειρηματολογεί υπέρ της θέσης ότι η αυξημένη κοινωνική προστασία προκάλεσε και αναγκαστικά προκαλεί χαμηλότερες οικονομικές επιδόσεις, αλλά και ότι το σουηδικό κράτος πρόνοιας έχει μετατοπιστεί αρκετά προς τη φιλελεύθερη κατεύθυνση.

22. Με δεδομένο το ότι η αγοραία κατανομή εισοδήματος περιλαμβάνει πολλά μηδενικά ή πολύ χαμηλά αγοραία εισοδήματα (συνταξιούχων, σπουδαστών, ανέργων, απόρων κ.ά.), ενώ η τελική κατανομή περιλαμβάνει τα κάθε λογής κρατικά επιδόματα και μεταβιβάσεις σε αυτές τις κατηγορίες του πληθυσμού (συντάξεις, επιδόματα ανεργίας, επιδόματα πρόνοιας κ.ά.), είναι σχεδόν σίγουρο ότι εκ κατασκευής η δεύτερη θα είναι περισσότερο εξισωτική από την πρώτη.

ματα. Αντίθετα, μια αύξηση της τελικής (μετα-δημοσιονομικής) εισοδηματικής ανισότητας μπορεί να συμπίπτει με την ύπαρξη μιας καθαρής επιδότησης από το κράτος προς την εργατική τάξη, η οποία αμβλύνει έτσι μια μεγαλύτερη αύξηση της ανισότητας που έχει συμβεί στο επίπεδο της αγοράς. Η σχέση ανάμεσα στις δημοσιονομικές πολιτικές και στο εισόδημα της μισθωτής εργασίας σε σχέση με αυτό του κεφαλαίου συζητείται ρητά μόνο στη ριζοσπαστική βιβλιογραφία που αφορά την επίδραση του κράτους πρόνοιας στο βιοτικό επίπεδο της εργατικής τάξης και στη διανομή του εισοδήματος, χρησιμεύοντας και ως συμπληρωματικό στοιχείο στις πληροφορίες που παρέχονται από τις μελέτες που εστιάζουν στην προσωπική κατανομή του εισοδήματος. Η διερεύνηση αυτή είναι απαραίτητη, καθώς για τα όποια δημοσιονομικά ελλείμματα μπορούν να θεωρηθούν υπεύθυνες οι υψηλές αμυντικές δαπάνες, οι διοικητικές δαπάνες της γενικής κυβέρνησης ή οι τόκοι και τα χρεωλύσια του δημόσιου χρέους, ενώ τίποτε δεν αποκλείει θεωρητικά οι κοινωνικές δαπάνες (προς την εργατική τάξη) να επιβαρύνουν στην πραγματικότητα το εισόδημα του ίδιου του εργαζόμενου πληθυσμού.

2.3 Για το κράτος πρόνοιας και τον κοινωνικό μισθό: Απόψεις της ριζοσπαστικής και μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας

Όπως αναφέραμε παραπάνω, το κράτος πρόνοιας είναι ένα σύνθετο φαινόμενο, το οποίο σχετίζεται και με την οικονομία και με την πολιτική, το κράτος και την ιδεολογία, τη νομιμοποίηση του συστήματος, τη ρητορική, λόγο (discourse), που χρησιμοποιείται γι' αυτό τον σκοπό, και επομένως η αποτίμησή του από τη σκοπιά της ριζοσπαστικής (ετερόδοξης) και μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας παρουσιάζει δυσκολίες. Όπως και με μια σειρά από άλλους νέους θεσμούς που εμφανίστηκαν κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, το πεδίο δράσης του κράτους πρόνοιας δεν περιλαμβάνεται στην ανάλυση του Μαρξ στο *Κεφάλαιο* παρά μόνο με σποραδικές αναφορές στους φόρους και στις δαπάνες πρόνοιας κυρίως για περιθωριοποιημένα κοινωνικά στρώματα. Αυτό το γεγονός, φυσιολογικά, έχει δημιουργήσει διχονομίες, σύγχυση και δυσκολίες στην αποτίμηση του φαινομένου στο εσωτερικό της ριζοσπαστικής και μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας από τις αρχικές προσπάθειες ενασχόλησής της με αυτό το αντικείμενο (Gough, 1975· Fine and Harris, 1976).

Στη βιβλιογραφία για το κράτος πρόνοιας αναπόφευκτα εκδηλώνονται κάποιες από αυτές τις τάσεις σύγχυσης, όπως για παράδειγμα α) η αντίληψη για ένα (ενιαίο) κράτος πρόνοιας οργανωμένο στη βάση μιας κοινής και γενικά πα-

ραδεκτής αντίληψης για τις σχέσεις κράτους, κοινωνίας και (αναπαραγωγής) εργατικού δυναμικού, β) η σύγχυση για την ακριβή έκταση και τα όρια δράσης (παρέμβασης) του κράτους πρόνοιας, καθώς η συζήτηση εστιάστηκε πολλές φορές στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης και μόνο παραβλέποντας τις γενικότερες επιδράσεις του στην οικονομική διαδικασία, γ) η έμμεση και αναπόδεικτη παραδοχή ότι οι ρυθμίσεις και οι επιδράσεις της παρέμβασης του κράτους πρόνοιας ήταν συνολικά θετικές για τους εργαζομένους και, επομένως, δ) η εξέλιξη της συζήτησης σε μια αναζήτηση τακτικής και στρατηγικής και επιχειρημάτων «για την υπεράσπιση του κράτους πρόνοιας». Το τελευταίο στοιχείο είναι σήμερα ιδιαίτερα εμφανές στις θεωρητικές αναζητήσεις και εμπειρικές μελέτες πολλών ριζοσπαστών, μαρξιστών συγγραφέων. Μπορούμε να διακρίνουμε τα εξής στάδια όσον αφορά την αντιμετώπιση του κράτους πρόνοιας στη βιβλιογραφία, τόσο στην κατεστημένη αλλά κυρίως στη ριζοσπαστική και μαρξιστική βιβλιογραφία:

α) 1945-1970(5): Η διεύρυνση του ρόλου του κράτους στην οικονομική και κοινωνική αναπαραγωγή και ρύθμιση έπειτα (και εξαιτίας) από τη σοβαρή και γενικευμένη οικονομική κρίση της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας στη δεκαετία του 1930 εκφράστηκε μεταξύ άλλων και από την επέκταση του ρόλου και της δικαιοδοσίας του στη διαχείριση της εργασιακής δύναμης με την ευρεία έννοια (δηλαδή και του ενεργού και του εφεδρικού στρατού εργασίας σε όλες τις μορφές του). Αυτού του είδους η παρέμβαση στους χώρους της κοινωνικής ασφάλισης για τους μισθωτούς εργαζομένους αλλά και τον συνολικό πληθυσμό, της κοινωνικής πρόνοιας, της εκπαίδευσης, της υγείας, των οικιστικών αναγκών, της αναψυχής, κωδικοποιήθηκε μεν στην ορθόδοξη βιβλιογραφία με τον όρο «κράτος πρόνοιας», αλλά στη ριζοσπαστική και ετερόδοξη βιβλιογραφία της εποχής πολύ λίγες αναφορές (και σχεδόν ποτέ θετικές) υπήρξαν για το καινούργιο αυτό φαινόμενο. Ο όρος «κράτος πρόνοιας» με το σαφέστατα ιδεολογικό περιεχόμενό του (συνήθως άρρητα υπονοείται ότι η παρέμβαση του κράτους αφορά και στοχεύει αποκλειστικά και μόνο στην πρόνοια, ευημερία της εργατικής τάξης ή των ασθενέστερων οικονομικά στρωμάτων) μόνο τις τελευταίες δύο δεκαετίες έχει υιοθετηθεί από μεγάλη μερίδα ριζοσπαστών ετερόδοξων συγγραφέων. Από την άλλη πλευρά, η κρατική μακροοικονομική διαχείριση του οικονομικού κύκλου δημιούργησε τον όρο «Keynesian – welfare state» για τον χαρακτηρισμό (των λειτουργιών) του μεταπολεμικού κράτους στις χώρες του αναπτυσσόμενου

καπιταλισμού, αν και οι δύο αυτές όψεις της δράσης του κράτους μπορούν και οφείλουν να διαχωρίζονται αναλυτικά και εμπειρικά.

Στην κατεστημένη οικονομική και κοινωνιολογική σκέψη έχουμε την προβολή των (άμεσων και κυρίως έμμεσων) επιτευγμάτων του κράτους πρόνοιας στον χώρο των εργασιακών σχέσεων, της παραγωγικότητας, της οικονομικής και κοινωνικής ισότητας, της εξάλειψης της φτώχειας, καθώς και της αποριζοσπαστικοποίησης της εργατικής τάξης στον ύστερο καπιταλισμό. Μεγάλο μέρος της ραγδαίας ανάπτυξης της «χρυσής εποχής» και της σχετικής κοινωνικής ειρήνης αποδόθηκε στον νέο αυτό θεσμό. Το κράτος πρόνοιας αποτέλεσε συστατικό στοιχείο και από τους κύριους παράγοντες του κλίματος που δημιούργησε τα επιχειρήματα για την εποχή του «τέλους των ιδεολογιών» και της ενσωμάτωσης της εργατικής τάξης στο καπιταλιστικό σύστημα. Ήταν ελάχιστες και περιθωριακές τότε οι αντίθετες απόψεις, αν και όπως παρατήρησε αργότερα ο Atkinson (1999: 3), ελάχιστοι οικονομολόγοι έδειχναν ενδιαφέρον για τη θεωρητική και εμπειρική ανάλυση του κράτους πρόνοιας στις συνθήκες ραγδαίας ανάπτυξης εκείνης της περιόδου.

Στην άλλη πλευρά, η κριτική αφορούσε κυρίως τις αντιδημοκρατικές, ολοκληρωτικές, συγκεντρωτικές πλευρές της αυξανόμενης κρατικής παρέμβασης, αλλά η κυρίαρχη στάση ήταν η επιλεκτική αγνόηση και έλλειψη συστηματικής θεωρητικής και εμπειρικής επεξεργασίας του φαινομένου από τη ριζοσπαστική και μαρξιστική σκέψη. Η κριτική ανάλυση συνήθως σταματά στη διαπίστωση ότι ο καπιταλισμός στη σύγχρονη φάση του δεν μπορεί να λειτουργήσει και να αναπαραχθεί χωρίς τη συνεχώς αυξανόμενη παρέμβαση του κράτους και στη χωρίς εμπειρική τεκμηρίωση θέση ότι η όποια αναδιανομή εισοδήματος συνέβαινε μέσω του κράτους πρόνοιας αφορούσε οριζόντια ενδοταξική μεταφορά εισοδήματος και όχι διαταξική αναδιανομή από το κεφάλαιο στη μισθωτή εργασία ή από τα πλούσια στα φτωχά στρώματα (Saville, 1957).

β) 1970(5)-1987: Η οικονομική κρίση των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών που εκδηλώνεται στα τέλη της δεκαετίας του 1960 βάζει πρώτη φορά σε αληθινή δοκιμασία τη δυνατότητα του κράτους στο μακροοικονομικό αλλά και στο κοινωνικό επίπεδο να λειτουργήσει σύμφωνα με τις ιδιότητες που του είχαν αποδοθεί ως Keynesian – welfare state. Έτσι, ένα από τα άμεσα αποτελέσματα της οικονομικής κρίσης και των αρχικών προσπαθειών επίλυσής της μέσω της εκτεταμένης διορθωτικής κρατικής παρέμβασης ήταν και η δημοσιονομική κρί-

ση του κράτους (fiscal crisis of the state), που υπονόμωσε σημαντικά τη νομιμοποιητική λειτουργία (legitimization function) του κράτους και απομυθοποίησε σε μεγάλο βαθμό τη ρυθμιστική ικανότητά του.

Σε αυτή τη φάση (από τα μέσα και τέλη της δεκαετίας του 1970 και έπειτα) παράλληλα με τη θεωρητική χρεοκοπία της κρατικής μακροοικονομικής παρέμβασης, πληθαίνουν οι αμφισβητήσεις στο εσωτερικό της αστικής οικονομικής σκέψης για τα υποτιθέμενα ευεργετικά αποτελέσματα της δράσης του κράτους πρόνοιας και στους επιμέρους τομείς (προσφορά εργασίας, παραγωγικότητα της εργασίας, επενδυτικά κίνητρα, επιχειρηματικό κλίμα, κερδοφορία, κοινωνικές στάσεις και πρακτικές) αλλά και στη συνολική οικονομική επίδοση κάθε χώρας.

Στον χώρο της ριζοσπαστικής και μαρξιστικής θεωρίας εμφανίζονται προσπάθειες εκ των υστέρων (ex post) αποτίμησης του αυξημένου ρόλου του κράτους (πρόνοιας) στη δημιουργία της «χρυσής εποχής» αλλά και στην εξάντλησή της. Στη φάση αυτή πρωτοεμφανίζεται η σύγχυση του φαινομένου της αύξησης του ρόλου του κράτους στην αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης, δηλαδή της αυξανόμενης κοινωνικοποίησής της, με την καθαρή ενίσχυση του εισοδήματος της εργατικής τάξης από το κράτος, μια εσφαλμένη προσέγγιση που υπάρχει σε κάποιον βαθμό ακόμη και σήμερα.²³ Εύλογα, η υποτιθέμενη επιδότηση των αγοραίων μισθών και του βιοτικού επιπέδου της εργατικής τάξης συνδέθηκε με τις αιτίες της κρίσης κερδοφορίας του κεφαλαίου και του τέλους της μεταπολεμικής ραγδαίας ανάπτυξης.

Για τη σχολή της Ρύθμισης (Regulation Theory), με κύριους εκφραστές τους Aglietta, Boyer, Lipietz κ.ά., βασικός πυλώνας της ισορροπημένης μεταπολεμικής ανάπτυξης ήταν η ρύθμιση και η εναρμόνιση του επιπέδου και της μεταβολής των μισθών και της ιδιωτικής κατανάλωσης μέσω των συλλογικών διαπραγμα-

23. Ήδη όμως από εκείνη την περίοδο ασκείται κριτική στη θέση αυτή και μάλιστα από μη οικονομολόγους, όπως ο Mishra (1984: 85), που σημειώνει: «Σε κάθε περίπτωση μπορούμε να τονίσουμε ότι το να αντιμετωπίζονται οι κοινωνικές παροχές ως ένας “κοινωνικός μισθός” (όπως φαίνεται να κάνουν κάποιοι μαρξιστές) μπορεί να οδηγήσει σε εσφαλμένα συμπεράσματα. Γιατί αυτό υπονοεί ότι ο “κοινωνικός μισθός” είναι ένα επιπλέον στοιχείο πάνω στον “οικονομικό μισθό” της εργατικής τάξης, ενώ στην πραγματικότητα ένα μέρος του οικονομικού μισθού αφαιρείται από τους εργάτες και στη συνέχεια επιστρέφεται (στους εργάτες και σε άλλους) με τη μορφή των κοινωνικών υπηρεσιών» (η έμφαση στο πρωτότυπο).

τεύσεων εργοδοτών-εργαζομένων, αλλά και η ρύθμιση της παροχής από το κράτος των δημόσιων υπηρεσιών συλλογικής κατανάλωσης. Με αυτό τον τρόπο η συνολική (δημόσια και ιδιωτική) ζήτηση ανταποκρινόταν στην προσφορά και ακύρωνε τις εγγενείς τάσεις υποκατανάλωσης και δυσαναλογιών που υποτίθεται ότι είχαν προκαλέσει τη Μεγάλη Ύφεση της δεκαετίας του 1930. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρητική σχολή, το σχήμα αυτό λειτούργησε ικανοποιητικά μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960, οπότε η αύξηση του κόστους παροχής των αγαθών της συλλογικής κατανάλωσης αύξησε τον κοινωνικό και τον συνολικό μισθό και συμπίεσε έτσι τα κέρδη του κεφαλαίου (Aglietta, 1979).

Ένα παρόμοιο αλλά πολύ πιο άμεσο επιχείρημα είναι αυτό που αναγορεύει τον «κοινωνικό μισθό» ή «έμμεσο μισθό» σε σημαντικό στοιχείο της θεωρίας της «συμπίεσης των κερδών» («profit squeeze» theory of economic crisis), ιδίως σε μελέτες που αφορούν τις οικονομίες του Ηνωμένου Βασιλείου και των ΗΠΑ. Αυτή η θεωρία στηρίζεται στη ρητή ή άρρητη παραδοχή από ριζοσπάστες και μαρξιστές συγγραφείς ότι το κράτος αναδιανέμει το νεοδημιουργηθέν εισόδημα σε όφελος της εργατικής τάξης και συμβάλλει έτσι αποφασιστικά στη δημιουργία και στην παράταση της οικονομικής κρίσης (Bowles and Gintis 1982· Gintis and Bowles, 1982· Glyn, 1975). Μάλιστα, οι Bowles και Gintis υποστηρίζουν ότι υπάρχει αρνητική συσχέτιση του λόγου κοινωνικών δαπανών προς το ΑΕΠ και του λόγου επένδυσης προς το ΑΕΠ αλλά και του ρυθμού μεγέθυνσης του ΑΕΠ. Παράπερα υποστηρίζουν ότι υπάρχει θετική συσχέτιση του μεγέθους του κράτους πρόνοιας και της παραγωγικότητας (και επένδυσης) βραχυπρόθεσμα, αλλά ότι συνολικά αυτή είναι μια αντιφατική σχέση λόγω της μακροπρόθεσμης αρνητικής διανεμητικής επίπτωσης για το κεφάλαιο και της άμβλυνσης των επιπτώσεων του «μαστιγίου» στη σχέση κεφαλαίου-εργασίας από την αύξηση του «κοινωνικού μισθού» («citizen income» στην ορολογία τους) σε σχέση με τον αγοραίο μισθό (Gintis and Bowles, 1982: 344).

Παράλληλα, στον χώρο της πολιτικής κοινωνιολογίας εμφανίζεται η σχολή των «power resources», η οποία πολιτικά τουλάχιστον εκείνη την εποχή τοποθετείται στην αριστερή σοσιαλδημοκρατία (W. Korpi, G. Esping-Andersen, U. Himmelstrand, J. Stephens, J. Myles), που όχι μόνο διαχωρίζει ποιοτικά το σοσιαλδημοκρατικού τύπου κράτος πρόνοιας από τα υπόλοιπα [οριακό, φιλελεύθερο (Αγγλία, ΗΠΑ) και ανταποδοτικό, κορπορατιστικό (Γερμανία, Αυστρία, Γαλλία)] και υποστηρίζει ότι αυτό δρα συνολικά προς όφελος της εργατικής τάξης για την

οποία αποτελεί «παράγοντα δύναμης» («power resource»), αλλά επίσης θεωρεί τον δρόμο για την ανάπτυξη του την πλέον κατάλληλη, τη μόνη βιώσιμη στρατηγική του εργατικού κινήματος και της πολιτικής του έκφρασης για την υπέρβαση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, το σοσιαλδημοκρατικού τύπου κράτος πρόνοιας είναι μεν λειτουργικό και συμβατό σε σχέση με τις ανάγκες της καπιταλιστικής συσσώρευσης (η έννοια της οικονομικής κρίσης άλλωστε είναι ξένη με αυτή τη θεωρητική παράδοση), αλλά κοινωνικά και πολιτικά συσσωρεύει «παράγοντες δύναμης» στο μέρος της εργατικής τάξης, βοηθώντας τη στη διαμάχη της με το κεφάλαιο να περάσει από την πολιτική και κοινωνική δημοκρατία στην οικονομική δημοκρατία, δηλαδή στον σοσιαλισμό.

γ) 1987-2007: Η εδραίωση του νεοφιλελεύθερου υποδείγματος συνοδεύεται από μια καθαρά αρνητική στάση της κατεστημένης οικονομικής σκέψης για το σύνολο σχεδόν των όψεων του κράτους πρόνοιας και την προσπάθεια να περιοριστεί (η πλευρά των δαπανών κυρίως) στα απολύτως απαραίτητα για την ομαλή οικονομική και κοινωνική αναπαραγωγή. Όπως θα δούμε παρακάτω, η προσπάθεια για περιορισμό των δημόσιων και κοινωνικών δαπανών ήταν μάλλον αποτυχημένη, σε αντίθεση με ορισμένες κατηγορίες φόρων που μειώθηκαν ουσιαστικά, ένας συνδυασμός που ιδίως κατά το τέλος της περιόδου οδήγησε σε σημαντικά δημόσια ελλείμματα.

Κατά την ίδια περίοδο παρατηρείται μια σχεδόν ολοκληρωτική στροφή της ριζοσπαστικής και μαρξιστικής σκέψης στο ζήτημα της λειτουργικότητας του κράτους πρόνοιας σε σχέση με τη συνολική οικονομική επίδοση κάθε χώρας. Οι όροι κράτος πρόνοιας και κοινωνικός κορπορατισμός για την περιγραφή της πολιτικής οικονομίας κάθε χώρας αρχίζουν να συγκλίνουν και χρησιμοποιούνται ως μοντέλο επιτυχημένης οργάνωσης των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων και της διαμεσολάβησης του κράτους, δηλαδή της διάρθρωσης οικονομικού, κοινωνικού και πολιτικού στοιχείου στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες. Αυτό το επιχείρημα για να τεκμηριωθεί εμπειρικά παίρνει τη μορφή της προσπάθειας διάκρισης των επιδόσεων που αφορούν το ποσοστό ανεργίας και την απασχόληση (Glyn, 1992· Glyn and Rowthorn, 1988, 1990, 1994) την παραγωγικότητα της εργασίας (Weisskopf, 1979), τη μεγέθυνση του συνολικού προϊόντος, τις εξελίξεις στην κοινωνική και οικονομική ισότητα (Bowles et al., 1990· Armstrong et al., 1991· Henley and Tsakalotos, 1991· Green et al., 1994) των χωρών εκείνων

που ακόμη και στις αρχές της δεκαετίας του 1990 επέμεναν στη διατήρηση ή/και περαιτέρω εξάπλωση της κρατικής δραστηριότητας. Αυτές οι χώρες ουσιαστικά περιορίζονται στις κύριες σκανδιναβικές χώρες, δηλαδή τη Σουηδία και τη Νορβηγία, ενώ κατά περίπτωση περιλαμβάνονται η Αυστρία, η Ολλανδία και άλλες «κορπορατιστικές» οικονομίες.

Έτσι, τη θέση των υποστηρικτών του σκανδιναβικού σοσιαλδημοκρατικού τύπου κράτους πρόνοιας, δηλαδή της σχολής των «power resources» που αναφέραμε πιο πάνω, παίρνουν τώρα οι ριζοσπάστες και μαρξιστές συγγραφείς, εκείνοι που προηγουμένως υποστήριζαν πως η αναδιανεμητική λειτουργία των κρατικών δαπανών και εσόδων συμβάλλει τα μέγιστα στη συμπίεση των κερδών και την επακόλουθη οικονομική κρίση και επενδυτική στασιμότητα. Η σπουδαιότερη διαφορά έγκειται στο ότι οι W. Korpi, G. Esping-Andersen, U. Himmelstrand, J. Stephens, J. Myles κ.ά. κυρίως απευθύνονταν στο εργατικό κίνημα όπως εκφράζεται από τα εργατικά συνδικάτα και τα κόμματα της αριστεράς (στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες), ενώ η πρώην σχολή της «συμπίεσης των κερδών» απευθύνεται στους ασκούντες μακροοικονομική και κοινωνική πολιτική (δηλαδή στις κυβερνήσεις), προσπαθώντας να πείσουν για την αναγκαιότητα και ορθότητα των προτάσεών τους σε σχέση με την ομαλή λειτουργία μιας σύγχρονης καπιταλιστικής οικονομίας. Οι προτάσεις αυτές σε γενικές γραμμές περιλαμβάνουν την αύξηση απασχόλησης και τη μείωση του ποσοστού ανεργίας μέσω των παραδοσιακών κενσυναίων αντικυκλικών μέτρων πολιτικής, τη μείωση της οικονομικής ανισότητας για την επίτευξη μεγαλύτερων ρυθμών αύξησης της παραγωγικότητας και του προϊόντος και γενικά την υιοθέτηση του κοινωνικού κορπορατισμού, των «κοινωνικών συμβολαίων», του πυρήνα δηλαδή της θεσμικής συγκρότησης του κράτους πρόνοιας για τη διευθέτηση των θεμάτων εκείνων που προκαλούν κοινωνικές τριβές και συγκρούσεις.

Κατά την περίοδο αυτή εξελίσσεται περισσότερο η σχολή των Κοινωνικών Δομών Συσώρευσης (ΚΔΣ) (Social Structures of Accumulation (SSA) με κύριους εκπρόσωπους τους D. Gordon, S. Bowles, H. Gintis, T. Weisskopf, J. Schor, M. Reich, R. Edwards κ.ά. Η θεωρητική αυτή σχολή αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στον ρόλο του κράτους πρόνοιας, υποστηρίζοντας ότι αποτελεί έναν από τους σημαντικούς σύγχρονους κοινωνικοοικονομικούς θεσμούς που αφορούν τη ρύθμιση της ταξικής πάλης, του εσωτερικού και διεθνούς καπιταλιστικού ανταγωνισμού και της ρυθμιστικής και αναδιανεμητικής κρατικής παρέμβασης. Το κράτος πρό-

νοιας είναι ένας από τους θεσμούς στους οποίους βασίστηκε η μεταπολεμική κοινωνική δομή συσσώρευσης στις ΗΠΑ, καθώς η δράση και οι ρυθμίσεις του επηρέασαν καθοριστικά δύο από τις «συμφωνίες» («accords») που λειτούργησαν ως πυλώνες της, τη «συμφωνία κεφαλαίου-εργασίας» (capital-labor accord) και τη συμφωνία «κράτους-πολιτών» (state-citizen accord) (Bowles et al., 1986, 1990). Σε αυτό το θεωρητικό σχήμα οι πυλώνες κάθε Κοινωνικής Δομής Συσσώρευσης, αφού εγκαθιδρυθούν, συντελούν στην αύξηση της παραγωγικότητας, της κερδοφορίας, της συσσώρευσης κεφαλαίου και της οικονομικής μεγέθυνσης. Σε κάποιο χρονικό σημείο όμως οι συμφωνίες αυτές διαλύονται από τις εγγενείς αντιφάσεις τους και από την αμφισβήτησή τους από κοινωνικά στρώματα που δεν συμμετέχουν σε αυτές, και η κοινωνική δομή συσσώρευσης φθίνει, καταρρέει και αντικαθίσταται από κάποια άλλη, που στηρίζεται σε διαφορετικές βάσεις. Ο ιδιαίτερος ρόλος του κράτους πρόνοιας έγκειται στο ότι επηρεάζει σημαντικά το «κόστος απώλειας εργασίας» («cost of job loss»), που είναι το ποσοστό του εισοδήματός του, το οποίο αναμένεται να χάσει ο μέσος εργαζόμενος στο διάστημα της ανεργίας που μεσολαβεί από την απόλυσή του μέχρι την εύρεση νέας θέσης εργασίας. Το ποσοστό αυτό διαμορφώνεται σε πολύ μεγάλο βαθμό από την κρατική κοινωνική πολιτική και την πολιτική αγοράς εργασίας (επιδόματα ανεργίας, κοινωνικές δαπάνες στήριξης και αναπλήρωσης εισοδήματος κατά τη διάρκεια της ανεργίας) αλλά και από τη δημοσιονομική και τη νομισματική πολιτική που επηρεάζουν το επίπεδο και τη διάρκεια της ανεργίας. Το κόστος απώλειας εργασίας με τη σειρά του είναι ένας από τους βασικούς παράγοντες που επηρεάζουν τη μακροοικονομική επίδοση μέσω της επίδρασής του στην παραγωγικότητα της εργασίας, στην κυκλική συμπεριφορά των μισθών, στην απεργιακή δραστηριότητα, στην κερδοφορία του κεφαλαίου και άρα και στη συσσώρευση κεφαλαίου (Bowles and Schor, 1987· Bowles et al., 1986· Naples, 1987· Mihail, 1995· Bowles et al., 2005). Το κόστος απώλειας εργασίας σχετίζεται μεν αλλά και διαφέρει από τον καθαρό κοινωνικό μισθό, το μέτρο που εκφράζει με άμεσο τρόπο την αναδιανεμητική λειτουργία του κράτους απέναντι στην εργατική τάξη και στο εισόδημά της. Ενώ ο καθαρός κοινωνικός μισθός επηρεάζει με άμεσο τρόπο την κερδοφορία του κεφαλαίου, το κόστος απώλειας εργασίας καταλήγει να επηρεάζει μεγέθη όπως η κερδοφορία και το συνολικό προϊόν με έμμεσο τρόπο, αφού πρώτα επιδρά στη συμπεριφορά των μισθωτών εργαζομένων απέναντι στο κεφάλαιο. Γενικά η στάση της σχολής των ΚΔΣ όσον αφορά την αναδιανεμητική λειτουργία του κράτους απέναντι στην εργατική τάξη και

στο κεφάλαιο έχει σταδιακά μετατοπιστεί από τη θέση ότι το κράτος μεταφέρει εισόδημα από το κεφάλαιο στην εργατική τάξη στη θέση ότι το κράτος πρόνοιας μειώνοντας το κόστος απώλειας εργασίας της εργατικής τάξης της προσθέτει διαπραγματευτική δύναμη στη διαμάχη της με το κεφάλαιο για το επίπεδο και τη μεταβλητότητα των μισθών, τις συνθήκες εργασίας, τον ρυθμό και την εντατικότητα της παραγωγικής διαδικασίας, δηλαδή την παραγωγικότητα της εργασίας.²⁴ Μάλιστα, ανάλογα με το επικρατούν κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο σε κάθε χώρα και κυρίως το περιβάλλον εντός του οποίου διαμορφώνονται οι σχέσεις κεφαλαίου-εργασίας, οι οποίες μπορεί να είναι συγκρουσιακές αλλά μπορεί να είναι και συνεργατικές, το κόστος απώλειας εργασίας μπορεί να συσχετίζεται θετικά ή αρνητικά με την παραγωγικότητα της εργασίας και την κερδοφορία του κεφαλαίου (Weisskopf, 1979).

Πάντως, επειδή μια από τις λειτουργίες του σύγχρονου αστικού κράτους που μάλιστα επιτελείται κυρίως από τις δραστηριότητες του κράτους πρόνοιας είναι αυτή της νομιμοποίησης του συστήματος (O'Connor, 1973) ή εναλλακτικά της συστημικής ενσωμάτωσης της εργατικής τάξης, είναι ένα πολύ μικρό βήμα να υποθέσει κανείς και να θεωρήσει δεδομένο ότι αυτή η ενσωμάτωση γίνεται μέσω της επιδότησης του εισοδήματος και του βιοτικού επιπέδου της εργατικής τάξης και των κυριαρχούμενων τάξεων και στρώματων γενικότερα.²⁵ Την ίδια εντύπωση δημιουργεί η θέση για «συμφωνίες» ή «συμβόλαια» μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας με τη διαμεσολάβηση του κράτους, όπου η αναγνώριση και μη αμφισβήτηση του διευθυντικού δικαιώματος του κεφαλαίου από την εργατική τάξη συνήθως συνδέεται με την υπόθεση της παραχώρησης στην εργατική τάξη υψηλών μισθών, ευνοϊκών συνθηκών εργασίας και ενός ουσιώδους «κοινωνικού μισθού» με τη μορφή μεταβιβάσεων και δωρεάν παρεχόμενων αξιών χρήσης.

24. Με τη σειρά του ο Glynn (2006), παρότι ήταν από τους πρώτους που διατύπωσε τη θεωρία της συμπίεσης των κερδών λόγω του υψηλού καθαρού κοινωνικού μισθού, ισχυρίζεται ότι το κράτος πρόνοιας δεν χρειάζεται να συρρικνωθεί λόγω της παγκοσμιοποίησης και του άκρατου νεοφιλελευθερισμού (ονομάζει «αχαλίνωτο καπιταλισμό» αυτή την περίοδο) στον βαθμό που η εργατική τάξη χρηματοδοτεί στο μέλλον τις παροχές του, κάτι που, όπως αναφέρει, συνέβαινε έτσι κι αλλιώς σε όλη την ιστορική του διαδρομή.

25. Βλ. Reveley (2006) για την αρχική υιοθέτηση του επιχειρήματος αυτού, το οποίο όμως αμφισβητείται από τα αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας του συγγραφέα.

Όσον αφορά την ύπαρξη κάποιας συνεννόησης μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου με τη μορφή τυπικής ή άτυπης συμφωνίας ή συμβολαίου, αυτή έχει αμφισβητηθεί στη βιβλιογραφία από τους Wood (1998) και McIntyre and Hillard (2008, 2013). Η Wood ισχυρίζεται ότι η μορφή και το περιεχόμενο του κράτους πρόνοιας είναι το σύνθετο αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης οικονομικών συνθηκών (οικονομικών και αναπαραγωγικών απαιτήσεων) και σχετικής ταξικής δύναμης, που μεταφράζεται σε πίεση για μεταβολή του κάθε φορά συσχετισμού δυνάμεων. Εκ των υστέρων, η συνισταμένη αυτή, την οποία κανείς δεν σχεδίασε και δεν επιδίωξε όπως διαμορφώθηκε στην πράξη, ονομάστηκε «συμφωνία» ή «συμβόλαιο», και μάλιστα επιδιώκεται να επαναληφθεί (σχεδιασμένα, εκ των προτέρων αυτή τη φορά), κάτι που είναι μάλλον αδύνατο να πραγματοποιηθεί γιατί ποτέ δεν συνέβη με τους όρους που περιγράφουν οι θιασώτες της επανάληψης αυτού του «συμβολαίου». Ασκώντας κριτική στην προσέγγιση των Piven and Cloward (1998), αναφέρει ότι, αντί για εναλλαγή «συμφωνιών» και εποχές με διαφορετικό προσανατολισμό της κοινωνικής πολιτικής και του κράτους πρόνοιας («eras of power and epochal shifts») ανάλογα με τη σχετική δύναμη κεφαλαίου-εργασίας,²⁶ στην πραγματικότητα κάποια πιο μακροπρόθεσμη ιστορική διαδικασία βασισμένη στις θεμελιώδεις ιδιοκτησιακές σχέσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής αποτελεί το σταθερό υπόβαθρο πάνω στο οποίο εξελίσσεται το περιεχόμενο της εκάστοτε παρέμβασης του κράτους πρόνοιας στην κοινωνία. Σύμφωνα με τη Wood αλλά και τους McIntyre and Hillard (2008, 2013), η αστική τάξη και το κεφάλαιο είχαν πάντοτε επιθετική στάση απέναντι στην εργατική τάξη και παρέμεναν και παραμένουν μη συνεργάσιμοι στη δημιουργία συμβολαίων και συμφωνιών.

Επομένως, σύμφωνα με αυτούς τους συγγραφείς η προσπάθεια για επαναφορά της «κοινωνικής συμφωνίας» είναι άστοχη, γιατί στην πραγματικότητα δεν υπήρξε ποτέ κάποιο κοινωνικό συμβόλαιο («accord»), και επικίνδυνη για τα συμφέροντα της εργατικής τάξης, επειδή αποριζοσπαστικοποιεί την εργατική τάξη απέναντι σε μια αστική τάξη που πάντα ήταν επιθετική και ανταγωνιστική

26. Στο σχήμα των Piven και Cloward οι «συμφωνίες» αυτές μεταξύ κεφαλαίου και εργατικής τάξης δημιουργήθηκαν κυρίως σε περιόδους όπου η εργατική τάξη ήταν ισχυρή ή ισχυροποιήθηκε σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο («Poor Laws», «New Deal», «postwar golden age») και διαλύονται αργότερα με πρωτοβουλία του κεφαλαίου, όταν αυτό ενισχύεται από τις οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις.

απέναντί της. Καθώς το κράτος πρόνοιας δεν αποτέλεσε και δεν αποτελεί προϊόν συμβιβασμού ή συμφωνίας ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις αλλά μάλλον μια λειτουργική απαίτηση της ώριμης καπιταλιστικής οικονομίας σε συνδυασμό με κάποιες οριακές κατακτήσεις της εργατικής τάξης²⁷ σε εξαιρετικές συγκυρίες από άποψη οικονομικών συνθηκών, η προσπάθεια για επανάληψη αυτής της συμφωνίας είναι ουτοπική και αδόκιμη. Με δεδομένη την ασάφεια γύρω από τέτοιες θεμελιώδεις πλευρές του φαινομένου, η εμπειρική διερεύνηση του προσήμου, του επιπέδου και της διακύμανσης του καθαρού κοινωνικού μισθού ιδίως σε σχέση με το αγοραίο εισόδημα των μισθωτών εργαζομένων ή με το συνολικό προϊόν που επιχειρείται παρακάτω για μια μεγάλη ιστορική περίοδο στην Ελλάδα συνεισφέρει στην αποσαφήνιση των ανοικτών ζητημάτων στη βιβλιογραφία γύρω από τη φύση του κράτους πρόνοιας, την ανθεκτικότητα ή υποχώρησή του στις σύγχρονες συνθήκες και την επίδρασή του σε διάφορες πλευρές της οικονομικής δραστηριότητας, όπως είναι η συμβολή του στο βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων και η σχέση του με την τρέχουσα οικονομική κρίση.

27. Αυτό υποδηλώνουν και τα εμπειρικά αποτελέσματα υπολογισμού του καθαρού κοινωνικού μισθού για μια σειρά από χώρες κατά τη διάρκεια της «χρυσής εποχής» (Shaikh, 2003).

3. Ποσοτικές πτυχές και δείκτες ανάπτυξης του ελληνικού κράτους πρόνοιας: Ο καθαρός κοινωνικός μισθός στην Ελλάδα, 1958-1995

3.1 Εισαγωγή

Όπως αναφέραμε στα προηγούμενα, από τις ελάχιστες, και πιθανόν η μοναδική, περιπτώσεις που η συζήτηση και η διαμάχη για τη φύση, τα αποτελέσματα και τις επιπτώσεις του κράτους πρόνοιας πήρε συγκεκριμένη εμπειρική μορφή είναι αυτή του αναδιανεμητικού ρόλου του απέναντι στο εισόδημα των κοινωνικών τάξεων. Πιο συγκεκριμένα, με αφορμή την κρίση της δεκαετίας του 1970 και τη συζήτηση γύρω από τα βαθύτερα αίτια της, σχηματίστηκε μια αρκετά εκτεταμένη βιβλιογραφία στην οποία διερευνήθηκε διεξοδικά η επίδραση των λειτουργιών του κράτους πρόνοιας και της χρηματοδότησής τους επί του εισοδήματος και του βιοτικού επιπέδου των μισθωτών εργαζομένων, δηλαδή της εργατικής τάξης, και κατ' επέκταση επί των κερδών του κεφαλαίου.

Η αμέσως προηγούμενη της τρέχουσας οικονομική κρίση ήταν αυτή η οποία έπληξε την παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία, αρχικά κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και συνεχίστηκε ολόκληρη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970. Η κρίση αυτή αποδόθηκε και στην κατεστημένη βιβλιογραφία αλλά και από αρκετούς ριζοσπάστες και μαρξιστές συγγραφείς κατά κύριο λόγο στον υπερβολικά υψηλό ρυθμό αύξησης των πραγματικών μισθών σε σχέση με τη μεταβολή της παραγωγικότητας της εργασίας, μια εξέλιξη που μείωσε σημαντικά την κερδοφορία του κεφαλαίου (Glyn and Sutcliffe, 1972· Body and Crotty, 1975· Weisskopf, 1979· Armstrong et al., 1991). Παράλληλα, σε πολλές περιπτώσεις υπεύθυνες θεωρήθηκαν οι υψηλές κοινωνικές δαπάνες για τους μισθωτούς ερ-

γαζομένους (Bowles and Gintis, 1982· Gintis and Bowles, 1982· O'Connor, 1984· Glyn, 1975, 2006). Σύμφωνα με τις απόψεις αυτές, οι αυξήσεις των μισθών στην αγορά εργασίας ή/και του κοινωνικού μισθού υπονόμισαν άμεσα ή έμμεσα την κερδοφορία του κεφαλαίου και επέφεραν το τέλος της μακροχρόνιας μεταπολεμικής οικονομικής άνθησης, της επονομαζόμενης «χρυσής εποχής» της καπιταλιστικής συσσώρευσης (Armstrong et al., 1991· Marglin and Schor, 1990). Αυτά τα επιχειρήματα, τουλάχιστον στον βαθμό που αφορούσαν την υπερβολική αύξηση των αγοραίων πραγματικών μισθών στην οικονομία των ΗΠΑ, καταρρίφθηκαν εμπειρικά λίγο αργότερα (Moseley, 1987· Shaikh, 1987· Shaikh and Tonak, 1994), αν και αυτό συνέβη αφού η κρίση είχε ήδη ξεπεραστεί έστω και μερικά, η κερδοφορία του κεφαλαίου είχε σταματήσει την πτωτική της τάση και η νεοφιλελεύθερη περίοδος βασισμένη στη συγκράτηση ή και στη μείωση των πραγματικών μισθών και των κοινωνικών δαπανών είχε ήδη ξεκινήσει. Επειδή όμως η κρίση δεν ήταν αποτέλεσμα κάποιων εξελίξεων στη σφαίρα της διανομής του εισοδήματος, το νεοφιλελεύθερο υπόδειγμα με την έμφασή του στη συγκράτηση των εισοδημάτων των μισθωτών δεν κατάφερε ποτέ να ανατάξει την καπιταλιστική οικονομία και να την επαναφέρει στα επίπεδα της «χρυσής εποχής».

Τα ίδια ισχύουν και για την περίπτωση των επιχειρημάτων που θεώρησαν τις κοινωνικές δαπάνες οι οποίες κατευθύνονται προς την εργατική τάξη και ενισχύουν το βιοτικό της επίπεδο ως προερχόμενες από τη φορολόγηση του κεφαλαίου και τις ανήγαγαν σε θεμελιώδη αιτία της κρίσης κερδοφορίας του κεφαλαίου.²⁸ Οι εμπειρικές έρευνες των Tonak (1987) και Shaikh and Tonak (1987), βασισμένες στις προηγούμενες αδημοσίευτες εργασίες του Shaikh (1978, 1984), έδειξαν ότι τουλάχιστον για τις ΗΠΑ ο καθαρός κοινωνικός μισθός του συνόλου των μισθωτών εργαζομένων ήταν αρνητικός για τη μεταπολεμική περίοδο και επομένως το επονομαζόμενο κράτος πρόνοιας ήταν ένας μύθος, τουλάχιστον όσον αφορά αυτήν του τη διάσταση. Λίγο αργότερα, σε μελέτες του Miller (1989, 1992) υπολογίστηκε ο καθαρός κοινωνικός μισθός στην οικονομία των ΗΠΑ σύμφωνα με την εμπειρική μέθοδο που προκύπτει από τρεις διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις, αυτήν της κλασικής μαρξικής προσέγγισης (Shaikh and Tonak, 1987),

28. Ενδεικτικό είναι το παρακάτω απόσπασμα που αντανακλά την κυρίαρχη άποψη στα μέσα της δεκαετίας του 1980. «Κατά τρόπο ειρωνικό, τόσο οι νεο-μαρξιστές όσο και οι συντηρητικοί οικονομολόγοι κατέληξαν στο ίδιο συμπέρασμα. Τα κοινωνικά προγράμματα υπονόμισαν την κερδοφορία» (Quadagno, 1987: 109).

αυτήν των Κοινωνικών Δομών Συσσώρευσης (Bowles and Gintis, 1982· Gintis and Bowles, 1982· Bowles et al., 1986) και αυτήν της νεομαρξιστικής σχολής του μονοπωλιακού κεφαλαίου (O'Connor, 1973). Ο συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο καθαρός κοινωνικός μισθός είναι αρνητικός σύμφωνα και με τις τρεις μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Μάλιστα, η κλασική μαρξική προσέγγιση δίνει τον υψηλότερο (αλλά αρνητικό όπως και στις άλλες δύο προσεγγίσεις) καθαρό κοινωνικό μισθό για την εργατική τάξη. Αυτό το αποτέλεσμα είναι εκ πρώτης όψεως παράδοξο, καθώς η προσέγγιση αυτή αναπτύχθηκε ως απάντηση και κριτική στη σχολή των Κοινωνικών Δομών Συσσώρευσης, η οποία υποστήριξε ότι ήταν όχι μόνο θετικός και αυξανόμενος, αλλά και η βασική αιτία για τη συμπίεση και απομείωση των κερδών του κεφαλαίου. Όπως έχουμε αναφέρει, σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή ήταν οι δαπάνες του κράτους για τον κοινωνικό μισθό («citizen wage») χρηματοδοτημένες από τη φορολόγηση των κερδών οι οποίες οδήγησαν στην εξάντληση και στο τέλος της «χρυσής εποχής» της καπιταλιστικής συσσώρευσης, που διήρκεσε από το τέλος του Β' Παγκόσμιου Πολέμου μέχρι τη δεκαετία του 1970. Μάλιστα, το γεγονός ότι η «χρυσή εποχή» συνέπεσε χρονικά με τη θεμελίωση και την επέκταση του κράτους πρόνοιας έκανε το επιχείρημα αυτό αρκετά ευλογοφανές την περίοδο που διατυπώθηκε πρώτη φορά. Όμως, η λεπτομερής εξέταση και εφαρμογή του θεωρητικού πλαισίου αυτής της προσέγγισης από τον Miller (1989) έδωσε εξαιρετικά μεγάλο αρνητικό κοινωνικό μισθό για την εργατική τάξη στις ΗΠΑ.

Όλες οι μετέπειτα παρεμβάσεις στο πεδίο αυτό της βιβλιογραφίας υιοθέτησαν ρητά το εμπειρικό μεθοδολογικό πλαίσιο των Shaikh and Tonak (1987), οι οποίοι στο μεταξύ επεξέτειναν τις εκτιμήσεις του καθαρού κοινωνικού μισθού στις ΗΠΑ σε νεότερες εργασίες τους.²⁹ Σε όλες τις μελέτες αυτές επιχειρείται και η σύγκριση του καθαρού κοινωνικού μισθού της οικονομίας των ΗΠΑ με αυτόν της κάθε φορά υπό εξέταση χώρας, καθώς και η συγκριτική αποτίμηση του ρόλου του κράτους πρόνοιας κάθε χώρας σε σχέση με αυτό των ΗΠΑ. Όμως, είτε από αβλεψία είτε από μεθοδολογική σύγχυση, σχεδόν όλοι οι συγγραφείς αποκλίνουν από τη μέθοδο των Shaikh και Tonak σε ένα σημαντικό σημείο, αυτό της

29. Συγκεκριμένα, στα Shaikh and Tonak (1994, 2000), ενώ αργότερα ο Shaikh (2003) παρουσίασε μια επισκόπηση της μεθόδου και των αποτελεσμάτων εκτίμησης του καθαρού κοινωνικού μισθού από διάφορους συγγραφείς για τις ΗΠΑ, το Ηνωμένο Βασίλειο, τη Γερμανία, τον Καναδά, την Αυστραλία και τη Σουηδία.

επίπτωσης των έμμεσων φόρων στο εισόδημα της εργατικής τάξης, θεωρώντας ότι μεγάλο μέρος τους επιβαρύνει το εισόδημα της εργατικής τάξης, σε αντίθεση με την υπόθεση που κάνουν οι Shaikh και Tonak ότι επιβαρύνουν μόνο τις επιχειρήσεις. Όπως είναι επόμενο, οι απευθείας συγκρίσεις του καθαρού κοινωνικού μισθού που επιχειρούνται με αυτό τον τρόπο είναι αδόκιμες και παραπλανητικές. Ενδεικτικό μάλιστα είναι το γεγονός ότι όλες σχεδόν καταλήγουν σε ένα κοινό συμπέρασμα, δηλαδή ότι το κράτος πρόνοιας στις ΗΠΑ δεν διαφέρει (μπορεί μάλιστα να είναι περισσότερο φιλικό από άλλα προς τα οικονομικά συμφέροντα της εργατικής τάξης) από τα άλλα κράτη πρόνοιας, και μάλιστα χωρών με ισχυρή παράδοση σε αυτό τον τομέα, όπως η Νέα Ζηλανδία και ο Καναδάς, καθώς και χωρών με πολύ σημαντικότερο εργατικό κίνημα και συνδικαλιστική πυκνότητα από αυτά των ΗΠΑ, όπως είναι το Ηνωμένο Βασίλειο.

Γι' αυτό τον λόγο στη συνέχεια θα προσπαθήσουμε να υπολογίσουμε τον καθαρό κοινωνικό μισθό στην ελληνική οικονομία και με τις δύο προσεγγίσεις, προσπαθώντας επιπλέον στις διεθνείς συγκρίσεις που επιχειρούμε αργότερα να κάνουμε καθαρό το εμπειρικό πλαίσιο που υιοθετείται κάθε φορά.

Πιο συγκεκριμένα, η ανάλυση των ποσοτικών πτυχών του ελληνικού κράτους πρόνοιας που επιχειρούμε σε αυτό το μέρος της μελέτης έχει ως κύριο άξονα την εμπειρική εκτίμηση του καθαρού κοινωνικού μισθού (net social wage) και του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού (net social wage ratio), δηλαδή του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού προς το ΑΕΠ ή εναλλακτικά προς τους συνολικούς μισθούς και ημερομίσθια. Επίσης υπολογίζουμε τα συστατικά στοιχεία αυτών των μέτρων, δηλαδή τον λόγο οφελών της εργατικής τάξης (labour benefit ratio = labour benefits/GDP ή labour benefits/wages and salaries) και τον λόγο φόρων της εργατικής τάξης (labour tax ratio = labour taxes/GDP ή labour taxes/wages and salaries) αρχικά για την περίοδο 1958-1995 και κατόπιν για την πιο πρόσφατη περίοδο 1995-2010. Για την τελευταία περίοδο υπολογίζουμε επίσης το ίδιο μέτρο για μια σειρά από νοτιοευρωπαϊκές χώρες (Ιταλία, Γαλλία, Ισπανία, Πορτογαλία), διευρύνοντας έτσι τις διεθνείς συγκρίσεις του καθαρού κοινωνικού μισθού που ήδη υπάρχουν στη βιβλιογραφία και προσπαθώντας να ανιχνεύσουμε κοινά στοιχεία και πιθανές διαφοροποιήσεις στη φύση και στις αναδιανεμητικές επιδράσεις του κράτους πρόνοιας στη Νότια Ευρώπη.

Κατά δεύτερο λόγο, διερευνούμε την πιθανή συσχέτιση του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού με άλλα μέτρα που έχουν κατασκευαστεί και προταθεί στη

βιβλιογραφία για να εκφράσουν συνήθως με έμμεσο τρόπο την αναδιανεμητική επίπτωση της δράσης του κράτους απέναντι στο εισόδημα της εργατικής τάξης (και επομένως και απέναντι στα κέρδη του κεφαλαίου) ή μέτρα που εκφράζουν την παρέμβαση του κράτους στην αγορά εργασίας (όπως είναι, για παράδειγμα, το «cost of job loss» ή «κόστος απώλειας εργασίας», το «wage dependence» ή «μισθιακή εξάρτηση» ή ο «βαθμός αποεμπορευματοποίησης της εργασιακής δύναμης»). Αυτά τα μέτρα, επηρεάζοντας τον βαθμό εξάρτησης της μισθωτής εργασίας από την απασχόληση που προσφέρει το κεφάλαιο, επηρεάζουν με τη σειρά τους τη διαπραγματευτική δύναμη της εργασίας απέναντι στο κεφάλαιο και άρα μπορούν να θεωρηθούν επεξηγηματικοί παράγοντες των διακυμάνσεων σε μεταβλητές, όπως είναι κυρίως η παραγωγικότητα της εργασίας (Naples, 1986· Bowles and Schor, 1987· Mihail, 1995· Nilsson, 1997· Bowles et al., 1983), καθώς και η κερδοφορία του κεφαλαίου και ο ρυθμός επενδύσεων (Bowles et al., 1986, 1990· Mihail, 1993), ο πληθωρισμός (Matthews and Kandilov, 2002), η συμπεριφορά των μισθών όσον αφορά τη μεταβλητότητά τους και την κυκλική συμπεριφορά τους (Schor, 1985) ή η ένταση της απεργιακής δραστηριότητας των μισθωτών εργαζομένων (Bowles and Schor, 1987), στον βαθμό που, όπως γενικά συμβαίνει στη θεώρηση της πολιτικής οικονομίας, οι μεταβλητές αυτές καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τη μορφή και το ακριβές περιεχόμενο που παίρνει κάθε φορά η σχέση αντίθεσης ανάμεσα στην εργασία και στο κεφάλαιο.

Τρίτον, διερευνούμε την πιθανότητα μια σειρά από οικονομικές μεταβλητές, όπως ο ρυθμός οικονομικής ανάπτυξης, το ποσοστό ανεργίας, τα δημόσια ελλείμματα, η διαπραγματευτική δύναμη των εργαζομένων όπως εκφράζεται από τον βαθμό συνδικαλιστικής οργάνωσης της εργατικής τάξης, αλλά και το μερίδιο των μισθών στο συνολικό εισόδημα (ΑΕΠ), να συσχετίζονται, να επηρεάζουν και να εξηγούν τουλάχιστον εν μέρει το επίπεδο και τη διαχρονική συμπεριφορά του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού υπολογισμένου και με τις δύο εμπειρικές μεθόδους, τις οποίες αναφέρουμε αναλυτικά στη συνέχεια.

3.2 Η εμπειρική μεθοδολογία υπολογισμού του καθαρού κοινωνικού μισθού - Στοιχεία Ελληνικών Εθνικών Λογαριασμών (1958-1995)

Ο υπολογισμός των κρατικών δαπανών που μετατρέπονται σε οφέλη είτε σε χρήμα είτε σε είδος για την εργατική τάξη (βλέπουμε παρακάτω ότι ο ορισμός της εργατικής τάξης περικλείει τους μισθωτούς εργαζομένους και τους συντα-

ξιούχους οι οποίοι υπήρξαν μισθωτοί εργαζόμενοι στον οικονομικά ενεργό βίο τους) και της φορολογικής επιβάρυνσής τους για την ίδια περίοδο μας δίνει ως διαφορά του δεύτερου μεγέθους από το πρώτο τον καθαρό κοινωνικό μισθό (net social wage) των μισθωτών εργαζομένων. Ο λόγος του καθαρού κοινωνικού μισθού προς το σύνολο των μισθών και ημερομισθίων ή εναλλακτικά προς το ΑΕΠ, ή ακόμη το συνολικό εισόδημα (το άθροισμα των μισθών και των κερδών), μας δίνει τον λόγο του καθαρού κοινωνικού μισθού (net social wage ratio).

Στην ενότητα αυτή, για να υπολογίσουμε τον καθαρό κοινωνικό μισθό σε ετήσια βάση για την περίπτωση της ελληνικής οικονομίας στην περίοδο 1958-1995 χρησιμοποιούμε κυρίως το εμπειρικό μεθοδολογικό πλαίσιο που διατυπώθηκε πρώτα από τον Shaikh (1978, 1984) και αναπτύχθηκε περαιτέρω στις εργασίες των Shaikh and Tonak (1987, 1994, 2000) και Shaikh (2003). Επιπρόσθετα, συμπληρώνουμε αυτή την εμπειρική προσέγγιση με στοιχεία της μεθόδου που ακολουθούν σχεδόν όλες οι άλλες μελέτες στο πεδίο, έτσι ώστε να γίνουν εφικτές και δόκιμες οι συγκρίσεις του καθαρού κοινωνικού μισθού στην Ελλάδα με τα αντίστοιχα ευρήματα σε άλλες χώρες, όπως ο Καναδάς, το Ηνωμένο Βασίλειο και η Νέα Ζηλανδία.

Σύμφωνα με αυτή τη μεθοδολογική προσέγγιση, στην προσπάθεια υπολογισμού του προσήμου και του μεγέθους της καθαρής μεταβίβασης (net transfer) ανάμεσα στο κράτος (πρόνοιας) και στην εργατική τάξη (εργαζόμενο πληθυσμό) κατά τη διάρκεια μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου υπάρχουν τρία κρίσιμα ζητήματα.

Το πρώτο έχει να κάνει με τον εμπειρικό ορισμό της εργατικής τάξης που υιοθετούμε στη μελέτη αυτή. Ορίζουμε λοιπόν ως εργατική τάξη όλους τους αμειβόμενους με ημερομίσθιο ή μισθό και τους εξαρτώμενους από αυτούς. Ουσιαστικά, στην εργατική τάξη συμπεριλαμβάνεται και το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού των συνταξιούχων (όσοι δηλαδή ήταν μισθωτοί όταν ανήκαν στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό), καθώς επίσης και οι άνεργοι αλλά και τα άτομα που βρίσκονται εκτός εργατικού δυναμικού και στηρίζονται μερικά ή ολοκληρωτικά για την επιβίωση και την αναπαραγωγή τους από το κράτος (πρόνοιας). Το αγοραίο εισόδημα αυτού του πληθυσμού όπως προκύπτει από τους Εθνικούς Λογαριασμούς, δηλαδή το σύνολο των μισθών και ημερομισθίων, είναι η βασική μεταβλητή στο μέγεθος της οποίας θα εξεταστούν οι επιπτώσεις των διάφορων κρατικών δαπανών και φορολογικών εσόδων.

Το δεύτερο ζήτημα έχει να κάνει με τον καθορισμό του τμήματος εκείνου των συνολικών δημόσιων δαπανών το οποίο απευθύνεται προς τον μισθωτό εργαζόμενο πληθυσμό (τον ενεργό και τους συνταξιούχους πρώην μισθωτούς) και ενισχύει είτε το εισόδημα είτε τη συλλογική κατανάλωσή του, αυξάνοντας έτσι το βιοτικό του επίπεδο, κρατώντας σταθερές όλες τις άλλες μεταβλητές.

Το τρίτο ζήτημα αφορά τις κατάλληλες υποθέσεις φορολογικής επιβάρυνσης στις διάφορες κοινωνικές τάξεις για τον καθορισμό του τμήματος των συνολικών φόρων το οποίο επιβαρύνει τους μισθωτούς εργαζομένους, κάτι που αποτελεί και το πιο αμφιλεγόμενο μέρος της εμπειρικής μεθοδολογίας στη σχετική βιβλιογραφία.

Τέλος, η σύγκριση της καθαρής μεταβίβασης μεταξύ κράτους και εργατικής τάξης με το αγοραίο εισόδημα της εργατικής τάξης υποδηλώνει το ύψος της θετικής ή αρνητικής συνεισφοράς του κράτους στο συνολικό βιοτικό επίπεδο της εργατικής τάξης. Επιπλέον, η σύγκριση του καθαρού κοινωνικού μισθού με το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν δείχνει την ποσοτική σημασία της αναδιανεμητικής λειτουργίας του κράτους σε σχέση με τη συνολική οικονομική δραστηριότητα. Στην περίπτωση που ο καθαρός κοινωνικός μισθός είναι θετικός, έχει επίσης ενδιαφέρον η σύγκρισή του είτε με τη μάζα των κερδών είτε με το έλλειμμα του κρατικού προϋπολογισμού, δηλαδή με τις δύο πιθανές πηγές χρηματοδότησής του, ώστε να δειχθεί η σημασία του σε πιθανή μείωση των κερδών ή στη δημιουργία κρατικών ελλειμμάτων.

3.2.1 Ο επιμερισμός των ωφελειών των κρατικών δαπανών στους μισθωτούς εργαζομένους

Όπως σημειώνεται συχνά στη σχετική βιβλιογραφία, η βασική διαφορά της προσέγγισης της ριζοσπαστικής και μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας με τις μελέτες των συμβατικών οικονομικών είναι ότι, σε αντίθεση με τις τελευταίες που τείνουν να θεωρούν όλες ανεξαιρέτως τις κρατικές δαπάνες οφέλη του πληθυσμού αδιάκριτα και άρα και της εργατικής τάξης, οι πρώτες τοποθετούν τις συνολικές κρατικές δαπάνες στο πλαίσιο της διαδικασίας της κοινωνικής αναπαραγωγής, οριοθετώντας τις διάφορες λειτουργίες του κράτους στον αναπτυσσόμενο καπιταλισμό και ξεχωρίζοντας ειδικά τις δαπάνες εκείνες που συντελούν άμεσα ή έμμεσα στην αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης. Έτσι, σύμφωνα με την προσέγγιση που ακολουθείται εδώ, διαφορετική επίδραση στο βιοτικό επίπεδο

της εργατικής τάξης έχει μια αύξηση στις στρατιωτικές δαπάνες ή στην αστυνόμευση και εντελώς διαφορετική μια αύξηση στα επιδόματα ανεργίας ή στις δαπάνες εκπαίδευσης.

Συνοπτικά, η μεθοδολογία επιμερισμού των ωφελειών που αποκομίζουν οι μισθωτοί εργαζόμενοι από τις κρατικές δαπάνες στην ιδεατή περίπτωση, όπου οι δημόσιες δαπάνες ανά λειτουργική κατηγορία καταγράφονται λεπτομερειακά στις επίσημες στατιστικές πηγές, παρουσιάζεται όπως φαίνεται στον Πίνακα 3.1.³⁰

Οι Ελληνικοί Εθνικοί Λογαριασμοί της περιόδου 1958-1995 παρουσιάζονται ελαφρά διαφοροποιημένοι και κατά τι λιγότερο λεπτομερειακοί από αυτούς του ΟΟΣΑ. Κατ' αρχήν, ταξινομούν τις συνολικές κρατικές δαπάνες στις ακόλουθες γενικές κατηγορίες:

- Δημόσια κατανάλωση
- Δημόσιες επενδύσεις
- Επιδοτήσεις (επιχειρήσεων)
- Τόκοι δημόσιου χρέους
- Τρέχουσες μεταβιβάσεις στην αλλοδαπή
- Τρέχουσες μεταβιβάσεις στα νοικοκυριά

Πιο συγκεκριμένα τώρα, οι δαπάνες **δημόσιας κατανάλωσης** (μισθοί δημοσίων υπαλλήλων και αναλώσεις αξιών χρήσης για τη λειτουργία του δημόσιου τομέα) χωρίζονται σε επτά γενικές κατηγορίες ανάλογα με τη λειτουργία που επιτελούν στη συνολική κοινωνική αναπαραγωγή και την αναπαραγωγή της εργατικής τάξης.

Οι δύο πρώτες κατηγορίες δημόσιας καταναλωτικής δαπάνης αποτελούνται από τις δαπάνες για *Γενικές δημόσιες υπηρεσίες* (General Administration), οι οποίες μαζί με τις δαπάνες για *Δημόσια τάξη και ασφάλεια* αφορούν δαπάνες «για την προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας και των κοινωνικών κανόνων και όχι κατανάλωση από την εργατική τάξη κάποιας αξίας χρήσης» (Shaikh, 1978: 36).

30. Ο Πίνακας 3.1 βασίζεται στην ταξινόμηση των συνολικών δημόσιων δαπανών κατά λειτουργική κατηγορία των Εθνικών Λογαριασμών που δημοσιεύει ο ΟΟΣΑ. Οι Ελληνικοί Εθνικοί Λογαριασμοί της περιόδου 1958-1995 περιέχουν σε μεγάλο βαθμό τις σχετικές κατηγορίες σε αντίθεση με τους Εθνικούς Λογαριασμούς της μετά το 1995 περιόδου (βλ. την επόμενη ενότητα).

Πίνακας 3.1: Επιμερισμός των οφελών από δημόσιες δαπάνες στους μισθωτούς εργαζομένους (Εθνικοί Λογαριασμοί ΟΟΣΑ, Ελληνικοί Εθνικοί Λογαριασμοί 1958-1995)

Δημόσιες δαπάνες	Οφέλη μισθωτών
A. Δημόσια κατανάλωση	
1. Γενικές δημόσιες υπηρεσίες	---
2. Δημόσια τάξη και ασφάλεια	---
3. Άμυνα	---
4. Εκπαίδευση	Μερίδιο εργασίας
5. Υγεία	Μερίδιο εργασίας
6. Κοινωνική ασφάλιση και πρόνοια	Μερίδιο εργασίας
7. Στέγαση και κοινοτικές υπηρεσίες	100%
8. Αναψυχή, πολιτισμός και θρησκευτικές υποθέσεις	Μερίδιο εργασίας
9. Οικονομικές υπηρεσίες	---
9α. Καύσιμα και ενέργεια	
9β. Γεωργία, δάση, αλιεία	
9γ. Ορυχεία, μεταποίηση, κατασκευές	
9δ. Μεταφορές και τηλεπικοινωνίες	
9ε. Άλλες οικονομικές υπηρεσίες	
10. Άλλες λειτουργίες	
B. Επιδοτήσεις	
Επιδοτήσεις σε επιχειρήσεις	---
Γ. Τρέχουσες μεταβιβάσεις στα νοικοκυριά	
1. Συντάξεις	Μισθωτών
2. Επιδόματα ανεργίας	100%
3. Οικογενειακά επιδόματα	Μερίδιο εργασίας
4. Επιδόματα ασθενείας	Μερίδιο εργασίας
5. Μεταβιβάσεις πρόνοιας	Μερίδιο εργασίας
Δ. Επενδυτικές δαπάνες	
1. Γενικές δημόσιες υπηρεσίες	-----
2. Άμυνα	-----
3. Στέγαση	100%

E. Πληρωμές εισοδημάτων λόγω κατοχής περιουσιακών στοιχείων	
1. Τόκοι	---
2. Πρόσοδοι	---

Η τρίτη κατηγορία αποτελείται από τις δαπάνες *Άμυνας*, οι οποίες επίσης δεν έχουν σχέση με κάποια μορφή κατανάλωσης ή ενίσχυσης του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων.

Οι καταναλωτικές δαπάνες για τις επόμενες δύο κατηγορίες, *Εκπαίδευση* και *Υγεία*, αποτελούν γενική κοινωνική κατανάλωση (social consumption) για το σύνολο του πληθυσμού και το τμήμα τους που καταναλώνεται από την εργατική τάξη συνεισφέρει στην αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης των μισθωτών εργαζομένων και των εξαρτώμενων από αυτούς. Το μερίδιο της εργατικής τάξης στα οφέλη που προκύπτουν από αυτές τις δημόσιες δαπάνες καθορίζεται από το γινόμενο των δαπανών αυτών επί το ποσοστό των μισθωτών εργαζομένων στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό. Ο λόγος αυτός ονομάζεται *μερίδιο εργασίας (labor share)* s, και χρησιμοποιείται στη σχετική βιβλιογραφία για τον καθορισμό του μεριδίου της εργατικής τάξης σε αρκετές κατηγορίες δαπανών αλλά και φόρων που επιβαρύνουν γενικά τον συνολικό πληθυσμό.

Η έκτη κατηγορία, *Κοινωνική ασφάλιση και πρόνοια*, αντιπροσωπεύει τις δαπάνες διαχείρισης αυτών των δραστηριοτήτων, οι οποίες προφανώς σχετίζονται με το βιοτικό επίπεδο της εργατικής τάξης, και το μερίδιο των μισθωτών εργαζομένων στα οφέλη από αυτές τις δαπάνες ισούται πάλι με το ποσοστό των μισθωτών στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό. Η κατηγορία *Άλλες λειτουργίες* δεν φαίνεται να σχετίζεται με κάποια μορφή κατανάλωσης των εργαζομένων και έτσι δεν συμπεριλαμβάνεται στα οφέλη των εργαζομένων από τις κρατικές δαπάνες.

Από τις δαπάνες για **δημόσιες επενδύσεις** περιλαμβάνουμε στα οφέλη της εργατικής τάξης όλες τις δαπάνες για επενδύσεις σε *Κατοικίες* ενώ, αντίθετα, δεν περιλαμβάνονται οι επενδυτικές δαπάνες για τη *Δημόσια διοίκηση*. Οι επενδυτικές δαπάνες για *Ενέργεια, ύδρευση και αποχέτευση* γίνονται από δημόσιες επιχειρήσεις, οι οποίες στη μεθοδολογία των Εθνικών Λογαριασμών περιλαμβάνονται στον επιχειρηματικό τομέα και επομένως δεν περιλαμβάνονται στον ορισμό του κράτους που χρησιμοποιούμε εδώ.

Οι δημόσιες δαπάνες για **επιδοτήσεις** (subsidies) κατευθύνονται αποκλειστικά προς τις επιχειρήσεις και έτσι αποκλείονται από τα χρηματικά ή σε είδος οφέλη της εργατικής τάξης.

Οι **τρέχουσες μεταβιβάσεις στην αλλοδαπή** εξ ορισμού δεν αφορούν το εισόδημα ή την κατανάλωση της εγχώριας εργατικής τάξης, ενώ οι **τόκοι δημόσιου**

χρέους αποτελούν χρηματικές μεταβιβάσεις λόγω κατοχής περιουσιακού στοιχείου και σε καμία περίπτωση κοινωνικές παροχές, το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος τους καταλήγει στα πολύ υψηλά εισοδηματικά στρώματα και εν πάση περιπτώσει δεν είναι τυπική κρατική μεταβίβαση που να προκύπτει από κάποια πτυχή της κοινωνικής πολιτικής. Έτσι, και οι δύο αυτές κατηγορίες αποκλείονται από τον υπολογισμό του οφέλους που αντλεί η εργατική τάξη από τις κρατικές δαπάνες.

Οι **τρέχουσες μεταβιβάσεις στα νοικοκυριά (ιδιώτες)** αποτελούνται κυρίως από συντάξεις αλλά και επιδόματα ανεργίας, παροχές για εργατικά ατυχήματα, οικογενειακά επιδόματα, παροχές σε μη κερδοσκοπικά ιδρύματα, παροχές ασθενείας, τρέχουσες επιχορηγήσεις σε νοσηλευτικά και εκπαιδευτικά ιδρύματα, παροχές, επιδόματα και υποτροφίες σε σπουδαστές. Από το ετήσιο ποσό των συντάξεων όπως καταγράφεται στους Εθνικούς Λογαριασμούς αφαιρούμε τις συντάξεις των αυτοαπασχολούμενων και ελεύθερων επαγγελματιών, δηλαδή των εμπόρων, επαγγελματιοβιοτεχνών, νομικών, αυτοκινητιστών, αγροτών, όπως καταγράφονται στις ετήσιες εκδόσεις του Κοινωνικού Προϋπολογισμού. Έτσι, το υπόλοιπο των δαπανών για συντάξεις μαζί με τις άλλες μεταβιβάσεις θεωρείται όφελος των μισθωτών εργαζομένων, της εργατικής τάξης, προερχόμενο από τις καθαρές μεταβιβάσεις στους ιδιώτες. Θα πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι στα οφέλη της εργατικής τάξης περιλαμβάνονται και εκείνες οι δαπάνες κοινωνικής πρόνοιας που κατευθύνονται προς άτομα και οικογένειες που βρίσκονται μόνιμα εκτός αγοράς εργασίας και έχουν σημαντικές ανάγκες τις οποίες δεν μπορούν να ικανοποιήσουν μόνοι με το διαθέσιμο εισόδημά τους. Οι δαπάνες αυτές στις μελέτες που έχουν γίνει σε άλλες χώρες και ιδίως στις ΗΠΑ (όπου ονομάζονται «welfare» ή public assistance expenditures) δεν περιλαμβάνονται πάντοτε στα οφέλη της εργατικής τάξης και έτσι κατασκευάζονται διαφορετικά μέτρα ανάλογα με το αν προσμετρώνται στα οφέλη της εργατικής τάξης ή όχι. Στη μελέτη αυτή, καθώς δεν μπορούμε να διαχωρίσουμε ικανοποιητικά αυτές τις δαπάνες πρόνοιας από τις υπόλοιπες δαπάνες κοινωνικής ασφάλισης και πρόνοιας, κατασκευάζουμε μόνο ένα μέτρο των οφελών της εργατικής τάξης (labor benefits) και του καθαρού κοινωνικού μισθού το οποίο συμπεριλαμβάνει τις δαπάνες για τα περιθωριοποιημένα στρώματα τα εκτός της εργατικής τάξης στα οφέλη της εργατικής τάξης (labor benefits), υπερεκτιμώντας κατά τι τα τελευταία.

Τέλος, προσθέτοντας τα οφέλη που προκύπτουν για την εργατική τάξη είτε σε χρηματικούς όρους (συντάξεις, επιδόματα ανεργίας κ.λπ.) είτε σε είδος (δημό-

σιες υπηρεσίες εκπαίδευσης, υγείας κ.λπ.) παίρνουμε για κάθε χρόνο της εξεταζόμενης περιόδου τα συνολικά οφέλη της εργατικής τάξης (labor benefits) από τις κρατικές δαπάνες.

3.2.2 Ο καθορισμός της φορολογικής επιβάρυνσης των μισθωτών εργαζομένων

Στο πλαίσιο της γενικής εμπειρικής μεθοδολογίας με βάση την ταξινόμηση των φορολογικών κατηγοριών των Εθνικών Λογαριασμών του ΟΟΣΑ, ο επιμερισμός των φόρων στους μισθωτούς εργαζομένους παρουσιάζεται όπως φαίνεται στον Πίνακα 3.2 παρακάτω.

Για την ελληνική περίπτωση τα συνολικά φορολογικά έσοδα του κράτους όπως εμφανίζονται στους Εθνικούς Λογαριασμούς μπορούν να ταξινομηθούν στις παρακάτω κατηγορίες:

- Άμεσοι φόροι επιβαλλόμενοι στους ιδιώτες (φόρος προσωπικού εισοδήματος)
- Άμεσοι φόροι επιβαλλόμενοι στις επιχειρήσεις (φόροι κερδών των ΑΕ)
- Εισφορές στην κοινωνική ασφάλιση (εργοδοτών και εργαζομένων)
- Φόροι περιουσίας
- Έμμεσοι φόροι
- Άμεσοι φόροι επιβαλλόμενοι από την τοπική αυτοδιοίκηση και άλλα ΝΠΔΔ
- Άλλοι φόροι

Πίνακας 3.2: Επιμερισμός των φόρων στους μισθωτούς εργαζομένους

Κατηγορίες φόρων	Φόροι μισθωτών
1. Φόροι προσωπικού εισοδήματος	Μερίδιο εργασίας
2. Φόροι κερδών ανώνυμων εταιρειών	---
3. Εισφορές κοινωνικής ασφάλισης (μισθωτών)	100%
4. Φόροι (εισφορές) μισθοδοσίας	100%
5. Φόροι περιουσίας	---
6. Έμμεσοι φόροι*	*Μερίδιο εργασίας ή ---
7. Άλλοι φόροι	Μερίδιο εργασίας

Η προσέγγιση των Shaikh και Tonak επικεντρώνεται στις πραγματικές άμεσες ετήσιες χρηματικές ροές που κατευθύνονται από το ακαθάριστο εισόδημα των μισθωτών εργαζομένων προς το κράτος με τη μορφή φόρων. Όπως αναφέρουν οι συγγραφείς, οι δυναμικές επιδράσεις που αυτοί ή και άλλοι φόροι επιφέρουν στην οικονομική συμπεριφορά των ατόμων, καθώς και οι πιθανές στρεβλώσεις που επιφέρουν στις τιμές (tax shifting) δεν περιλαμβάνονται στην ανάλυσή τους (Shaikh and Tonak, 1987: 193). Καθώς οι έμμεσοι φόροι είναι ένα σημαντικό μέρος των φορολογικών εσόδων, η υπόθεση για την επίπτωσή τους στο εισόδημα της εργατικής τάξης παίζει σημαντικό ρόλο στο πρόσημο και στο μέγεθος του καθαρού κοινωνικού μισθού. Στη σχετική βιβλιογραφία έχουν υπάρξει παρανοήσεις και εσφαλμένες μεθοδολογικές προσεγγίσεις στο θέμα αυτό, με αποτέλεσμα να υπάρχει αρκετή σύγχυση ιδίως όσον αφορά τις διεθνείς συγκρίσεις της αναδιανεμητικής επίδρασης του κράτους πρόνοιας απέναντι στο εισόδημα της εργατικής τάξης (για τις συγκρίσεις του καθαρού κοινωνικού μισθού στις ΗΠΑ, στο Ηνωμένο Βασίλειο, στον Καναδά και στη Νέα Ζηλανδία, βλ. Sepelri and Chernomas, 1992· Akram-Lodhi, 1996· Reveley, 2006). Θα αναφερθούμε πιο αναλυτικά παρακάτω στο θέμα αυτό παρουσιάζοντας εναλλακτικές εκτιμήσεις του καθαρού κοινωνικού μισθού ανάλογα με τις υποθέσεις φορολογικής επίπτωσης που υιοθετούνται. Πάντως, καθώς οι Shaikh and Tonak (1987, 1994, 2000) υποθέτουν ότι οι έμμεσοι φόροι (sales or consumption taxes) επιβαρύνουν αποκλειστικά τις επιχειρήσεις, τα αποτελέσματα που παραθέτουμε παρακάτω περιέχουν εκτιμήσεις που αντλούνται με βάση και αυτή τη μεθοδολογική υπόθεση.

Οι **φόροι προσωπικού εισοδήματος** που επιβαρύνουν τους μισθωτούς εργαζομένους και τους συνταξιούχους είναι διαθέσιμοι άμεσα από το δημοσίευμα της ΕΣΥΕ, Στατιστική Φορολογίας Εισοδήματος Φυσικών Προσώπων. Να σημειωθεί ότι με αυτό τον τρόπο οι εκτιμήσεις των φόρων της εργατικής τάξης και του καθαρού κοινωνικού μισθού στην ελληνική οικονομία είναι πιο αξιόπιστες από τις εκτιμήσεις των αντίστοιχων μελετών για άλλες χώρες, οι οποίες όλες σχεδόν χρησιμοποιούν το μερίδιο εργασίας για να εκτιμήσουν προσεγγιστικά τους φόρους της εργατικής τάξης από το σύνολο των φόρων προσωπικού εισοδήματος.

Οι **φόροι κερδών των ανώνυμων εταιρειών** επιβάλλονται απευθείας στις επιχειρήσεις και δεν επιβαρύνουν σε κανέναν βαθμό το εισόδημα των μισθωτών εργαζομένων, ιδίως όταν δεν υιοθετούμε υποθέσεις μετακύλισης φόρων (tax shifting assumptions).

Το ίδιο ισχύει για τους **φόρους περιουσίας** (property taxes), που ιστορικά στην Ελλάδα ήταν ασήμαντοι ποσοτικά επιβαρύνοντας τα ανώτερα και ανώτατα εισοδηματικά στρώματα, ιδίως κατά την περίοδο που εξετάζουμε σε αυτό το τμήμα της μελέτης και λήγει το έτος 1995.

Οι **εισφορές στην κοινωνική ασφάλιση** (εργοδοτών και εργαζομένων) μαζί με τα καθαρά ημερομίσθια ή τους καθαρούς μισθούς αποτελούν τη συνολική ακαθάριστη αμοιβή (gross wage or total employee compensation) των μισθωτών εργαζομένων.³¹ Θεωρούμε ότι επιβαρύνουν τους μισθωτούς εργαζομένους καθώς αφαιρούνται από τη συνολική ακαθάριστη αμοιβή τους και περιλαμβάνουμε στους φόρους της εργατικής τάξης το συνολικό ποσό από τους Εθνικούς Λογαριασμούς αφού αφαιρέσουμε από αυτό τις εισφορές κοινωνικής ασφάλισης αυτοαπασχολούμενων και ελεύθερων επαγγελματιών, δηλαδή των εμπόρων (ΤΑΕ), επαγγελματοβιοτεχνών (ΤΕΒΕ), νομικών (ΤΑΝ), αυτοκινητιστών (ΤΣΑ), αγροτών (ΟΓΑ), όπως καταγράφονται στους ετήσιους Κοινωνικούς Προϋπολογισμούς κατ' αντιστοιχία με τη μεταχείριση των κρατικών μεταβιβάσεων για κοινωνική ασφάλιση και κοινωνική πρόνοια που γίνεται παραπάνω στο τμήμα για τον επιμερισμό των οφελών της εργατικής τάξης από τις κρατικές δαπάνες.

Για να καθορίσουμε το ποσό των φόρων που αναλογεί στους μισθωτούς εργαζομένους από τους **άμεσους φόρους τους επιβαλλόμενους από την τοπική αυτοδιοίκηση και άλλα ΝΠΔΔ** στους ιδιώτες χρησιμοποιούμε τον λόγο των φόρων που πληρώνουν οι μισθωτοί εργαζόμενοι προς τους συνολικούς φόρους εισοδήματος φυσικών προσώπων (δηλαδή την πρώτη κατηγορία φόρων παραπάνω).

Για τον υπολογισμό του μέτρου του καθαρού κοινωνικού μισθού το οποίο περιλαμβάνει την επίπτωση των **έμμεσων φόρων** στο εισόδημα της εργατικής τάξης έχουν προταθεί στη βιβλιογραφία δύο προσεγγίσεις. Η πρώτη χρησιμοποιεί το μερίδιο εργασίας όπως ορίστηκε παραπάνω για να προσδιορίσει το μέρος των έμμεσων φόρων που επιβαρύνουν το εισόδημα των μισθωτών εργαζομένων (Sepehri and Chernomas, 1992· Freeman, 1991· Akram-Lodhi, 1996· Guerrero, 1992). Η άλλη βασίζεται στην προσέγγιση του Reveley (2006), όπου το μερίδιο

31. Το κονδύλι αυτό είναι το συνολικό κόστος του κεφαλαίου για τη μίσθωση της εργασιακής δύναμης, δηλαδή το «μεταβλητό κεφάλαιο» σε μαρξικούς όρους αν παραβλέψουμε τη διάκριση μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας.

των μισθωτών στην επιβάρυνση της έμμεσης φορολογίας εκτιμάται ως το γινόμενο των συνολικών έμμεσων φόρων επί τον λόγο των μισθών και ημερομισθίων προς τη συνολική ιδιωτική κατανάλωση (στο πνεύμα του «workers spend what they earn, capitalists earn what they spend», σύμφωνα με τη διατύπωση του M. Kalecki). Με αυτό τον τρόπο μπορεί να υπερεκτιμάται η επιβάρυνση των μισθωτών εργαζομένων από την έμμεση φορολογία, αν θεωρηθεί ότι καταναλώνουν προϊόντα με αναλογικά λιγότερους έμμεσους φόρους από τον υπόλοιπο πληθυσμό. Όμως, η κατανομή των έμμεσων φόρων, όπως προκύπτει από την Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών και τους Εθνικούς Λογαριασμούς, φαίνεται να είναι αρκετά ισοκατανεμημένη, με το πλουσιότερο από πλευράς εισοδήματος δεκατημόριο να επιβαρύνεται με το 21% των έμμεσων φόρων, ενώ το κύριο βάρος της έμμεσης φορολογίας αναλογεί στα μεσαία εισοδηματικά στρώματα.³²

Τέλος, προσθέτοντας τους φόρους της εργατικής τάξης που προκύπτουν από κάθε κατηγορία, παίρνουμε τους συνολικούς φόρους της εργατικής τάξης (labour taxes) για κάθε έτος της εξεταζόμενης περιόδου.

Αφαιρώντας τους φόρους της εργατικής τάξης (LT ή LT* όταν υποθέσουμε ότι η εργατική τάξη επιβαρύνεται με μέρος των έμμεσων φόρων) από τα οφέλη της εργατικής τάξης (LB), παίρνουμε τα δύο διαφορετικά μέτρα του καθαρού κοινωνικού μισθού (N ή N*), τα οποία συγκρινόμενα με το σύνολο των μισθών και ημερομισθίων (W) ή με το ΑΕΠ (Y) μας δίνουν τέσσερα μέτρα του λόγου καθαρού κοινωνικού μισθού (n1 και n2 αντίστοιχα όταν οι έμμεσοι φόροι επιβαρύνουν αποκλειστικά τις επιχειρήσεις και n1* και n2* όταν μέρος των έμμεσων φόρων επιβαρύνει τους μισθωτούς εργαζομένους).

Συνοπτικά οι σχέσεις αυτές εμφανίζονται στον Πίνακα 3.3.

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 3.3, η πιθανή υπερεκτίμηση (ή υποεκτίμηση) του μεριδίου εργασίας, s (όταν αυτό ορίζεται ως το ποσοστό των μισθωτών στο εργατικό δυναμικό), δεν επηρεάζει σημαντικά το απόλυτο μέγεθος του καθαρού κοινωνικού μισθού, καθώς αυξάνει (ή μειώνει) ταυτόχρονα και τα οφέλη της εργατικής τάξης που προκύπτουν από το μέρος των δημόσιων δαπανών που αποτελεί δημόσια κατανάλωση και μεταβιβάσεις απευθυνόμενες σε ολόκληρο τον πληθυσμό

32. Για τον επιμερισμό και την επιβάρυνση των έμμεσων φόρων στα διάφορα εισοδηματικά κλιμάκια, βλ. Κανελλόπουλος κ.ά. (2004).

Πίνακας 3.3: Ορολογία υπολογισμού του καθαρού κοινωνικού μισθού

$$LB = LB1 + s LB2$$

$$LT = LT1 + s LT2$$

$$LT^* = LT1 + s LT2 + s IBT = LT1 + s (LT2 + IBT)$$

$$lb = LB/W \text{ ή } LB/Y$$

$$lt = LT/W \text{ ή } LT/Y$$

$$lt^* = LT^*/W \text{ ή } LT^*/Y$$

$$N = LB - LT = (LB1 - LT1) + s (LB2 - LT2) = N1 + N2$$

$$N^* = LB - LT^* = (LB1 - LT1) + s (LB2 - LT2 - IBT) = N1 + N2^*$$

$$n1 = N/W \text{ ή } n2 = N/Y$$

$$n1^* = N^*/W \text{ ή } n2^* = N^*/Y$$

$$tr = LT/LB$$

$$tr^* = LT^*/LB$$

Όπου,

LB = οφέλη εργατικής τάξης, LB1 = δημόσιες δαπάνες που απευθύνονται αποκλειστικά στην εργατική τάξη, LB2 = δημόσιες δαπάνες που απευθύνονται σε ολόκληρο τον πληθυσμό
LT = φόροι εργατικής τάξης, LT1 = φόροι που επιβαρύνουν αποκλειστικά την εργατική τάξη, LT2 = φόροι που επιβαρύνουν ολόκληρο τον πληθυσμό

LT* = φόροι εργατικής τάξης, συμπεριλαμβανομένου του μεριδίου της εργατικής τάξης στους έμμεσους φόρους

lb = λόγος οφελών εργατικής τάξης

lt = λόγος φόρων εργατικής τάξης

lt* = λόγος φόρων εργατικής τάξης (συμπεριλαμβανομένου του μεριδίου της εργατικής τάξης στους έμμεσους φόρους)

N = καθαρός κοινωνικός μισθός

N* = καθαρός κοινωνικός μισθός (με επιβάρυνση της εργατικής τάξης με έμμεσους φόρους)

n1 = λόγος καθαρού κοινωνικού μισθού, N ως ποσοστό των μισθών

n2 = λόγος καθαρού κοινωνικού μισθού, N ως ποσοστό του ΑΕΠ

n1* = λόγος καθαρού κοινωνικού μισθού (με έμμεσους φόρους), N* ως ποσοστό των μισθών

n2* = λόγος καθαρού κοινωνικού μισθού (με έμμεσους φόρους), N* ως ποσοστό του ΑΕΠ

tr = λόγος μεταβιβάσεων (transfer ratio)

IBT = έμμεσοι φόροι

Y = ΑΕΠ

s = μερίδιο εργασίας (μισθωτοί εργαζόμενοι/εργατικό δυναμικό) ή s* = μισθοί και ημερομίσθια/ιδιωτική κατανάλωση

(LB2) και τους φόρους της εργατικής τάξης που προκύπτουν από το μέρος των δημόσιων εσόδων που επιβαρύνουν όλους τους φορολογούμενους (LT2 + IBT).

3.3 Εμπειρικά αποτελέσματα I: Ο καθαρός κοινωνικός μισθός στην Ελλάδα για την περίοδο 1958-1995: Διαφορετικές υποθέσεις

3.3.1 Εισαγωγή

Η περίοδος που εξετάζουμε εμπειρικά σε αυτό το τμήμα της μελέτης περιλαμβάνει την περίοδο της ραγδαίας ανάπτυξης και επέκτασης όλων των οικονομικών λειτουργιών του κράτους για το σύνολο σχεδόν των χωρών του ΟΟΣΑ και οπωσδήποτε των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το ίδιο ισχύει και για την περίπτωση της ελληνικής οικονομίας, αν και η ανάπτυξη αυτή συμβαίνει με έντονο τρόπο μόνο έπειτα από κάποιο χρονικό σημείο, γύρω στα μέσα της δεκαετίας του 1970, με το τέλος της στρατιωτικής δικτατορίας, και ιδίως κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980. Η παρατήρηση αυτή ισχύει επίσης και ειδικότερα για τις μεταβιβάσεις που σχετίζονται με την κοινωνική ασφάλιση και πρόνοια, οι οποίες, όπως φαίνεται στον Πίνακα 3.4 παρακάτω, υστερούσαν σημαντικά ως ποσοστό του ΑΕΠ σε σχέση με την κατάσταση στην Ευρώπη (βρίσκονταν σχεδόν στο ήμισυ του ευρωπαϊκού μέσου όρου), παρά τους εντυπωσιακούς αρχικά (1958-1973) και συγκριτικά ικανοποιητικούς έπειτα (1973-1979) ρυθμούς ανάπτυξης του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος στην Ελλάδα, οι οποίοι και στις δύο αυτές περιόδους υπερέβαιναν κατά πολύ τους αντίστοιχους ευρωπαϊκούς ρυθμούς μεγέθυνσης του ΑΕΠ.

Η έντονη αύξηση των κρατικών μεταβιβάσεων και η μείωση της απόστασης από την Ευρώπη στον τομέα των κοινωνικών δαπανών πραγματοποιήθηκαν κυρίως κατά τη δεκαετία του 1980 και τη δεκαετία του 1990, όταν οι οικονομικές επιδόσεις της χώρας χειρότερουσαν σημαντικά και υπολείπονταν ακόμη και από τους χαμηλούς ρυθμούς ανάπτυξης των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης.³³

33. Ο Castles (2001) υποστηρίζει ότι αυτή η διαδικασία σύγκλισης στις δημόσιες και κοινωνικές δαπάνες είναι περίπου φυσική, καθώς τα προγράμματα κοινωνικής προστασίας των χωρών που έχουν αρχικά μεγαλύτερες δαπάνες ωριμάζουν και δεν αυξάνονται ραγδαία πλέον, ενώ οι δαπάνες στις χώρες που υιοθετούν τα προγράμματα αυτά αργότερα επιταχύνονται έπειτα από ένα χρονικό σημείο. Η θέση αυτή φαίνεται να επιβεβαι-

Μάλιστα, αυτή είναι η περίοδος κατά την οποία εισάγεται στη σχετική βιβλιογραφία ο όρος «Ευρωσκλήρωση» («Eurosclerosis»), ο οποίος περιγράφει και αναφέρεται στη συστηματικά χαμηλότερη οικονομική επίδοση των ευρωπαϊκών χωρών σε σχέση με αυτήν των ΗΠΑ (που με τη σειρά της δεν ήταν ικανοποιητική) και των χωρών της ΝΑ Ασίας (συμπεριλαμβανομένης αρχικά και της Ιαπωνίας, αλλά όχι πλέον μετά το 1990). Η εξέλιξη αυτή υποστηρίχθηκε ότι οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην αυξημένη προστασία των μισθωτών εργαζομένων και του πληθυσμού γενικότερα μέσα και από τις υπέρμετρα παρεμβατικές ρυθμίσεις του κράτους πρόνοιας και της αγοράς εργασίας. Το κράτος πρόνοιας, η κοινωνική ασφάλιση, η κοινωνική πρόνοια και προστασία δεν θεωρούνται πλέον σύμφωνα με αυτή την αντίληψη σημαντικό επίτευγμα των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών, το οποίο εξασφαλίζοντας την κοινωνική συνοχή και ευημερία συνεισφέρει θετικά στην οικονομική ανάπτυξη. Αντίθετα, θεωρούνται δυσμενείς θεσμικές εξελίξεις με αρνητικό αντίκτυπο για την «ευελιξία» της αγοράς εργασίας και την αποτελεσματικότητα της οικονομικής δραστηριότητας.³⁴

Ο Πίνακας 3.4 περιγράφει με σαφή τρόπο το πλαίσιο δημιουργίας και ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα, δηλαδή την αύξηση των δημόσιων και κοινωνικών δαπανών³⁵ σε ένα διεθνές και εσωτερικό μακροοικονομικό περιβάλλον οικονομικής επιβράδυνσης και στασιμότητας, σε αντίθεση με την ευρωπαϊκή εμπειρία, όπου στο πρώτο τέταρτο του αιώνα της μεταπολεμικής περιόδου η έντονη αύξηση του ΑΕΠ και η αύξηση των κοινωνικών δαπανών συνέπεσαν χρονικά. Στο τέλος της περιόδου στην οποία αναφέρεται ο πίνακας, οι μεταβιβάσεις κοινωνικής πρόνοιας και ασφάλισης ως ποσοστό του ΑΕΠ στην Ελλάδα μπορεί να υπολείπονταν ακόμη αυτών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά είχαν ήδη υπερβεί τον μέσο όρο των χωρών του ΟΟΣΑ (που παρέμεναν σε χαμηλά επίπεδα λόγω του ειδικού βάρους που έχει η οικονομία των ΗΠΑ σε αυτό το σύνολο των χωρών).

ώνεται εν μέρει και από την πρόσφατη εμπειρία της Ισπανίας και της Πορτογαλίας στη συζήτηση που ακολουθεί παρακάτω.

34. Βλ. τη συζήτηση στην Ενότητα 2 και την προσπάθεια για την εξακρίβωση της εμπειρικής ισχύος αυτής της θέσης και της αμφισβήτησής της στο Atkinson (1999).

35. Η αύξηση των δαπανών αυτών αφορά κυρίως χρηματικές μεταβιβάσεις και πολύ λιγότερο υπηρεσίες συλλογικής κατανάλωσης, οι οποίες ακόμη και την περίοδο 1976-2000 αυξήθηκαν ελάχιστα ως ποσοστό του ΑΕΠ (βλ. και Μανεσιώτης και Reischauer, 2002: 133).

Πίνακας 3.4: Ρυθμός αύξησης ΑΕΠ και ΑΕΠ κατά κεφαλήν και μεταβιβάσεις κοινωνικής ασφάλισης και προστασίας ως ποσοστό του ΑΕΠ, Ελλάδα, ΕΕ-15, ΟΟΣΑ

	1960-1973	1973-1979	1979-1989	1989-1997
Μεγέθυνση ΑΕΠ				
Ελλάδα	7,7	3,7	1,8	1,5
ΕΕ-15	4,7	2,5	2,2	1,7
ΟΟΣΑ	4,9	2,8	2,6	2,3
Μεγέθυνση ΑΕΠ κατά κεφαλήν				
Ελλάδα	7,1	2,6	1,2	1,0
ΕΕ-15	4,0	2,1	2,0	1,3
ΟΟΣΑ	3,7	1,9	1,7	1,5
Μεταβιβάσεις κοινωνικής προστασίας/ΑΕΠ				
Ελλάδα	7,1	8,1	13,5	16,9
ΕΕ-15	11,4	15,2	17,3	20,3
ΟΟΣΑ	8,1	11,9	13,4	15,0

Πηγή: OECD, Historical Statistics, 1999

*Το σύνολο των μεταβιβάσεων κοινωνικής προστασίας αποτελείται από επιδόματα ασθενείας, συντάξεις γήρατος, οικογενειακά επιδόματα κ.λπ., επιδόματα κοινωνικής πρόνοιας και παροχές υπηρεσιών υγείας.

Μπορεί να υποστηριχθεί λοιπόν ότι η πρώτη φάση της μεταπολεμικής ιστορίας του ελληνικού κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού (μέχρι τα μέσα ή τέλη της δεκαετίας του 1970 περίπου) χαρακτηρίζεται από τη ραγδαία ανάπτυξη,³⁶ την εκβιομηχάνιση και την ανασυγκρότηση της οικονομίας χωρίς ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την κοινωνική πολιτική και τα κοινωνικά προβλήματα που είτε ήδη υπήρχαν είτε δημιουργήθηκαν λόγω της ιδιαίτερης φύσης και των ιδιομορφιών της διαδικασίας οικονομικής ανάπτυξης.

36. Βλ. Maniatis (2005) και Maniatis and Passas (2013) για την περιοδολόγηση της μεταπολεμικής ιστορίας του ελληνικού καπιταλισμού στη βάση της συμπεριφοράς της κερδοφορίας του κεφαλαίου.

Τα αίτια που συνήθως αναφέρονται γι' αυτή την καθυστέρηση στην ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας και της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα έχουν να κάνουν με:

- α) Τη φύση του μεταπολεμικού ελληνικού κράτους, ενός «κράτους έκτακτων περιστάσεων», όπου μετά την ήττα της Αριστεράς στον εμφύλιο πόλεμο οι κυριαρχούμενες τάξεις ενσωματώθηκαν στο πολιτικό σύστημα μέσα από μέτρα και πολιτικές ανοικτής καταστολής και όχι μέσω της πολιτικής και ιδεολογικής ηγεμονίας της αστικής τάξης, μια διαδικασία η οποία απαιτεί και τα ανάλογα νομιμοποιητικά μέτρα κοινωνικής πολιτικής και κοινωνικής πρόνοιας (βλ. O'Connor, 1973).
- β) Την αντιμετώπιση του προβλήματος της απασχόλησης και της ανεργίας μέσω της ενθάρρυνσης της μετανάστευσης ενός μεγάλου μέρους του εργατικού δυναμικού (περισσότερα από ένα εκατομμύριο άτομα είχαν μεταναστεύσει σε αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970, όταν και αντιστράφηκε το πρόσημο της καθαρής ροής μετανάστευσης). Είναι εξάλλου χαρακτηριστικό ότι το ελληνικό κεφάλαιο ακόμη και στις περιόδους ραγδαίας οικονομικής ανάπτυξης δεν κατάφερε ποτέ να απασχολήσει τμήματα τέτοια του εργατικού δυναμικού, έτσι ώστε τα ποσοστά ανεργίας να είναι χαμηλά χωρίς την επίδραση της μετανάστευσης στο εξωτερικό σημαντικών μερίδων του συνολικού πληθυσμού, κυρίως από την επαρχία και τον αγροτικό πληθυσμό της χώρας.
- γ) Τον άμεσο έλεγχο των εργατικών σωματείων από τις κυβερνήσεις και το κράτος μετά τον εμφύλιο και μέχρι το τέλος της στρατιωτικής δικτατορίας, δηλαδή τον κρατικά κηδεμονευόμενο επίσημο συνδικαλισμό και τη συνακόλουθη μείωση της διαπραγματευτικής δύναμης της εργατικής τάξης.
- δ) Τη μεγάλη συμμετοχή του αγροτικού πληθυσμού, των μικροεργοδοτών και των αυτοαπασχολούμενων στο συνολικό εργατικό δυναμικό, καθώς μόνο σχετικά πρόσφατα (περί τέλη της δεκαετίας του 1980) το ποσοστό των μισθωτών εργαζομένων υπερέβη το ήμισυ του συνολικού εργατικού δυναμικού.
- ε) Το χαμηλό (από τα μικρότερα στην Ευρώπη για ολόκληρη την εξεταζόμενη περίοδο) ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό, ένα στοιχείο που όπως και το αμέσως προηγούμενο αλληλοτροφοδοτούνται με την υστέρηση της ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας χωρίς να είναι σαφής η σχέση αιτίου-αιτιατού.

στ) Τον κυρίαρχο ρόλο της οικογένειας στην οικονομική και κοινωνική ανα- παραγωγή.³⁷

ζ) Την περιοριστική δημοσιονομική πολιτική της περιόδου αυτής που οδή- γησε σε δημόσια πλεονάσματα, τα οποία μαζί με τις ιδιωτικές αποταμι- εύσεις τέθηκαν με ιδιαίτερα ευνοϊκούς όρους (χαμηλά επιτόκια κ.ά.) στη διάθεση του ιδιωτικού κεφαλαίου για την ενίσχυση της εκβιομηχάνισης της χώρας.

η) Τη χρονική υστέρηση γενικά, με την οποία αναπτύχθηκε η ελληνική οι- κονομία σε σχέση με τις άλλες αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες ιδίως της Ευρώπης.

Στη *δεύτερη φάση*³⁸ της μεταπολεμικής περιόδου παρατηρούμε ότι η περίο-δος χαμηλής οικονομικής ανάπτυξης που ακολούθησε τη «χρυσή εποχή» της κα-πιταλιστικής συσσώρευσης (τα αίτια της οικονομικής κρίσης και της στασιμότη-τας που ακολούθησε ήταν σε μεγάλο βαθμό διεθνείς και εσωτερικοί παράγοντες που έχουν να κάνουν με την κρίση της συσσώρευσης κεφαλαίου και την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους στη διεθνή και στην ελληνική οικονομία)³⁹ συνο-δεύεται από μια σοβαρή αύξηση των κοινωνικών δαπανών στην προσπάθεια δη-

37. Αντίθετα, ένας άλλος σημαντικός πυλώνας της κοινωνικής πολιτικής σε αρκετές ευ-ρωπαϊκές χώρες, δηλαδή η Εκκλησία, μόνο οριακό και περιορισμένο ρόλο έχει διαδρα-ματίσει στην Ελλάδα σε αυτό το πεδίο για ολόκληρη την εξεταζόμενη περίοδο, τουλάχισ-τον σύμφωνα με τα γνωστά στοιχεία.

38. Εδώ αναφερόμαστε στην περίοδο από τα μέσα ή τα τέλη της δεκαετίας του 1970 και έπειτα. Παρακάτω θα παρατηρήσουμε ότι η αύξηση των κοινωνικών δαπανών δεν συ-νέβη με ομοιόμορφο τρόπο και ότι αυτή η δεύτερη περίοδος μπορεί να χωριστεί σε πε-ρισσότερες υποπεριόδους, ιδίως εάν συμπεριληφθούν τα πιο πρόσφατα χρόνια 1996-2010, παρότι η μεταβολή στο ακολουθούμενο σύστημα των Εθνικών Λογαριασμών, οι ελλείψεις στα στοιχεία των δημόσιων δαπανών ταξινομημένων κατά λειτουργική κατηγορία και η αναθεώρηση του ΑΕΠ για ολόκληρη την εξεταζόμενη περίοδο έχουν κάπως συσκοτίσει την εικόνα όσον αφορά την εξέλιξη του μεριδίου των δημόσιων και των κοινωνικών δαπανών στο ΑΕΠ.

39. Βλ. Μανιάτης κ.ά. (1999), Shaikh (1987) και Maniatis and Passas (2013). Για την ανα-ζωπύρωση της συζήτησης γύρω από τα αίτια της «μεγάλης κάμψης» («long downturn») στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες μετά τις αρχές της δεκαετίας του 1980 και μέχρι την εκδήλωση της τρέχουσας κρίσης, βλ. τη συμβολή του Brenner (1998, 2006) και την εκτενή βιβλιογραφία που την ακολούθησε.

μιουργίας ενός κράτους πρόνοιας σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα,⁴⁰ καθώς μετά τη μεταπολίτευση και ιδίως μετά το 1981 συμβαίνει σταδιακά μια μετάβαση σε ομαλές αστικοδημοκρατικές μορφές πολιτικής διακυβέρνησης. Ανεξάρτητα από το πόσο επιτυχημένη ήταν η δημιουργία ενός αποτελεσματικού κράτους πρόνοιας, η καθυστερημένη ανάπτυξη του απέτρεψε τουλάχιστον σε μια πρώτη φάση το ενδεχόμενο να αποδοθεί η σημαντική επιβράδυνση του ρυθμού ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες στο κράτος πρόνοιας και στο (υπερβάλλον) μέγεθός του.⁴¹

Στην ίδια κατεύθυνση (ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας και των κοινωνικών δαπανών) βοήθησαν επιπρόσθετα οι υψηλοί σε σύγκριση με τη διεθνή εμπειρία ρυθμοί ανάπτυξης της επόμενης δεκαετίας από αυτήν που περιγράφεται στον Πίνακα 3.4 (δηλαδή η περίοδος 1996-2006) για την ελληνική οικονομία αλλά και η αίσθηση (όχι πάντοτε στηριγμένη σε στοιχεία ιδιαίτερα λεπτομερειακά) ότι οι ανισότητες στην κατανομή εισοδήματος αυξάνονταν, το ποσοστό φτώχειας και το ποσοστό ανεργίας παρέμεναν σε πολύ υψηλά επίπεδα και η οικονομική ανασφάλεια ενισχυόταν καλώντας για κρατική κοινωνική παρέμβαση.

Συμπερασματικά, η συγκυρία λίγο πριν από την εκδήλωση της τελευταίας οικονομικής κρίσης αρχικά στο διεθνές επίπεδο και κατόπιν στην Ελλάδα ήταν ιδιαίτερα κρίσιμη για το κράτος πρόνοιας και οι εξελίξεις στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής θα έκριναν σε μεγάλο βαθμό αν θα εγκαινιαζόταν μια νέα φάση (στασιμότητας ή συρρίκνωσης) στην ιστορία του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα, καθώς ήταν πολύ πιθανό το ενδεχόμενο οι περικοπές στα κοινωνικά προγράμματα και στην κοινωνική ασφάλιση των ευρωπαϊκών χωρών να επηρέαζαν στην ίδια κατεύθυνση τις ελληνικές κυβερνήσεις. Η εμφάνιση της παγκόσμιας καπιταλιστικής κρίσης, στην οποία αναφερόμαστε στην επόμενη ενότητα της μελέτης, και

40. Στην πραγματικότητα, η αύξηση των κοινωνικών δαπανών και οι παρεμβάσεις των κοινωνικών προγραμμάτων συνέβησαν με άναρχο και αποσπασματικό τρόπο και ποτέ δεν προβλήθηκε ρητά κάποιος τύπος ή μοντέλο κράτους πρόνοιας ως το πρότυπο το οποίο θα έπρεπε να ακολουθηθεί στην Ελλάδα.

41. Στην εξήγηση αυτής της επιβράδυνσης στην κατεστημένη βιβλιογραφία έχει δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στις μεταβολές της πρωτογενούς (αγοραίας) διανομής του εισοδήματος μεταξύ μισθωτής εργασίας και κεφαλαίου (βλ. Παυλόπουλος, 1986) ή/και σε κρατικές ρυθμίσεις που ήταν αρνητικές ή εχθρικές για την ατομική ιδιοκτησία και το επενδυτικό κλίμα (Alogoskoufis, 1995).

η ακόμη πιο βαθιά κρίση της ελληνικής οικονομίας έστρεψαν την κατεύθυνση της κοινωνικής πολιτικής προς την ολόπλευρη οπισθοδρόμηση, απειλώντας να ακυρώσουν εντελώς τα οποιαδήποτε βήματα είχαν γίνει την προηγούμενη τριακονταετία προς την κατασκευή ενός τυπικού κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα.

Ο Πίνακας 3.4 αναφέρεται σε μεταβιβάσεις κοινωνικής ασφάλισης και μόνο, ενώ κατά την πρόσφατη περίοδο στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης δίνεται ιδιαίτερη σημασία στις επονομαζόμενες δαπάνες κοινωνικής προστασίας (social protection expenditures), ένα ευρύτερο σύνολο δαπανών από τις μεταβιβάσεις του Πίνακα 3.4.

Για να αποκτήσουμε μια πιο αντιπροσωπευτική εικόνα της εξέλιξης των κοινωνικών δαπανών, ιδίως κατά την τελευταία δεκαετία της εξεταζόμενης περιόδου εδώ, στον Πίνακα 3.5 παρακάτω παρουσιάζονται οι κοινωνικές δαπάνες ή

Πίνακας 3.5: Δαπάνες κοινωνικής προστασίας ως ποσοστό του ΑΕΠ, Ελλάδα και ΕΕ-15

Έτος	Δαπάνες κοινωνικής προστασίας/ΑΕΠ (1)	Δαπάνες κοινωνικής προστασίας/ΑΕΠ (αναθεωρημένο) (2)	Δαπάνες κοινωνικής προστασίας/ΑΕΠ (αναθεωρημένο) (ESSPROS) (3)	Δαπάνες κοινωνικής προστασίας/ΑΕΠ ΕΕ-15 (ESSPROS) (4)
1990	24,0%	19,2%	23,2%	25,5%
1991	23,9%	18,9%	21,8%	26,4%
1992	23,5%	18,5%	21,5%	
1993	23,1%	18,5%	22,2%	28,8%
1994	23,5%	18,6%	22,3%	
1995	23,7%	18,7%	22,6%	
1996		19,4%	22,9%	28,4%
1997		19,5%	23,6%	28,2%
1998		19,3%	23,7%	27,7%
1999		19,6%	24,6%	27,6%
2000		20,0%	25,5%	27,3%

Πηγή: Κοινωνικός Προϋπολογισμός, Εθνικοί Λογαριασμοί, ΕΣΥΕ, The Social Situation in Europe, Eurostat (2003)

δαπάνες κοινωνικής προστασίας όπως δίνονται στους ετήσιους Κοινωνικούς Προϋπολογισμούς ως ποσοστό του ΑΕΠ (με βάση το Σύστημα Εθνικών Λογαριασμών της παλαιάς σειράς που φτάνει μέχρι το 1995) και ως ποσοστό του ΑΕΠ σύμφωνα με τους αναθεωρημένους Εθνικούς Λογαριασμούς με βάση το Ευρωπαϊκό Σύστημα Λογαριασμών. Επίσης παρουσιάζονται οι δαπάνες κοινωνικής προστασίας υπολογισμένες με βάση το σύστημα ESSPROS (βλ. παραπάνω, Ενότητα 2) ως ποσοστό του νέου αναθεωρημένου ΑΕΠ, καθώς και οι αντίστοιχες δαπάνες για τον μέσο όρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης των 15 χωρών. Ενώ ο λόγος των δαπανών που περιέχονται στον Κοινωνικό Προϋπολογισμό ως ποσοστό του ΑΕΠ παρουσιάζεται στάσιμος κατά την εξεταζόμενη δεκαετία (στήλες 1 και 2 του πίνακα), είναι προφανές από τις δύο τελευταίες στήλες του Πίνακα 3.5 ότι αν χρησιμοποιηθεί ο συγκεκριμένος (σύμφωνα με το ESSPROS) ορισμός των δαπανών κοινωνικής προστασίας, τότε αυτές αυξάνονται ελαφρά ως ποσοστό του ΑΕΠ, με αποτέλεσμα να παρατηρείται μια πορεία σύγκλισης της Ελλάδας με την Ευρωπαϊκή Ένωση των 15 χωρών τα τελευταία χρόνια λόγω και της μέτριας μείωσης του λόγου αυτού γύρω στα τέλη της δεκαετίας του 1990 στην Ευρώπη.

Ο εστιασμός στα στοιχεία των παραπάνω πινάκων είναι χαρακτηριστικός της συνηθισμένης προσέγγισης στο ζήτημα του μεγέθους και της εξέλιξης του κράτους πρόνοιας που επικεντρώνεται αποκλειστικά στο ζήτημα των (συνολικών ή κοινωνικών) δημόσιων δαπανών χωρίς να επεκτείνεται στη διερεύνηση του τρόπου χρηματοδότησης αυτών των δαπανών και επιπλέον αγνοώντας την ταξική διάσταση και των δύο πλευρών του κρατικού προϋπολογισμού, δηλαδή και της κατεύθυνσης των κρατικών δαπανών σε συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες και της αντίστοιχης επιβάρυνσης των κρατικών εσόδων. Γι' αυτό τον λόγο στρεφόμαστε τώρα στη λεπτομερή διερεύνηση των επιπτώσεων όλων των κατηγοριών των δημόσιων δαπανών και των δημόσιων εσόδων στο διαθέσιμο χρηματικό εισόδημα και στο βιοτικό επίπεδο των μισθωτών εργαζομένων, χρησιμοποιώντας το πλαίσιο της προσέγγισης της πολιτικής οικονομίας, το σχετικό με τη διαδικασία αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης.

3.3.2 Ο λόγος των εργατικών οφελών (labor benefit ratio) και ο λόγος των εργατικών φόρων (labor tax ratio)

Η ραγδαία επέκταση του κράτους στον χώρο της οικονομικής και κοινωνικής αναπαραγωγής, και ιδίως της αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης της εργατικής τάξης, αντικατοπτρίζεται στη σημαντική αύξηση του λόγου των εργα-

τικών οφελών (labour benefits) από κρατικές δαπάνες όπως υπολογίζονται από τη μεθοδολογία που αναφέραμε πιο πάνω προς το αγοραίο ακαθάριστο αγοραίο εισόδημα των εργαζομένων, δηλαδή το σύνολο των μισθών και ημερομισθίων, ή εναλλακτικά προς το ΑΕΠ.

**Λόγος εργατικών οφελών = Εργατικά οφέλη/μισθοί
και ημερομίσθια ή Εργατικά οφέλη/ΑΕΠ**

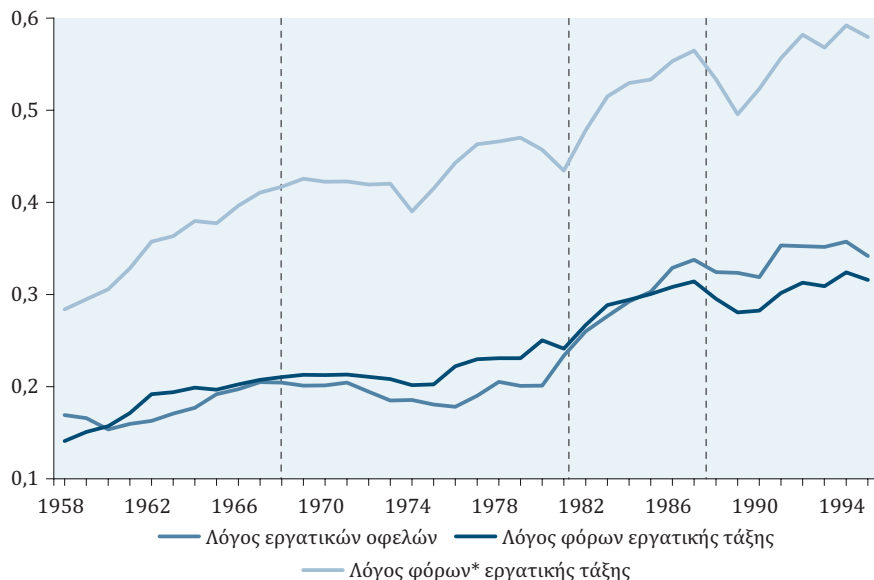
**(labor benefit ratio = labor benefits/wages and salaries
or labor benefits/GDP)**

$$lb = LB/W \quad lb = LB/Y$$

Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 3.1, ο λόγος αυτός (χρησιμοποιώντας ως παρονομαστή το σύνολο μισθών και ημερομισθίων) έχει σχεδόν διπλασιαστεί από το 17% στο 34% περίπου για την αρχή και το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου 1958-1995 αντίστοιχα.

Έχουμε επισημάνει βέβαια αρκετές φορές ότι η αύξηση του λόγου αυτού δεν συνεπάγεται αναγκαστικά ότι το εισόδημα και το βιοτικό επίπεδο των μισθωτών εργαζομένων επιδοτούνται ή αυξάνονται ανάλογα. Ο λόγος αυτός και οι μετα-

Διάγραμμα 3.1: Λόγος οφελών εργατικής τάξης και λόγος φόρων εργατικής τάξης ως ποσοστό των μισθών, 1958-1995

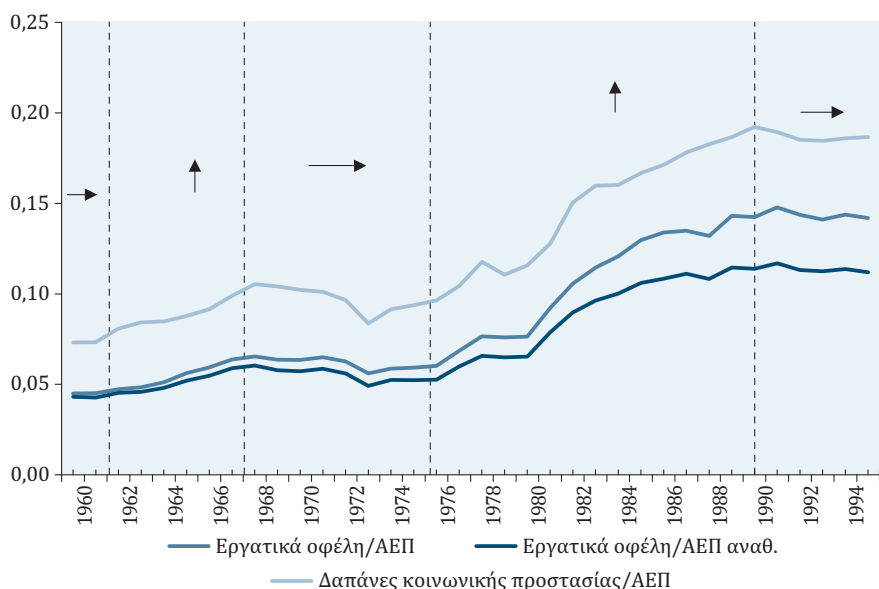

βολές του αποτελούν τη μία μόνο όψη της κρατικής παρέμβασης στο εισόδημα και στο βιοτικό επίπεδο των μισθωτών εργαζομένων. Συγκεκριμένα, η αύξησή του από μόνη της σημαίνει ότι το συνολικό καλάθι κατανάλωσης με το οποίο αναπαράγονται υπό κανονικές συνθήκες περιλαμβάνει τώρα πολύ περισσότερο από πριν χρηματικές μεταβιβάσεις από το κράτος και αγαθά συλλογικής κατανάλωσης, τα οποία παρέχονται μέσω της δραστηριότητας του δημόσιου τομέα.

Στο Διάγραμμα 3.1 είναι επίσης ευδιάκριτες οι διαφορετικές φάσεις της εξέλιξης των κοινωνικών δαπανών και των εργατικών οφελών που προκύπτουν από αυτές σε σχέση με το αγοραίο εισόδημα των μισθωτών. Η περίοδος 1960-1967 είναι η περίοδος που οι κοινωνικές δαπάνες (υγεία, παιδεία κ.λπ.) αυξάνουν κάπως ταχύτερα απ' ό,τι στο παρελθόν, καθώς αρχίζουν να κατασκευάζονται τα θεμέλια ενός σύγχρονου κράτους πρόνοιας, και έτσι ο λόγος εργατικών οφελών ανέρχεται από το 15% στο 21%. Η περίοδος της στρατιωτικής δικτατορίας ανέκοψε την αύξηση των δημόσιων και κοινωνικών δαπανών, με αποτέλεσμα ο λόγος οφελών της εργατικής τάξης να μειωθεί από 21% σε 18,5%. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι η επτάχρονη στρατιωτική δικτατορία καθυστέρησε τη δημιουργία των δομών ενός κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα, προκαλώντας τη γνωστή απόκλιση από το κοινό πρότυπο των αναπτυγμένων και αναπτυσσόμενων καπιταλιστικών οικονομιών της εποχής, στις οποίες το μερίδιο των δημόσιων δαπανών στο ΑΕΠ αυξήθηκε σημαντικά για την εν λόγω περίοδο. Η αρχική περίοδος της μεταπολίτευσης συνοδεύτηκε από μεγάλες αυξήσεις στις στρατιωτικές δαπάνες, εξέλιξη που περιόρισε τις κοινωνικές δαπάνες και τα οφέλη της εργατικής τάξης, με αποτέλεσμα την παραπέρα μείωση του λόγου εργατικών οφελών μέχρι το 1976 στο 17,5%, ενώ το 1980 ο λόγος αυτός βρισκόταν στην τιμή του έτους 1966, δηλαδή γύρω στο 20%. Η επόμενη δεκαετία της πρώτης σοσιαλδημοκρατικής κυβέρνησης στην Ελλάδα, και ιδίως τα πρώτα επτά χρόνια, είναι η περίοδος της ραγδαίας επέκτασης του δημόσιου τομέα, με σχετική καθυστέρηση από την εκδήλωση του φαινομένου στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες. Η αύξηση του λόγου εργατικών οφελών στην επταετία 1980-1987 είναι εντυπωσιακή, φτάνοντας από 20,5% σε 34%. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, και ιδίως στις αρχές της δεκαετίας του 1990, με τη συνήθη χρονική υστέρηση, επιχειρείται και στην ελληνική οικονομία η νεοφιλελεύθερη προσαρμογή πραγματικών μισθών και δημόσιων δαπανών, με αποτέλεσμα ο λόγος εργατικών οφελών να παραμείνει στα ίδια επίπεδα (γύρω στο 34%) για όλη την επόμενη περίοδο, 1987-1995.

Οι δαπάνες κοινωνικής προστασίας (όπως δίνονται από τον Κοινωνικό Προϋπολογισμό για την περίοδο 1960-1995) ως ποσοστό του ΑΕΠ χρησιμοποιούνται ευρέως ως δείκτης όχι απλώς της παρέμβασης αλλά και του ειδικότερου «κοινωνικού ρόλου» που υιοθετεί και αναλαμβάνει το κράτος σε κάθε χώρα. Το τελευταίο διάστημα (πριν από την εκδήλωση της κρίσης) στην Ελλάδα γίνεται εκτεταμένη χρήση της εξέλιξης στον δείκτη αυτό και ιδιαίτερα στο αν και κατά πόσο τείνει να συγκλίνει ή να αποκλίνει από τον αντίστοιχο λόγο για τον μέσο όρο των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στο Διάγραμμα 3.2 παρουσιάζεται η διαχρονική εξέλιξη του μέτρου αυτού και η σχέση του με τον λόγο των εργατικών οφελών προς το ΑΕΠ, χρησιμοποιώντας και τα αρχικά και τα αναθεωρημένα στοιχεία για το ΑΕΠ, καθώς τα τελευταία μετριάζουν αρκετά⁴² τη σχετική σημασία της

Διάγραμμα 3.2: Λόγος οφελών της εργατικής τάξης και δαπάνες κοινωνικής προστασίας ως ποσοστό του ΑΕΠ, 1960-1995

42. Η διαφορά είναι αρκετά μεγάλη λόγω της μεγάλης αναθεώρησης του ΑΕΠ και φτάνει το 5% του ΑΕΠ για τις κοινωνικές δαπάνες και το 3% του ΑΕΠ για τα εργατικά οφέλη στα τελευταία χρόνια της περιόδου. Να σημειωθεί εδώ ότι οι δαπάνες κοινωνικής προστασίας είναι αυτές που δίνονται στους ετήσιους Κοινωνικούς Προϋπολογισμούς και όχι τα αναθεωρημένα στοιχεία σύμφωνα με το σύστημα ESSPROS, και εμφανίζουν υψηλότερες κοινωνικές δαπάνες αλλά είναι διαθέσιμα μόνο για τη δεκαετία του 1990.

αύξησης των κοινωνικών δαπανών και των εργατικών οφελών. Στο διάγραμμα αυτό παρατηρούμε ότι οι δύο λόγοι, αν και απαρτίζονται από διαφορετικά στοιχεία και αφορούν διαφορετικές μερίδες του πληθυσμού, κινούνται παράλληλα σε όλες σχεδόν τις υποπεριόδους που μπορούμε να διακρίνουμε και βοηθούν στο να επιχειρήσουμε μια πιθανή περιοδολόγηση των φάσεων ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας από την πλευρά των κοινωνικών δαπανών και των οφελών της εργατικής τάξης στην Ελλάδα.

Πιο συγκεκριμένα, είναι ευδιάκριτες οι δύο περίοδοι, η πρώτη από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 ως την επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας του 1967 και σχεδόν ολόκληρη τη δεκαετία του 1980 η δεύτερη (αν και η αύξηση και των δύο λόγων αρχίζει λίγο νωρίτερα, από το 1976), κατά τις οποίες παρατηρούνται σοβαρές αυξήσεις στον λόγο των κοινωνικών δαπανών προς ΑΕΠ, καθώς και στον λόγο των εργατικών οφελών προς ΑΕΠ. Αυτές οι δύο περίοδοι μπορούν να χαρακτηριστούν ως οι περίοδοι θεμελίωσης του κράτους πρόνοιας και από ποσοτικής πλευράς, όπως φαίνεται εδώ, αλλά και από ποιοτικής πλευράς, όπως φαίνεται στις επισκοπήσεις της ιστορίας της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα.⁴³ Αντίθετα, η περίοδος της στρατιωτικής δικτατορίας και τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης χαρακτηρίζονται από στασιμότητα και μερικές φορές από υποχώρηση της σημασίας των κοινωνικών δαπανών ως ποσοστό του ΑΕΠ, ενώ το ίδιο φαίνεται να ισχύει και για το πρώτο ήμισυ της δεκαετίας του 1990.⁴⁴

Από την άλλη πλευρά, παρατηρούμε ότι ο λόγος εργατικά οφέλη προς ΑΕΠ αποτελεί το 61% περίπου του λόγου δαπάνες κοινωνικής προστασίας προς ΑΕΠ στην αρχή της περιόδου και φτάνει στο 76% στο τέλος της περιόδου, αντικατοπτρίζοντας προφανώς σε κάποιον βαθμό και την αύξηση του μεριδίου των μισθωτών εργαζομένων στο σύνολο του εργατικού δυναμικού και του συνολικού πληθυσμού της χώρας.

43. Βλ., μεταξύ άλλων, Βενιέρης και Παπαθεοδώρου (2003), και Πετμεζίδου και Παπαθεοδώρου (2004).

44. Για την πιο πρόσφατη περίοδο, τα συμπεράσματα γύρω από τη στασιμότητα ή αύξηση του λόγου δαπάνες κοινωνικής προστασίας προς ΑΕΠ εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τη σειρά των στοιχείων που χρησιμοποιούνται καθώς, όπως φαίνεται στον Πίνακα 3.5, τα στοιχεία των Κοινωνικών Προϋπολογισμών δείχνουν στασιμότητα για ολόκληρη τη δεκαετία του 1990, ενώ τα στοιχεία σύμφωνα με το ESSPROS δείχνουν μια υπολογιστική αύξηση.

Αντίστοιχα, βέβαια, η φορολογική επιβάρυνση της εργατικής τάξης, όπως εκφράζεται από τον λόγο των φόρων των μισθωτών εργαζομένων προς τους συνολικούς μισθούς και ημερομίσθια ή προς το ΑΕΠ, δηλαδή ο λόγος

Λόγος φόρων εργατικής τάξης = Φόροι εργατικής τάξης/μισθοί και ημερομίσθια ή φόροι εργατικής τάξης/ΑΕΠ

labor tax ratio = labor taxes/wages and salaries or labor taxes /GDP

$$It = LT/W \quad It = LT/Y$$

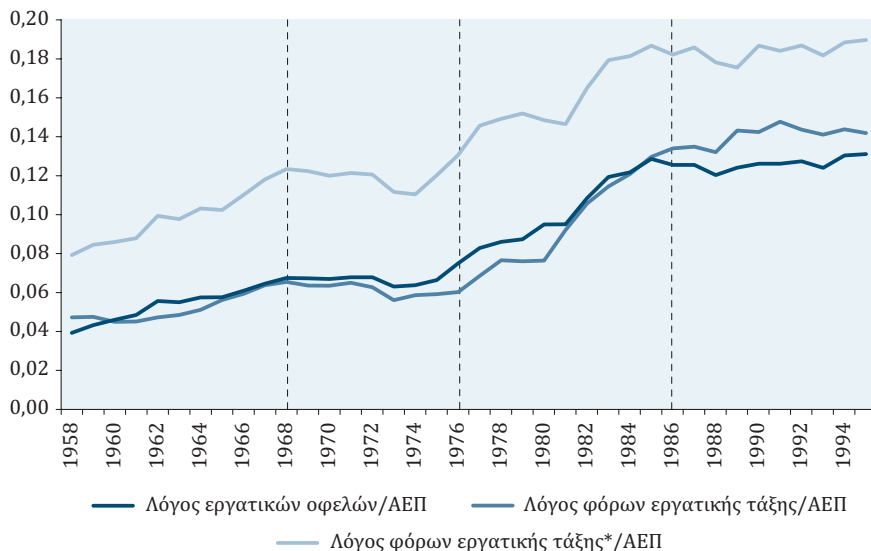
$$It^* = LT^*/W \quad It^* = LT/Y$$

It, παρουσίασε την ίδια περίπου ποσοστιαία μεταβολή και αυξήθηκε για την ίδια περίοδο από το 14% στο 32% περίπου ως ποσοστό των μισθών και ημερομισθίων και από 4% σε 13% του ΑΕΠ αντίστοιχα (βλ. παραπάνω Διάγραμμα 3.1 και Διάγραμμα 3.3 παρακάτω).

Επιπρόσθετα, ο λόγος φόρων εργατικής τάξης, όταν σε αυτούς περιλαμβάνεται το μερίδιο των έμμεσων φόρων που επιβαρύνει τους μισθωτούς, It* αυξήθηκε με τον ίδιο περίπου τρόπο, έχοντας όμως πάντοτε μια πολύ υψηλότερη τιμή από τον It. Ο It* αυξήθηκε από 7,7% του ΑΕΠ το 1958 σε 18,8% του ΑΕΠ το 1995, ενώ ως ποσοστό των μισθών και ημερομισθίων αυξήθηκε από 28,4% σε 58% για την ίδια περίοδο. Παρατηρούμε πάντως στα Διαγράμματα 3.1 και 3.3 ότι και οι δύο λόγοι φόρων της εργατικής τάξης (It και It*) συμπεριφέρονται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο όπως και ο λόγος οφελών της εργατικής τάξης. Οι περίοδοι στασιμότητας (1967-1974 και 1990-1995) και ανάπτυξης (1960-1967 και 1975-1987)⁴⁵ των εργατικών οφελών είναι και περίοδοι στασιμότητας και ανάπτυξης των φόρων της εργατικής τάξης. Όχι μόνο η επέκταση της κρατικής δραστηριότητας στην πλευρά των δαπανών πάντοτε συνοδεύεται από μια αντίστοιχη αύξηση στην πλευρά των φόρων, αλλά το ίδιο συμβαίνει και για τα τμήματα εκείνα

45. Να σημειωθεί ότι, όπως φαίνεται και στα Διαγράμματα 3.1 και 3.3, ενώ ο λόγος εργατικών οφελών προς τους μισθούς αρχίζει να αυξάνει ουσιαστικά από το 1980 και έπειτα, ο λόγος εργατικών οφελών προς το ΑΕΠ αυξάνει ήδη από το 1976, κάτι που έχει να κάνει και με την άνοδο του μεριδίου των μισθών στο ΑΕΠ για την περίοδο αμέσως μετά την αρχή της μεταπολίτευσης.

Διάγραμμα 3.3: Λόγος οφελών εργατικής τάξης και λόγος φόρων εργατικής τάξης ως ποσοστό του ΑΕΠ, 1958-1995

δαπανών και φόρων που αφορούν την εργατική τάξη. Είναι δύσκολο να υποστηριχθεί από την εικόνα αυτή ότι υπήρξε σε οποιαδήποτε περίοδο συνειδητή προσπάθεια από τη μεριά του κράτους για ενίσχυση του διαθέσιμου εισοδήματος ή του βιοτικού επιπέδου γενικότερα μιας συγκεκριμένης τάξης μέσα από την επιλεκτική αύξηση, στασιμότητα ή μείωση φόρων και δημόσιων δαπανών.

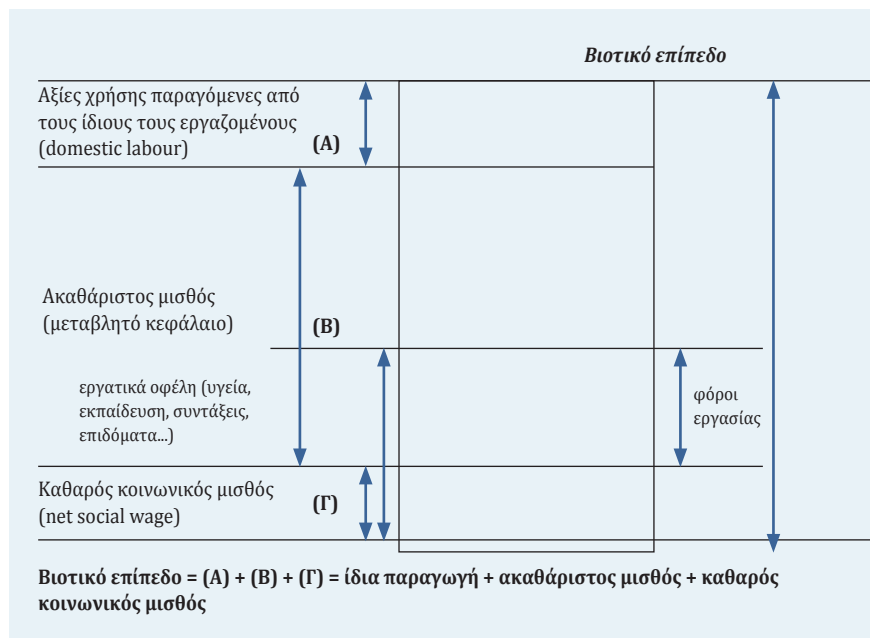
Είναι φανερό ότι η επέκταση της κρατικής δραστηριότητας στον χώρο της αναπαραγωγής της εργατικής τάξης συνοδεύτηκε από την επέκταση της φορολογικής βάσης, που αναπόφευκτα επιβάρυνε όλο και περισσότερο το ακαθάριστο εισόδημα των μισθωτών εργαζομένων. Προς το τέλος δηλαδή της περιόδου που εξετάζουμε, ανάλογα με την υπόθεση επίπτωσης των έμμεσων φόρων περίπου τα δύο πέμπτα (ή τρία πέμπτα με τους έμμεσους φόρους) του αγοραίου ακαθάριστου εισοδήματος των μισθωτών ή αντίστοιχα από 13% έως 19% του ΑΕΠ κατευθύνονται προς το κράτος με τη μορφή φόρων και έπειτα επιστρέφουν (στο σύνολο ή στο μεγαλύτερό τους μέρος) στην εργατική τάξη με τη μορφή επιδομάτων, συντάξεων και δημόσια παρεχόμενων υπηρεσιών συλλογικής κατανάλωσης.

Με άλλα λόγια, η δομή και η σύνθεση των αξιών χρήσης που εισέρχονται στο καλάθι της κατανάλωσης με την οποία αναπαράγεται η εργατική τάξη επηρεάζο-

νται πλέον σημαντικά και πολύ περισσότερο απ' ό,τι στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο από την κρατική δραστηριότητα και παρέμβαση (βλ. Σχήμα 3.1, όπου έχουμε υποθέσει ότι ο καθαρός κοινωνικός μισθός είναι θετικός). Να σημειώσουμε βέβαια ότι ένα πολύ μεγάλο τμήμα των εργατικών οφελών αφορά συντάξεις και άλλα επιδόματα προς τα μέλη της εργατικής τάξης που δεν είναι πλέον οικονομικά ενεργά. Γι' αυτούς, η διαφορά ανάμεσα σε οφέλη και φόρους είναι σχεδόν πάντοτε θετική, ενώ για τους οικονομικά ενεργούς μισθωτούς ο καθαρός κοινωνικός μισθός είναι σχεδόν πάντοτε αρνητικός. Όπως όμως έχει επισημανθεί στη βιβλιογραφία, η προσδοκία ή/και η βεβαιότητα ότι η αποχώρηση από την ενεργό οικονομική δραστηριότητα δεν θα σημάνει την υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου σε καταστάσεις απόλυτης ένδειας είναι από τους βασικούς παράγοντες που συντηρούν ένα λειτουργικό και εκμεταλλεύσιμο εργατικό δυναμικό στον σύγχρονο καπιταλισμό.

Αυτή η εξέλιξη αποτελεί μια από τις σημαντικότερες διαρθρωτικές/δομικές μεταβολές στη φύση των αναπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών στη μετα-

Σχήμα 3.1: Αγοραίος μισθός, καθαρός κοινωνικός μισθός (+) και βιοτικό επίπεδο των μισθωτών εργαζομένων

πολεμική περίοδο. Είναι δε πολύ πιθανό, όπως έχει δείξει η πρόσφατη διεθνής εμπειρία, η συνειδητή ή ασυνείδητη αυτή ρύθμιση να μην είναι αναστρέψιμη σε σημαντικό βαθμό, προδιαγράφοντας έτσι την εικόνα των μελλοντικών κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών που θα εξακολουθούν να βασίζονται στον κρατικό τομέα και στην κρατική δραστηριότητα, αλλά και το πεδίο αναφοράς των συγκρούσεων και συνεννόησεων ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις και στρώματα για τη διανομή ενός πάντοτε σημαντικού μέρους του παραγόμενου προϊόντος, το οποίο αναπόφευκτα θα έχει να κάνει με τη δημόσια σφαίρα και τον κρατικό προϋπολογισμό.

Η αύξηση του γυναικείου ποσοστού συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό, που συμπίπτει με την περίοδο της σοβαρής αύξησης της συμμετοχής του κράτους στην αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης, καθώς και η προϊούσα διαδικασία μισθωτοποίησης μεγάλων μερίδων του πληθυσμού με ταυτόχρονη απώλεια της πρόσβασης σε ίδια μέσα παραγωγής υποδηλώνουν ότι το στοιχείο (Α) του βιοτικού επιπέδου στο Σχήμα 3.1 πρέπει να έχει μειωθεί αρκετά διαχρονικά. Αυτό σημαίνει ότι στην περίπτωση που ο ακαθάριστος μισθός δεν έχει μεταβληθεί σημαντικά, ακόμη και ένας θετικός καθαρός κοινωνικός μισθός της τελευταίας περιόδου δεν θα έχει αυξήσει το βιοτικό επίπεδο των μισθωτών εργαζομένων, καθώς αντισταθμίζεται από τη μείωση των αξιών χρήσης που παράγονται από τους ίδιους τους μισθωτούς εργαζομένους.

Να σημειωθεί επίσης ότι, σε σχέση με την επέκταση της δραστηριότητας του κράτους πρόνοιας απέναντι στην εργατική τάξη που παρατηρήθηκε στην Ελλάδα, το κράτος πρόνοιας των ΗΠΑ παρουσιάζει μια παρόμοια εικόνα κατά την αρχή της περιόδου, καθώς για την οικονομία αυτή ο λόγος οφελών της εργατικής τάξης (το labour benefit ratio) ήταν 0,11 το 1952 και 0,17 το 1958, ενώ ο λόγος φόρων της εργατικής τάξης (το labour tax ratio, lt υπολογισμένο δηλαδή χωρίς να περιλαμβάνουμε τους έμμεσους φόρους στη φορολογική επιβάρυνση της εργατικής τάξης) ήταν 0,17 το 1952 και 0,18 το 1958 (Shaikh and Tonak, 2000: 258) με αντίστοιχους λόγους για την Ελλάδα 0,17 και 0,14 το 1958. Στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου, δηλαδή το 1995, στις ΗΠΑ οι λόγοι αυτοί ήταν αντίστοιχα 0,32 και 0,30, στη δε ελληνική οικονομία βρίσκονταν στο 0,34 και 0,32, υποδηλώνοντας ότι ακόμη και αν υποτεθεί η μετάβαση του ελληνικού κράτους πρόνοιας από ένα εμβρυϊκό υπολειμματικό (residual ή «marginalist») μοντέλο όπως αυτό των ΗΠΑ σε ένα διαφορετικό (πιθανόν «ντόιο ευρωπαϊκό ή μεσογειακό»)

μοντέλο κράτους πρόνοιας, το τελευταίο έχει αρκετά κοινά χαρακτηριστικά με το πρώτο, τουλάχιστον όσον αφορά την έκταση των κοινωνικών δαπανών που απευθύνονται στην εργατική τάξη και στον αναδιανεμητικό του ρόλο απέναντι στο βιοτικό της επίπεδο.

3.3.3 Το μερίδιο των μισθωτών εργαζομένων σε συνολικούς φόρους και κρατικές δαπάνες

Όσον αφορά την καθαυτή διανεμητική διαμάχη μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου γύρω από τις διάφορες πλευρές του κρατικού προϋπολογισμού, παρατηρούμε στον Πίνακα 3.6 ότι το μερίδιο των φόρων των μισθωτών εργαζομένων στους συνολικούς φόρους αυξήθηκε σημαντικά φτάνοντας το 34% το 1991, υποχωρώντας ελαφρά από τότε, ενώ βρισκόταν στο 20% στην αρχή της περιόδου. Τα ποσοστά φορολογικής επιβάρυνσης, LT/T του Πίνακα 3.6, βρίσκονται σε αυτά τα επίπεδα ακόμη και με την υπόθεση ότι οι έμμεσοι φόροι επιβαρύνουν αποκλειστικά τις επιχειρήσεις. Όπως έχει επισημανθεί στη σχετική βιβλιογραφία,⁴⁶ η ανάπτυξη των λειτουργιών του κράτους πρόνοιας (καθώς δεν μπορεί να στηρίζεται μόνιμα και συστηματικά στη δημιουργία δημόσιων ελλειμμάτων) απαιτεί τη συνεχόμενη διεύρυνση της φορολογικής βάσης, η οποία αναπόφευκτα παίρνει τη μορφή της όλο και μεγαλύτερης φορολόγησης της σημαντικότερης πηγής εισοδήματος σε μια καπιταλιστική οικονομία, δηλαδή των μισθών και ημερομισθίων. Η ιστορία της ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας είναι ταυτόχρονα η ιστορία της εξάπλωσης της φορολόγησης της εργατικής τάξης, και αυτό φαίνεται αρκετά καθαρά και στο Διάγραμμα 3.4, όπου το μερίδιο των μισθωτών στη συνολική φορολογία έπειτα από μια μεγάλη περίοδο στασιμότητας αρχίζει να αυξάνεται σημαντικά από την αρχή ακόμη της περιόδου θεμελίωσης του κράτους πρόνοιας στα μέσα της δεκαετίας του 1970.

Επίσης παρατηρούμε ότι το μερίδιο των μισθωτών εργαζομένων στη συνολική φορολογική επιβάρυνση έχει αυξηθεί ποσοστιαία πολύ περισσότερο (από 20% σε 30%, δηλαδή μια αύξηση της τάξης του 50%) απ' ό,τι αυξήθηκε το μερί-

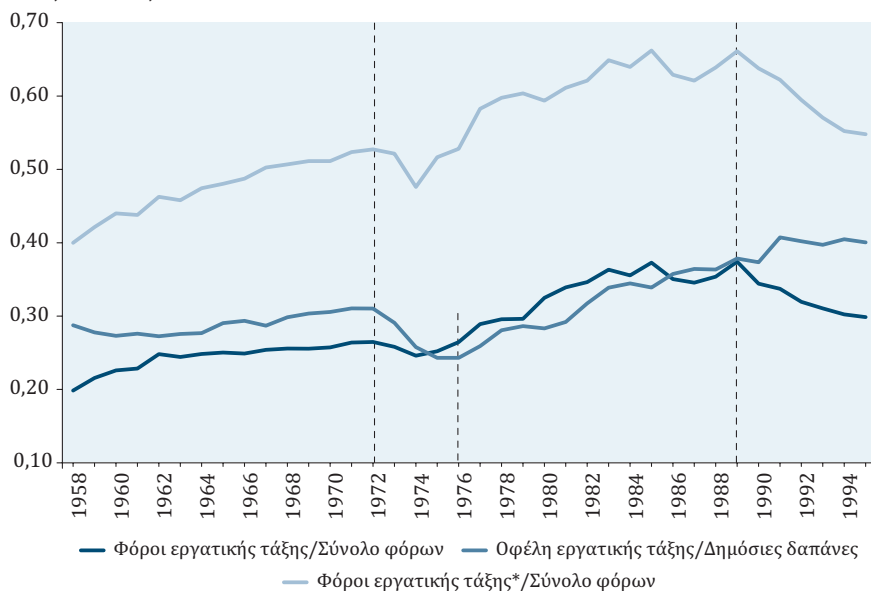
46. Τουλάχιστον το μέρος εκείνο της βιβλιογραφίας που ασχολείται όχι μόνο με τα οφέλη των μισθωτών εργαζομένων που προκύπτουν από τη δράση και τις δαπάνες του κράτους πρόνοιας αλλά και με τις ανάγκες για τη χρηματοδότησή τους και επομένως για τη σημασία που έχει αν η πηγή χρηματοδότησής τους προέρχεται από τη μισθωτή εργασία ή το κεφάλαιο. Βλ., για παράδειγμα, Glyn (2006).

Πίνακας 3.6: Το μερίδιο των μισθωτών εργαζομένων στο σύνολο των φόρων και των δημόσιων δαπανών

Έτος	Μερίδιο εργατικής τάξης στους φόρους (LT/T)	Μερίδιο εργατικής τάξης* στους φόρους (LT*/T)	Μερίδιο εργατικής τάξης στις δημόσιες δαπάνες (LB/SE)
1958	0,20	0,40	0,29
1967	0,25	0,50	0,29
1974	0,25	0,48	0,26
1980	0,32	0,59	0,28
1991	0,34	0,62	0,41
1995	0,30	0,55	0,40
Μέσος όρος	0,29	0,55	0,32

Πηγή: Κοινωνικός Προϋπολογισμός, Εθνικοί Λογαριασμοί, ΕΣΥΕ, The Social Situation in Europe, Eurostat (2003)

Διάγραμμα 3.4: Μερίδιο των μισθωτών εργαζομένων στους φόρους και στις κρατικές δαπάνες, 1958-1995

διο των οφελών των μισθωτών στις συνολικές κρατικές δαπάνες, το οποίο από 29% στην αρχή της περιόδου βρισκόταν γύρω στο 40% το 1995. Η διαχρονική εξέλιξη του μεριδίου των μισθωτών στα οφέλη από τις συνολικές δημόσιες δαπά-

νες (LB/SE) όπως είναι φυσικό βρίσκεται σε στενή συσχέτιση με τη συμπεριφορά του λόγου οφελών της εργατικής τάξης.

Στην περίπτωση αυτή βέβαια παρατηρούμε μια στασιμότητα μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970, που ακολουθείται από μια σημαντική αύξηση κατά τη δεκαετία του 1980, η οποία όμως συναντά μια οροφή στις αρχές της δεκαετίας του 1990 και ακολουθείται από ουσιαστική στασιμότητα μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1990. Τέλος, το μερίδιο των μισθωτών στους συνολικούς φόρους όταν μέρος των έμμεσων φόρων θεωρείται ότι τους επιβαρύνει, δηλαδή το $LT^*/T:\alpha$) παρουσιάζει μια συνεχή αυξητική τάση από την αρχή της περιόδου εκτός από τη βραχεία περίοδο αμέσως μετά τη μεταπολίτευση μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1980, β) έχει προφανώς πολύ μεγαλύτερη τιμή από τον λόγο LT/T καθώς κυμαίνεται από ένα ελάχιστο 0,40 στην αρχή της περιόδου σε μια μέγιστη τιμή 0,62 το 1991 και γ) όπως και ο λόγος LT/T μειώνεται κατά τη δεκαετία του 1990 σε 0,55 το τελευταίο έτος της περιόδου. Όπως συμβαίνει σε όλες τις αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες, οι έμμεσοι φόροι αποτελούν μια από τις κύριες πηγές φορολογικών εσόδων και η όποια υπόθεση επιβάρυνσης των μισθωτών με τμήμα των έμμεσων φόρων μεταβάλλει σημαντικά την εικόνα του φορολογικού βάρους που επωμίζεται η εργατική τάξη και την αναδιανεμητική επίδραση του κρατικού προϋπολογισμού, όπως φαίνεται στις αμέσως επόμενες υπο-ενότητες αυτής της μελέτης.

3.3.4 Ο καθαρός κοινωνικός μισθός N (net social wage) και ο λόγος του καθαρού κοινωνικού μισθού n (net social wage ratio): Οι έμμεσοι φόροι δεν επιβαρύνουν τους μισθωτούς

Ως συνισταμένη όλων αυτών των εξελίξεων στην κοινωνική πολιτική και στη διανεμητική διαμάχη εργασίας και κεφαλαίου γύρω από τα επιμέρους στοιχεία του κρατικού προϋπολογισμού προκύπτει ο καθαρός κοινωνικός μισθός για κάθε έτος της περιόδου 1958-1995. Έπειτα από αρκετές σχετικές μελέτες και περισσότερο ή λιγότερο διαφορετικές προσεγγίσεις στη βιβλιογραφία της ριζοσπαστικής και μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας,⁴⁷ το μέτρο αυτό θεωρείται ότι εκφράζει ικανοποιητικά την καθαρή δημοσιονομική θέση της εργατικής τάξης

47. Για έρευνες εμπειρικής προσέγγισης του καθαρού κοινωνικού μισθού διάφορων χωρών που αναφέρονται στην περίοδο που εξετάζεται στην παρούσα υποενότητα της μελέτης, βλ., μεταξύ άλλων, τις μελέτες των Bowles and Gintis (1982), Shaikh and Tonak

απέναντι στο κράτος. Στην υποενότητα αυτή υπολογίζουμε τον καθαρό κοινωνικό μισθό, N , και τους λόγους καθαρού κοινωνικού μισθού, $n1 = N/W$ και $n2 = N/Y$, υποθέτοντας δηλαδή ότι οι έμμεσοι φόροι δεν επιβαρύνουν τους μισθωτούς εργαζομένους.

Ακόμη και με την υπόθεση αυτή, όπως παρατηρούμε στον Πίνακα 3.7 και στο Διάγραμμα 3.5, ο καθαρός κοινωνικός μισθός είναι θετικός μόνο για τα δεκατρία από τα τριάντα οκτώ έτη της περιόδου που εξετάζουμε και το μέγεθός του είναι αρκετά περιορισμένο. Πιο συγκεκριμένα, ο καθαρός κοινωνικός μισθός κυμαίνεται μεταξύ του $\pm 5,5\%$ των μισθών και ημερομισθίων και του $\pm 2\%$ του ΑΕΠ (βλ. Διάγραμμα 3.5). Ο μέσος καθαρός κοινωνικός μισθός ως ποσοστό είτε του συνολικού εισοδήματος (ΑΕΠ) είτε των μισθών για όλη τη περίοδο 1958-1995 είναι πολύ κοντά στο μηδέν, υποδηλώνοντας μια ουδέτερη δημοσιονομική θέση της εργατικής τάξης απέναντι στο κράτος για ολόκληρη τη μεταπολεμική περίοδο.

Στην τελευταία στήλη του Πίνακα 3.7 παρουσιάζεται ο «λόγος μεταβιβάσεων» (transfer ratio), που ορίζεται ως εξής:

**Λόγος μεταβιβάσεων = φόροι εργατικής τάξης/οφέλη
εργατικής τάξης**

Transfer ratio = labor taxes/labor benefits

$$tr = It/Ib$$

και έχει χρησιμοποιηθεί αρκετά στη βιβλιογραφία (της πρώτης περιόδου κυρίως) αντί του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού. Ο λόγος μεταβιβάσεων είναι μικρότερος της μονάδας όταν ο καθαρός κοινωνικός μισθός είναι θετικός και είναι μεγαλύτερος της μονάδας όταν ο καθαρός κοινωνικός μισθός είναι αρνητικός, αλλά μας δίνει πληροφορίες μόνο για τη σύγκριση εργατικών οφελών και εργατικών φόρων. Με άλλα λόγια, το μέτρο αυτό δεν μας πληροφορεί για το πόσο σημαντική είναι η θετική ή αρνητική επίπτωση της δημοσιονομικής δραστηριότητας πάνω στο εισόδημα ή στο βιοτικό επίπεδο της εργατικής τάξης, όπως ο καθαρός κοινωνικός μισθός και ο λόγος του καθαρού κοινωνικού μισθού.

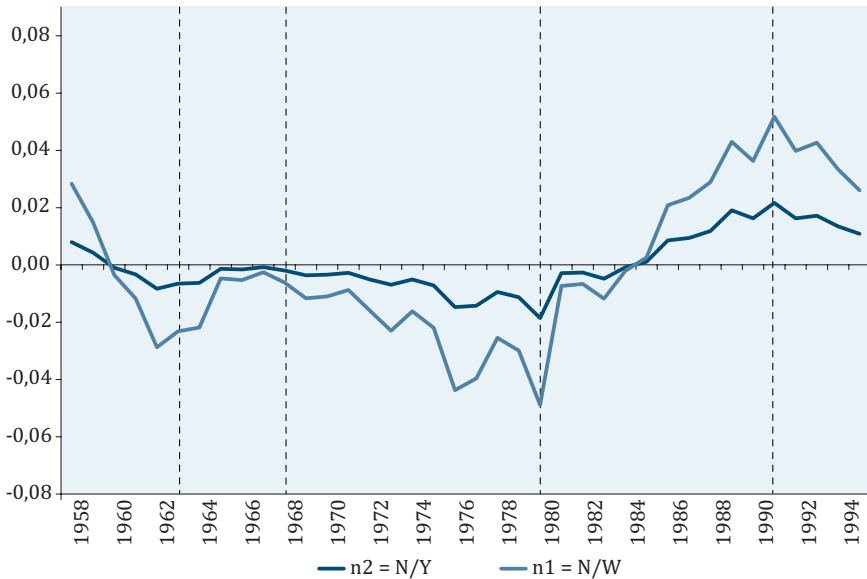
Το εύρημα αυτό (του μηδενικού λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού ή

(1987, 1994, 2000), Tonak (1987), Miller (1989, 1992), Maniatis (2003), Freeman (1991), Guerrero (1992), Sepehri and Chernomas (1992), Akram-Lodhi (1996), Fazeli (1996).

Πίνακας 3.7: Ο λόγος καθαρού κοινωνικού μισθού, n1 και n2, στην Ελλάδα, 1958-1995

Έτος	Λόγος εργατικών οφελών lb = LB/W	Λόγος φόρων εργατικής τάξης lt = LT/W	Λόγος καθαρού κοινωνικού μισθού n1 = N/W	Λόγος καθαρού κοινωνικού μισθού n2 = N/Y	Λόγος μεταβιβάσεων (Transfer Ratio) tr = lt/lb
1958	0,169	0,141	0,028	0,008	0,83
1959	0,166	0,151	0,015	0,004	0,91
1960	0,153	0,157	-0,004	-0,001	1,02
1961	0,160	0,171	-0,012	-0,003	1,07
1962	0,163	0,192	-0,029	-0,008	1,18
1963	0,171	0,194	-0,023	-0,006	1,14
1964	0,177	0,199	-0,022	-0,006	1,12
1965	0,192	0,197	-0,005	-0,001	1,02
1966	0,197	0,202	-0,005	-0,001	1,03
1967	0,205	0,207	-0,003	-0,001	1,01
1968	0,204	0,210	-0,006	-0,002	1,03
1969	0,201	0,213	-0,012	-0,003	1,06
1970	0,201	0,212	-0,011	-0,003	1,05
1971	0,204	0,213	-0,009	-0,003	1,04
1972	0,195	0,211	-0,016	-0,005	1,08
1973	0,185	0,208	-0,023	-0,006	1,12
1974	0,185	0,202	-0,016	-0,005	1,09
1975	0,180	0,202	-0,022	-0,006	1,12
1976	0,178	0,222	-0,044	-0,013	1,25
1977	0,190	0,230	-0,040	-0,012	1,21
1978	0,205	0,231	-0,026	-0,008	1,12
1979	0,201	0,231	-0,030	-0,010	1,15
1980	0,201	0,250	-0,049	-0,016	1,24
1981	0,234	0,241	-0,007	-0,002	1,03
1982	0,260	0,267	-0,007	-0,002	1,03
1983	0,277	0,288	-0,012	-0,004	1,04
1984	0,292	0,294	-0,002	-0,001	1,01
1985	0,303	0,300	0,003	0,001	0,99
1986	0,329	0,308	0,021	0,007	0,94
1987	0,338	0,314	0,023	0,008	0,93
1988	0,324	0,295	0,029	0,010	0,91
1989	0,323	0,280	0,043	0,015	0,87
1990	0,319	0,282	0,036	0,013	0,89
1991	0,353	0,302	0,052	0,017	0,85
1992	0,352	0,313	0,040	0,013	0,89
1993	0,352	0,309	0,043	0,014	0,88
1994	0,357	0,324	0,033	0,011	0,91
1995	0,342	0,316	0,026	0,009	0,92
MO	0,2378	0,2389	-0,001	-0,0004	1,026

Διάγραμμα 3.5: Ο καθαρός κοινωνικός μισθός (N) ως μερίδιο των μισθών (n1) και του ΑΕΠ (n2)

του μοναδιαίου λόγου μεταβιβάσεων) έρχεται σε αντίθεση με δύο κατά καιρούς διαδεδομένες αντιλήψεις στους χώρους της ριζοσπαστικής και μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας και της πολιτικής κοινωνιολογίας αντίστοιχα, που όμως δεν έχουν τύχει εμπειρικής υποστήριξης.

Κατ' αρχήν, παρατηρούμε ότι και στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας, είτε για τη συνολική περίοδο είτε σε συγκεκριμένες χρονικές υποπεριόδους, δεν έχει συμβεί κάποιο επεισόδιο «συμπίεσης των κερδών» ή «profit squeeze», λόγω της αναδιανεμητικής λειτουργίας του κράτους, το οποίο να προκάλεσε ή να συνεισέφερε στη δημιουργία συνθηκών οικονομικής κρίσης (για τα επιχειρήματα αυτά, βλ. Glynn, 1975· Bowles and Gintis, 1982· O'Connor, 1984). Η κρίση κερδοφορίας του κεφαλαίου και στασιμοληθωρισμού που έπληξε την παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και διήρκεσε μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980 εκδηλώθηκε με κάποια καθυστέρηση στην ελληνική οικονομία και συγκεκριμένα στην περίοδο 1974-1985.⁴⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο λόγος του καθαρού κοινωνικού μισθού ως ποσοστό είτε των μισθών

48. Βλ. Maniatis (2005) και Maniatis and Passas (2013) για την εμπειρική ανάλυση της

είτε του ΑΕΠ είναι αρνητικός και με πτωτική τάση (γίνεται δηλαδή όλο και πιο αρνητικός) για ολόκληρη την περίοδο 1966-1980, που είτε προηγείται της κρίσης είτε συμπίπτει με το πρώτο στάδιό της (1974-1980). Στην περίοδο 1980-1985, αν και έχει ανοδική τάση, εξακολουθεί να είναι αρνητικός, εκτός από το τελευταίο έτος της περιόδου. Προκύπτει λοιπόν ότι ακόμη και με τις πιο αυστηρές υποθέσεις που μειώνουν τη φορολογική επιβάρυνση της εργατικής τάξης από το 55% στο 29% των συνολικών φορολογικών εσόδων για την περίοδο 1958-1995 δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι για τη μείωση των κερδών που παρατηρήθηκε κατά τη διάρκεια της κρίσης ευθύνονται κατά οποιονδήποτε τρόπο οι καθαρές κοινωνικές παροχές προς την εργατική τάξη. Αντίθετα, ιδίως πριν αλλά και κατά τη διάρκεια της περιόδου κρίσης η εργατική τάξη επιδοτούσε τον κρατικό προϋπολογισμό, ενώ οι όποιες θετικές τιμές του καθαρού κοινωνικού μισθού φαίνεται να έχουν να κάνουν με την αντικυκλική συμπεριφορά αυτού του μέτρου (βλ. τη συζήτηση παρακάτω) καθώς συμπίπτουν με την επίθεση και τη μείωση στο αγοραίο εισόδημα της εργατικής τάξης παράλληλα με την έναρξη της νεοφιλελεύθερης περιόδου στην ελληνική οικονομία και κοινωνία. Η περίοδος αυτή επιχειρείται να εγκαινιαστεί αμέσως μετά τις εκλογές του 1985 και έπειτα από κάποιες παλινδρομήσεις εγκαθιδρύεται οριστικά μετά το 1990. Ως αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης, ο λόγος καθαρού κοινωνικού μισθού, αν και παραμένει σε θετικό έδαφος, αρχίζει να μειώνεται μέχρι το τέλος της εδώ εξεταζόμενης περιόδου.

Τα αποτελέσματα αυτά για τον λόγο καθαρού κοινωνικού μισθού υποδηλώνουν ότι στο πεδίο της διανομής του εισοδήματος το στοιχείο της κοινωνικής τάξης (social class) παραμένει κυρίαρχο απέναντι στο στοιχείο/ιδιότητα του πολίτη («citizenship»). Η σχετική (και για πολλούς επιφαινόμενη και μόνο) ισότητα που συνεπάγεται η τελευταία μέσω της καθολικής πρόσβασης στην ψήφο δεν αναιρεί την εγγενή ανισότητα που χαρακτηρίζει τη διαίρεση μιας κοινωνίας και επομένως της οικονομίας σε τάξεις με διαφορετικές συνθήκες αναπαραγωγής και πρόσβασης στα μέσα παραγωγής. Στις καπιταλιστικές οικονομίες η τελική (λειτουργική, «ταξική») διανομή εισοδήματος δεν διαφέρει σημαντικά από την πρωτογενή (αγοραία) διανομή εισοδήματος ανάμεσα στην εργασία και στο κεφάλαιο. Η αγορά διατηρεί την πρωτοκαθεδρία της απέναντι στο κράτος, το

μεταπολεμικής ελληνικής οικονομίας στη βάση της συμπεριφοράς του μέσου ποσοστού κέρδους και της διαδικασίας συσσώρευσης κεφαλαίου.

οποίο λειτουργεί και κινείται μέσα στα όρια που θέτουν οι ανάγκες της κερδοφορίας και της συσσώρευσης κεφαλαίου.

Δεύτερον, στον χώρο της πολιτικής κοινωνιολογίας έχει υποστηριχθεί ότι το ελληνικό κράτος γενικά, αλλά και το κράτος πρόνοιας ειδικότερα, πάνω απ' όλα επιτελεί σημαντικές διανεμητικές ή αναδιανεμητικές λειτουργίες (Πετμεζίδου, 1992· Petmesidou, 1996· Katrougalos, 1996). Είναι αδιαμφισβήτητο το γεγονός ότι μεγάλο τμήμα (που προσεγγίζει το 50% του συνόλου κατά την πρόσφατη περίοδο) του παραγόμενου προϊόντος και εισοδήματος καταλήγει στους τελικούς αποδέκτες του με τη διαμεσολάβηση του κράτους. Επίσης, είναι γενικά αποδεκτό ότι στην Ελλάδα σε διάφορες επιμέρους διανεμητικές ρυθμίσεις, ιδίως στις αρχές της εξεταζόμενης περιόδου, επικρατούσαν πολιτικά κριτήρια άσχετα με την εφαρμογή μιας ορθολογικής κοινωνικής πολιτικής. Όμως, παρ' όλα αυτά, φαίνεται ότι όσον αφορά τη συνολική αναδιανεμητική επίπτωση φόρων και κρατικών δαπανών απέναντι στο σύνολο της εργατικής τάξης, αυτή είναι μηδενική κατά μέσο όρο για την εξεταζόμενη περίοδο. Η αναδιανεμητική επίδραση του κρατικού προϋπολογισμού πιθανόν να εμφανίζεται με σχεδιασμένο ή αυθόρμητο τρόπο περισσότερο σε επιμέρους ομάδες και κοινωνικά στρώματα, καθώς σε μακροοικονομικό επίπεδο, και για την εργατική τάξη συνολικά, η επίδραση αυτή είναι αμελητέα κατά μέσο όρο και περιορισμένη για κάθε ξεχωριστό έτος της εξεταζόμενης περιόδου. Όπως φαίνεται και στο Διάγραμμα 3.5 παραπάνω, μόνο σε δύο χρόνια από τα συνολικά τριάντα οκτώ της περιόδου η καθαρή μεταβίβαση (σε χρήμα και είδος) μεταξύ κράτους και μισθωτών εργαζομένων πλησίασε το 2% του ΑΕΠ (αρνητική μεταβίβαση για την εργατική τάξη το 1980 και θετική το 1991).

3.3.5 Μια σύγκριση του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού στην Ελλάδα, στις ΗΠΑ και στο Ηνωμένο Βασίλειο

Έχει επίσης ενδιαφέρον να συγκριθεί η διαχρονική εξέλιξη και το μέσο επίπεδο του καθαρού κοινωνικού μισθού στην Ελλάδα με την αντίστοιχη εμπειρία σε άλλες (περισσότερο αναπτυγμένες οικονομικά) χώρες για την ίδια περίπου περίοδο.

Σε σύγκριση λοιπόν με άλλες χώρες, όπου έχει γίνει ο αντίστοιχος υπολογισμός με την ίδια ακριβώς μεθοδολογία, παρατηρούμε στον Πίνακα 3.8 ότι το επίπεδο του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού στην Ελλάδα (n1 και n2) κατά μέσο όρο σχεδόν ταυτίζεται με αυτό των ΗΠΑ, είναι δηλαδή πρακτικά ίσο με το

Πίνακας 3.8: Ο λόγος καθαρού κοινωνικού μισθού ως ποσοστό των μισθών, n1, σε ΗΠΑ (1952-1997), Ηνωμένο Βασίλειο (1953-1986) και Ελλάδα (1958-1995)

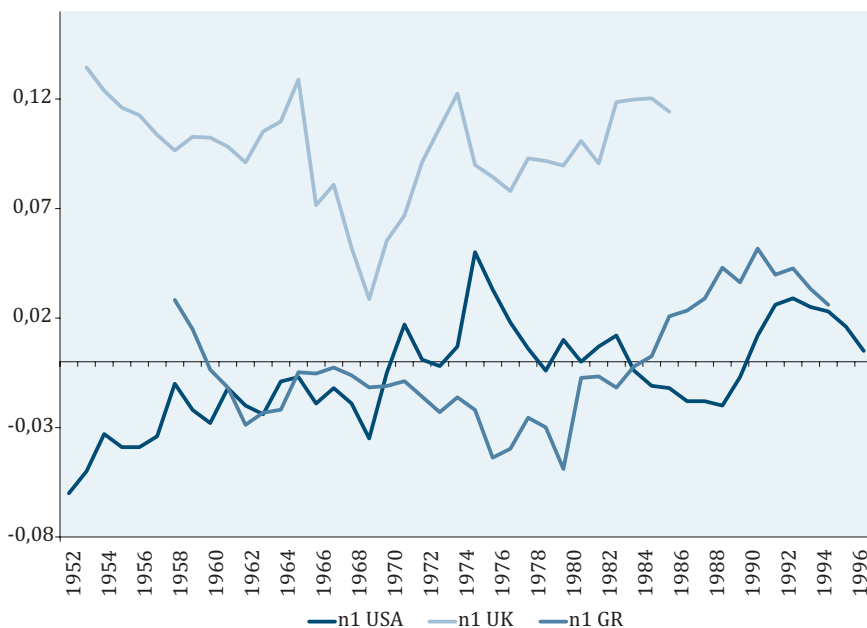
Έτος	Λόγος καθαρού κοινωνικού μισθού ΗΠΑ	Λόγος καθαρού κοινωνικού μισθού ΗΒ	Λόγος καθαρού κοινωνικού μισθού Ελλάδα	Έτος	Λόγος καθαρού κοινωνικού μισθού ΗΠΑ	Λόγος καθαρού κοινωνικού μισθού ΗΒ	Λόγος καθαρού κοινωνικού μισθού Ελλάδα
1952	-0,060			1975	0,005	0,09	-0,022
1953	-0,050	0,13		1976	0,033	0,08	-0,044
1954	-0,033	0,12		1977	0,018	0,08	-0,040
1955	-0,039	0,12		1978	0,006	0,09	-0,026
1956	-0,039	0,11		1979	-0,004	0,09	-0,030
1957	-0,034	0,10		1980	0,010	0,09	-0,049
1958	-0,010	0,10	0,028	1981	-0,000	0,10	-0,007
1959	-0,022	0,10	0,015	1982	0,007	0,09	-0,007
1960	-0,028	0,10	-0,004	1983	0,012	0,12	-0,012
1961	-0,012	0,10	-0,012	1984	-0,004	0,12	-0,002
1962	-0,020	0,09	-0,029	1985	-0,011	0,12	0,003
1963	-0,024	0,11	-0,023	1986	-0,012	0,11	0,021
1964	-0,009	0,11	-0,022	1987	-0,018		0,023
1965	-0,007	0,13	-0,005	1988	-0,018		0,029
1966	-0,019	0,07	-0,005	1989	-0,020		0,043
1967	-0,012	0,08	-0,003	1990	-0,007		0,036
1968	-0,019	0,05	-0,006	1991	0,012		0,052
1969	-0,035	0,03	-0,012	1992	0,026		0,040
1970	-0,005	0,06	-0,011	1993	0,029		0,043
1971	0,017	0,07	-0,009	1994	0,025		0,033
1972	0,001	0,09	-0,016	1995	0,023		0,026
1973	-0,002	0,11	-0,023	1996	0,016		
1974	0,007	0,12	-0,016	1997	0,005		

Πηγή: Shaikh and Tonak (2000), Fazeli (1996)

μηδέν (βλ. Shaikh and Tonak, 2000). Αντίθετα, η οικονομία του Ηνωμένου Βασιλείου φαίνεται να χαρακτηρίζεται από υψηλότερο επίπεδο καθαρού κοινωνικού μισθού (Freeman, 1991· Fazeli, 1996), ενώ με έμμεσο τρόπο (βλ. και τη συζήτηση παρακάτω) μπορούμε να συμπεράνουμε το ίδιο για το κράτος πρόνοιας του Καναδά (Sepehri and Chernomas, 1992).

Στο Διάγραμμα 3.6 παρουσιάζεται η ίδια πληροφορία όπως αυτή του Πίνακα 3.8, ενώ θα ήταν ενδιαφέρον να επεκταθεί η περίοδος κάλυψης της οικονομίας του Ηνωμένου Βασιλείου ώστε να αποτιμηθεί καλύτερα η όποια ριζική μεταβολή πιθανόν να συνέβη με την αλλαγή της κυβέρνησης στα τέλη της δεκαετίας του 1970, την υιοθέτηση μιας ριζικά νέας αντίληψης στην κοινωνική πολιτική και την κρατική παρέμβαση και τη μετάβαση σε ένα φιλελεύθερο καθεστώς πρόνοιας. Πάντως, όπως φαίνεται και στον Πίνακα 2.1 παραπάνω, η μείωση των δημόσιων δαπανών που διακήρυξε και εφάρμοσε σε κάποιον βαθμό η κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου στις δεκαετίες του 1980 και του 1990 αφορούσε στην πράξη

Διάγραμμα 3.6: Ο λόγος του καθαρού κοινωνικού μισθού ως ποσοστό των μισθών, n1, στην Ελλάδα, στις ΗΠΑ και στο Ηνωμένο Βασίλειο

Πηγή: Shaikh and Tonak (2000), Fazeli (1996)

αποκλειστικά τις μη κοινωνικές δημόσιες δαπάνες, ενώ οι κοινωνικές δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ παρέμειναν σταθερές μεταξύ του 1984 και του 1997.

Αυτή η εξέλιξη ίσως να εξηγεί εν μέρει και το γεγονός ότι ο καθαρός κοινωνικός μισθός στο Ηνωμένο Βασίλειο, παρά τις διακηρύξεις περί του αντιθέτου, δεν παρουσίασε αξιόλογη μεταβολή (δηλαδή την αναμενόμενη πτώση) στα έτη μετά το 1979 που καλύπτονται στη μελέτη της Fazeli (1996).

3.3.6 Ο καθαρός κοινωνικός μισθός N^* (net social wage) και ο λόγος του καθαρού κοινωνικού μισθού n^* (net social wage ratio): Οι έμμεσοι φόροι επιβαρύνουν και τους μισθωτούς

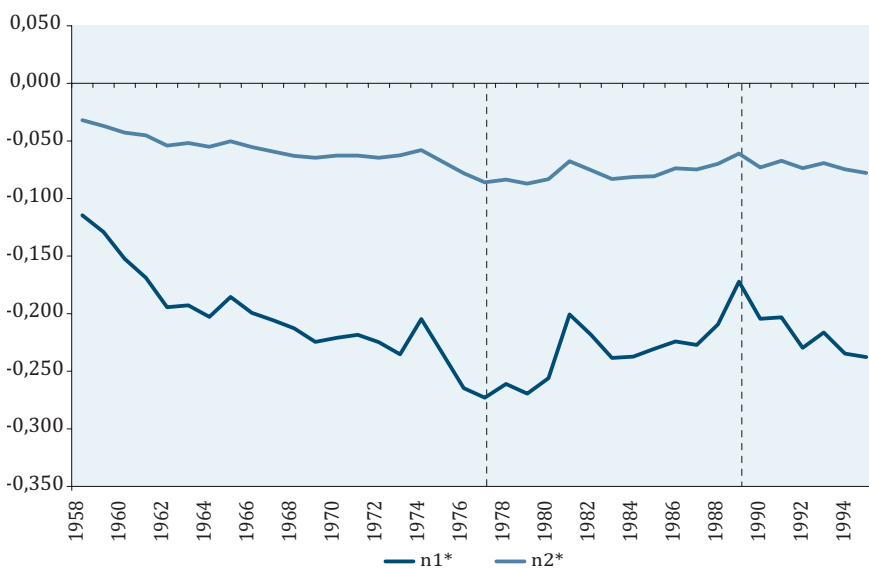
Η εμπειρική μεθοδολογία των Shaikh and Tonak (1987, 1994, 2000) ρητά αποκλείει την υπόθεση της μετακύλισης των οποιωνδήποτε φόρων και έτσι θεωρεί τους έμμεσους φόρους ότι επιβαρύνουν τις επιχειρήσεις, οι οποίες σε αντίθετη περίπτωση (μη ύπαρξης έμμεσων φόρων) θα μπορούσαν να χρεώνουν τις ίδιες τιμές και να καρπώνονται τους έμμεσους φόρους ως ακαθάριστο κέρδος. Στη σχετική βιβλιογραφία πάντως αρκετές μελέτες (Freeman, 1991· Miller, 1989, 1992· Sepehri and Chernomas, 1992· Akram-Lodhi, 1996· Reveley, 2006) έχουν χρησιμοποιήσει την υπόθεση ότι οι έμμεσοι φόροι επιβαρύνουν και τους μισθωτούς εργαζομένους όταν ενεργούν ως καταναλωτές. Η υπόρρητη υπόθεση που γίνεται στις δυο προσεγγίσεις είναι στη μεν πρώτη ότι η αξία και η τιμή παραγωγής του εμπορεύματος αντιστοιχούν σε μεγάλο βαθμό στην τελικά διαμορφωμένη τιμή αγοράς, ενώ στη δεύτερη ότι το κράτος επιβάλλει μια αυθαίρετη προσαύξηση με τη μορφή του έμμεσου φόρου ή φόρου προστιθεμένης αξίας στην αξία και στην τιμή παραγωγής του εμπορεύματος, επιβαρύνοντας έτσι τους καταναλωτές. Στην πρώτη προσέγγιση, αξία, τιμή παραγωγής και τιμή αγοράς βρίσκονται πολύ κοντά μεταξύ τους, περιλαμβάνοντας και τους έμμεσους φόρους, ενώ στη δεύτερη η τιμή αγοράς θεωρείται ότι αποτελείται από την τιμή παραγωγής (που καθορίζεται από την αξία) προσαυξημένη κατά τους έμμεσους φόρους που επιβάλλονται αυθαίρετα από το κράτος. Στην πρώτη περίπτωση επιβαρύνονται οι επιχειρήσεις/πωλητές, στη δεύτερη οι αγοραστές των εμπορευμάτων.

Ο υπολογισμός του καθαρού κοινωνικού μισθού με βάση την εναλλακτική υπόθεση φορολογικής επίπτωσης ότι οι έμμεσοι φόροι μετακυλιούνται στην κατανάλωση (τιμές) και άρα επιβαρύνουν τους μισθωτούς εργαζομένους σύμφωνα με το μερίδιό τους στην ιδιωτική κατανάλωση δείχνει ότι ο καθαρός κοινωνικός

μισθός N^* είναι συστηματικά αρνητικός για όλα τα έτη της περιόδου και επιβαρύνει σημαντικά το πρωτογενές (αγοραίο) ακαθάριστο εισόδημα της εργατικής τάξης. Στην περίπτωση αυτή, η δημοσιονομική παρέμβαση του κράτους μειώνει ουσιαστικά το βιοτικό επίπεδο των μισθωτών εργαζομένων. Πιο συγκεκριμένα, ο καθαρός κοινωνικός μισθός είναι αρνητικός («καθαρός φόρος» ή «net tax» σε αυτή την περίπτωση) και ισούται κατά μέσο όρο με το 21% των συνολικών μισθών και αντίστοιχα με το 6,6% του ΑΕΠ για ολόκληρη την περίοδο (βλ. Διάγραμμα 3.7 και Πίνακα 3.9).

Μάλιστα, όπως φαίνεται στα Διαγράμματα 3.7 και 3.8, η συνεχής πτωτική τάση του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού $n1^*$ και $n2^*$ μέχρι τα μέσα ή τέλη της δεκαετίας του 1970 μπορεί να οδήγησε στην κατώτατη τιμή αυτού του μέτρου, αλλά δεν ακολουθήθηκε από μια σαφή και έντονη ανοδική τάση (το $n2^*$ αυξάνεται από -9% του ΑΕΠ σε -6% του ΑΕΠ) κατά τη μετέπειτα περίοδο, όπως στην περίπτωση του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού, $n1$ και $n2$. Ο μέσος όρος του καθαρού κοινωνικού μισθού $n1^*$ και $n2^*$ παραμένει ο ίδιος περίπου και στις δύο περιόδους, παρότι η πρώτη περίοδος χαρακτηρίζεται από πτωτική τάση και η δεύτερη από στασιμότητα ή μέτρια άνοδο τουλάχιστον μέχρι το 1989-

Διάγραμμα 3.7: Ο λόγος του καθαρού κοινωνικού μισθού ως ποσοστό των μισθών ($n1^*$) και του ΑΕΠ ($n2^*$), 1958-1995

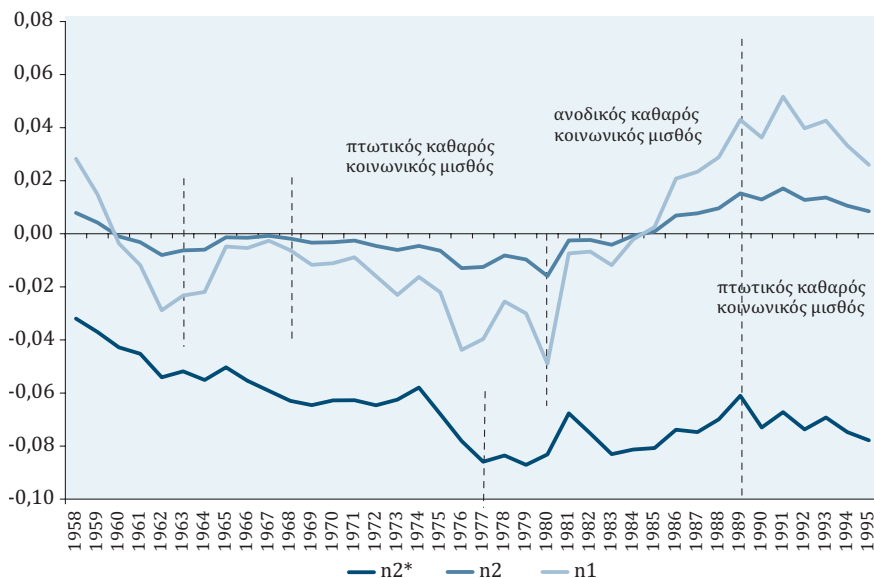
1990. Στην επόμενη περίοδο, μετά το 1990, και τα δύο μέτρα του λόγου καθαρού κοινωνικού μισθού μειώνονται αισθητά.

Τέλος, όπως σχολιάζουμε περισσότερο στην επόμενη ενότητα, μπορούμε να συμπεράνουμε από τα αποτελέσματα παρόμοιων μελετών για άλλες χώρες ότι, όπως και με τους λόγους $n1$ και $n2$, έτσι και με την υπόθεση της μετακύλισης των έμμεσων φόρων στους καταναλωτές ο καθαρός κοινωνικός μισθός στην Ελλάδα είναι περισσότερο αρνητικός απ' ό,τι στην οικονομία του Ηνωμένου Βασιλείου (Freeman, 1991· Akram-Lodhi, 1996) και του Καναδά (Sepehri and Chernomas, 1992), ενώ βρίσκεται σε παραπλήσια επίπεδα με αυτόν της οικονομίας των ΗΠΑ (βλ. Shaikh and Tonak, 2000).

3.3.7 Μέτρα διανομής (ποσοστό υπεραξίας) προσαρμοσμένα με τον λόγο καθαρού κοινωνικού μισθού

Η προσαρμογή των μέτρων πρωτογενούς διανομής του εισοδήματος, όπως είναι το ποσοστό υπεραξίας (και ο λόγος κερδών-μισθών), στην ελληνική οικονομία, λαμβάνοντας υπόψη την προσαρμογή των ακαθάριστων μεγεθών από την

Διάγραμμα 3.8: Ο λόγος του καθαρού κοινωνικού μισθού ως ποσοστό των μισθών ($n1$) και του ΑΕΠ ($n2, n2^*$) με διαφορετικές υποθέσεις για την επίπτωση των έμμεσων φόρων, 1958-1995

Πίνακας 3.9: Ο καθαρός κοινωνικός μισθός (n1* και n2*) στην Ελλάδα, 1958-1995

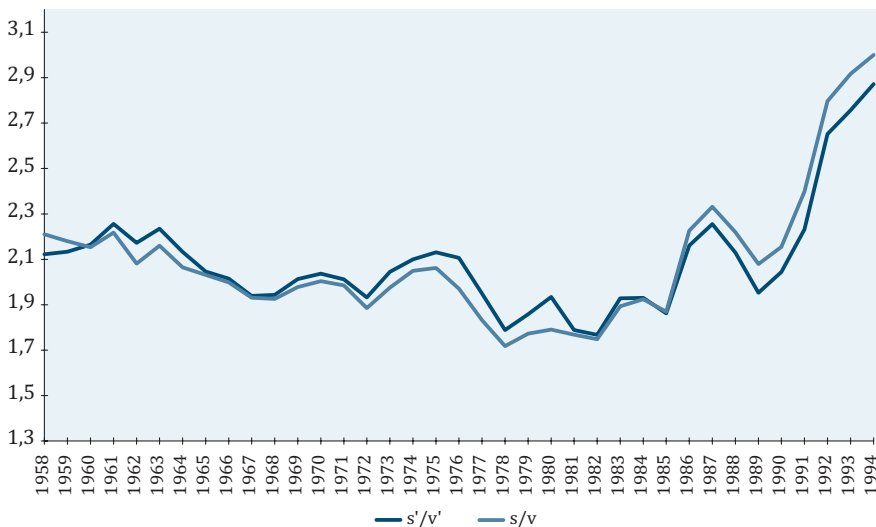
Έτος	Λόγος εργατικών οφελών lb = LB/W	Λόγος φόρων εργατικής τάξης lt* = LT/W	Καθαρός κοινωνικός μισθός n1* = N*/W	Λόγος εργατικών οφελών lb = LB/Y	Λόγος φόρων εργατικής τάξης lt* = LT/Y	Καθαρός κοινωνικός μισθός n2* = N*/Y
1958	0,169	0,284	-0,115	0,047	0,079	-0,032
1959	0,166	0,295	-0,129	0,047	0,085	-0,037
1960	0,153	0,306	-0,152	0,043	0,086	-0,043
1961	0,160	0,328	-0,169	0,043	0,088	-0,045
1962	0,163	0,357	-0,194	0,045	0,099	-0,054
1963	0,171	0,363	-0,193	0,046	0,098	-0,052
1964	0,177	0,380	-0,203	0,048	0,103	-0,055
1965	0,192	0,377	-0,185	0,052	0,102	-0,050
1966	0,197	0,396	-0,199	0,055	0,110	-0,055
1967	0,205	0,410	-0,206	0,059	0,118	-0,059
1968	0,204	0,417	-0,213	0,060	0,123	-0,063
1969	0,201	0,425	-0,225	0,058	0,122	-0,065
1970	0,201	0,422	-0,221	0,057	0,120	-0,063
1971	0,204	0,423	-0,218	0,059	0,121	-0,063
1972	0,195	0,419	-0,225	0,056	0,121	-0,065
1973	0,185	0,420	-0,235	0,049	0,112	-0,062
1974	0,185	0,390	-0,205	0,052	0,110	-0,058
1975	0,180	0,415	-0,235	0,052	0,120	-0,068
1976	0,178	0,443	-0,265	0,053	0,131	-0,078
1977	0,190	0,463	-0,273	0,060	0,146	-0,086
1978	0,205	0,466	-0,261	0,066	0,149	-0,084
1979	0,201	0,470	-0,269	0,065	0,152	-0,087
1980	0,201	0,457	-0,256	0,065	0,149	-0,083
1981	0,234	0,434	-0,201	0,079	0,146	-0,068
1982	0,260	0,478	-0,218	0,090	0,165	-0,075
1983	0,277	0,515	-0,238	0,096	0,179	-0,083
1984	0,292	0,529	-0,237	0,100	0,181	-0,081
1985	0,303	0,533	-0,230	0,106	0,187	-0,081
1986	0,329	0,553	-0,224	0,108	0,182	-0,074
1987	0,338	0,565	-0,227	0,111	0,186	-0,075
1988	0,324	0,534	-0,209	0,108	0,178	-0,070
1989	0,323	0,496	-0,172	0,115	0,176	-0,061
1990	0,319	0,523	-0,204	0,114	0,187	-0,073
1991	0,353	0,556	-0,203	0,117	0,184	-0,067
1992	0,352	0,582	-0,230	0,113	0,187	-0,074
1993	0,352	0,568	-0,216	0,113	0,182	-0,069
1994	0,357	0,592	-0,235	0,114	0,188	-0,075
1995	0,342	0,579	-0,238	0,112	0,190	-0,078
MO	0,238	0,452	-0,214	0,075	0,141	-0,066

αναδιανεμητική παρέμβαση του κράτους, μας δίνει μια εξομαλυμένη, περισσότερο οριζόντια τάση, καθώς ο καθαρός κοινωνικός μισθός έχει συνήθως αντικυκλικό χαρακτήρα και όταν αυξάνεται το ποσοστό υπεραξίας και το μερίδιο των κερδών είναι δύσκολο να μειωθεί ταυτόχρονα και ο καθαρός κοινωνικός μισθός. Αντίθετα, τα δύο μέτρα συνήθως κινούνται σε αντίθετη κατεύθυνση (βλ. όμως και τη συζήτηση παρακάτω για τη συμπεριφορά του καθαρού κοινωνικού μισθού και του μεριδίου των μισθών) και έτσι, όταν το ποσοστό υπεραξίας μειώνεται, ο συνήθως αρνητικός (ή μειούμενος) καθαρός κοινωνικός μισθός (που προκύπτει σχεδόν αυτόματα από τις μικρότερες κρατικές μεταβιβάσεις, όπως επιδόματα ανεργίας και πρόνοιας, και τους αυξημένους φόρους στο εισόδημα των μισθωτών) αμβλύνει αυτή την πτωτική τάση, κάνοντας το καθαρό προσαρμοσμένο ποσοστό υπεραξίας μεγαλύτερο από το αρχικό. Αντίθετα, όταν το ποσοστό υπεραξίας αυξάνεται, ο συνήθως θετικός (ή αυξανόμενος) καθαρός κοινωνικός μισθός (περισσότερες κρατικές μεταβιβάσεις, λιγότεροι εργατικοί φόροι) αμβλύνει αυτή την αυξητική τάση, καθιστώντας το καθαρό προσαρμοσμένο ποσοστό υπεραξίας μικρότερο από το αρχικό. Καθώς το ποσοστό υπεραξίας εκφράζει τη σύγκριση του μεταβλητού κεφαλαίου (δηλαδή των αμοιβών της παραγωγικής εργασίας και μόνο και όχι του συνόλου των μισθών) και της υπεραξίας (που περιλαμβάνει ακόμη και μισθούς, όπως τις αμοιβές της μη παραγωγικής εργασίας), οι σχέσεις αυτές είναι περισσότερο ευδιάκριτες στην κίνηση του λόγου συνολικών κερδών προς συνολικούς μισθούς (ή του μεριδίου των μισθών που έχει την ίδια συμπεριφορά) και του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού.

Όπως είναι φυσικό, το σχετικά περιορισμένο μέγεθος του καθαρού κοινωνικού μισθού, n_1 , μόνο οριακά μεταβάλλει το ποσοστό υπεραξίας για ολόκληρη την ελληνική οικονομία.⁴⁹ Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 3.9, κατά την πρώτη φάση της μεταπολεμικής περιόδου (1958-1980) ο αρνητικός καθαρός κοινωνικός μισθός αυξάνει ελαφρά το μη προσαρμοσμένο ποσοστό υπεραξίας, το οποίο επιδεικνύει στασιμότητα ή πτωτική πορεία, ενώ μετά τη δεκαετία του 1980 ο θετικός καθαρός κοινωνικός μισθός μειώνει ελαφρά το γενικά αυξανόμενο ποσοστό υπεραξίας που προκύπτει από την πρωτογενή διανομή εισοδήματος. Συνολικά, το προσαρμοσμένο ποσοστό υπεραξίας ξεκινά από ελαφρά υψηλότερες τιμές σε σχέση με το αρχικό (αγοραίο) ποσοστό υπεραξίας και καταλήγει με επίσης

49. Το αρχικό ποσοστό υπεραξίας που χρησιμοποιείται εδώ έχει υπολογιστεί στο Μανιάτης κ.ά. (1999).

Διάγραμμα 3.9: Ποσοστό υπεραξίας (s/v) και προσαρμοσμένο ποσοστό υπεραξίας (s'/v'), 1958-1994

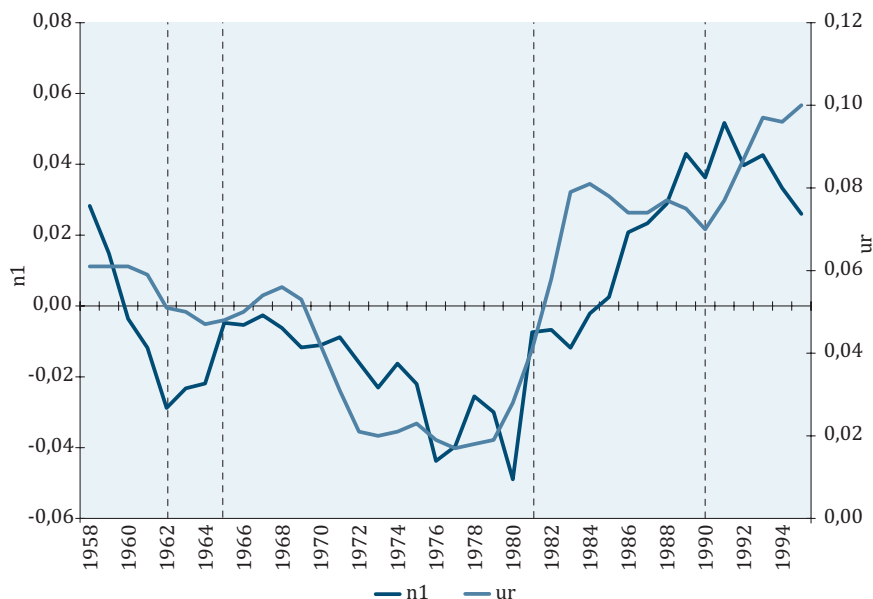
ελαφρά υψηλότερες τιμές από αυτό στο τέλος της περιόδου, παρουσιάζοντας έτσι την ίδια περίπου ποσοστιαία μεταβολή με το μη προσαρμοσμένο μέτρο του ποσοστού υπεραξίας.

3.3.8 Ο καθαρός κοινωνικός μισθός και το ποσοστό ανεργίας: Η «βάση» και το αντικυκλικό στοιχείο του καθαρού κοινωνικού μισθού

Μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ο καθαρός κοινωνικός μισθός αποτελείται από μια «βάση» που τη συγκροτούν τα στοιχεία εκείνα του κρατικού προϋπολογισμού με συγκεκριμένο διανεμητικό περιεχόμενο (υψηλό ή χαμηλό επίπεδο παροχής υπηρεσιών συλλογικής κοινωνικής κατανάλωσης, υψηλά ή χαμηλά επίπεδα συντάξεων και παροχών, υψηλή ή χαμηλή φορολόγηση της εργατικής τάξης σε σχέση με τη φορολόγηση του κεφαλαίου και τα συνολικά φορολογικά έσοδα) και ένα επιπρόσθετο συνήθως (αντι)κυκλικό στοιχείο, καθώς στην ύφεση αυξάνονται τα επιδόματα ανεργίας και πρόνοιας και αναπόφευκτα μειώνονται τα εισοδήματα και οι φόροι της εργατικής τάξης, ενώ το αντίστροφο συμβαίνει σε περίοδο οικονομικής άνθησης. Το τελευταίο αυτό στοιχείο συνήθως προσδίδει στη διαχρονική συμπεριφορά του συνολικού καθαρού κοινωνικού μισθού έναν αντικυκλικό χαρακτήρα.

Παρατηρούμε λοιπόν στο Διάγραμμα 3.10 ότι, εκτός από την πιο πρόσφατη περίοδο (1990-1995), όπου το ποσοστό ανεργίας αυξάνεται και ο καθαρός κοινωνικός μισθός μειώνεται, οι δύο αυτοί λόγοι κινούνται στην ίδια κατεύθυνση για την περίοδο 1958-1990. Πιο συγκεκριμένα, κατά την περίοδο 1958-1963 η πτωτική τάση του ποσοστού ανεργίας συμβαδίζει με την πτωτική τάση του καθαρού κοινωνικού μισθού. Κατά την περίοδο 1963-1967, όπου παρατηρείται μια πρώτη προσπάθεια εισαγωγής και επέκτασης κοινωνικών προγραμμάτων, ο καθαρός κοινωνικός μισθός έχει ανοδική τάση (όπως και ο λόγος των εργατικών οφελών που είδαμε προηγουμένως) παρά τη σχετική στασιμότητα του ποσοστού ανεργίας. Στην επόμενη περίοδο, από την αρχή περίπου της στρατιωτικής δικτατορίας μέχρι τη δεκαετία του 1980, η πτωτική τάση του ποσοστού ανεργίας συμπίπτει με την καθοδική τάση του καθαρού κοινωνικού μισθού. Σε ολόκληρη τη δεκαετία του 1980 η τάση αυτή αντιστρέφεται και ο ανοδικός καθαρός κοινωνικός μισθός (είναι η περίοδος όπου ο λόγος των εργατικών οφελών αυξάνεται σημαντικά και θεμελιώνεται το κράτος πρόνοιας) συμβαδίζει με την ανοδική τάση του ποσοστού ανεργίας. Όπως δε προαναφέραμε (και συζητάμε παρακάτω από μια διαφορετική σκοπιά), στο πρώτο ήμισυ της δεκαετίας του 1990 έχουμε πρώτη φορά

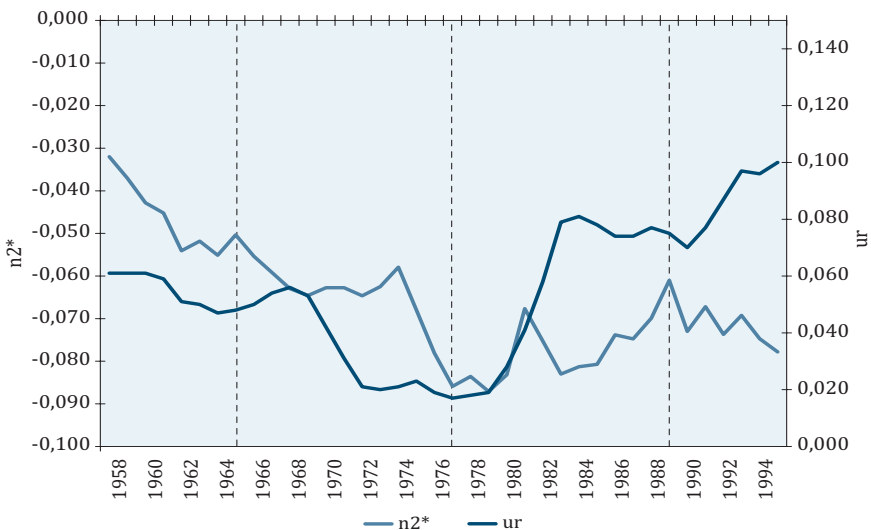
Διάγραμμα 3.10: Ο λόγος καθαρού κοινωνικού μισθού (n1) και το ποσοστό ανεργίας (ur), 1958-1995

τον καθαρό κοινωνικό μισθό και το ποσοστό ανεργίας να κινούνται σε αντίθετη κατεύθυνση, ένα γεγονός που ίσως να υποδηλώνει κάποια δομική μόνιμη μεταβολή στη δημοσιονομική θέση της εργατικής τάξης. Πρόκειται, όπως αναφέραμε παραπάνω, για την περίοδο εγκαθίδρυσης του νεοφιλελεύθερου υποδείγματος στην Ελλάδα, με τους μισθωτούς εργαζομένους να έχουν ταυτόχρονα απώλειες και στα δύο μέτωπα/στάδια της διανεμητικής διαδικασίας, δηλαδή στο επίπεδο της αγοράς (εργασίας) και στην πρωτογενή διανομή εισοδήματος και στο επίπεδο της κοινωνικής πολιτικής, του κράτους και του κρατικού προϋπολογισμού, δηλαδή στη διαμόρφωση της τελικής διανομής εισοδήματος.

Στο Διάγραμμα 3.11 παρατηρούμε την ίδια περίπου σχέση, αυτή τη φορά μεταξύ του λόγου του καθαρού του κοινωνικού μισθού $n2^*$ και του ποσοστού ανεργίας, με τις δύο πρώτες φάσεις να δείχνουν την αντικυκλική συμπεριφορά του κοινωνικού μισθού και την τρίτη φάση μετά το 1990 να υποδηλώνει μια δομική ρήξη στη σχέση καθαρού κοινωνικού μισθού και ποσοστού ανεργίας. Μπορούμε να συμπεράνουμε από τα Διαγράμματα 3.10 και 3.11 ότι μέχρι τα μέσα ή τα τέλη της δεκαετίας του 1970 (με τη σύντομη εξαίρεση της περιόδου 1963-1967) η βάση, ο πυρήνας του καθαρού κοινωνικού μισθού, παρουσίασε μια πτωτική τάση κυρίως λόγω της σχετικά μεγαλύτερης αύξησης της φορολογικής επιβάρυνσης της εργατι-

Διάγραμμα 3.11: Ο λόγος καθαρού κοινωνικού μισθού ($n2^*$) και το ποσοστό ανεργίας, 1958-1995

κής τάξης (με έμμεσους φόρους και εισφορές στην κοινωνική ασφάλιση) παρά την αύξηση των κοινωνικών δαπανών. Στη δεκαετία του 1980 η τάση αυτή αντιστρέφεται, με τις κοινωνικές δαπάνες να αυξάνονται ταχύτερα από τους φόρους της εργατικής τάξης, ενώ στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1990, παρά την αύξηση του ποσοστού ανεργίας, η βάση του καθαρού κοινωνικού μισθού φαίνεται να μειώνεται τόσο ώστε να υπερκεράσει το αντικυκλικό στοιχείο του, με αποτέλεσμα τη μείωση του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού, $n2^*$.

3.3.9 Ο συνδυασμός του μεριδίου μισθών και του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού

Ο καθαρός κοινωνικός μισθός (N) ως ποσοστό του ΑΕΠ ή του καθαρού εισοδήματος, N/Y^* (Y^* = συνολικό εισόδημα = μισθοί και κέρδη, όπου κέρδη είναι κάθε μορφή εισοδήματος από ιδιοκτησία, δηλαδή τόκοι, ενοίκια, γαιοπρόσοδος, βιομηχανικά, εμπορικά, χρηματοπιστωτικά κέρδη κ.ά.), μπορεί να εκφραστεί ως το γινόμενο του καθαρού κοινωνικού μισθού ως ποσοστού των μισθών και ημερομισθίων ($n1 = N/W$) και του μεριδίου των μισθών στο ΑΕΠ ή το καθαρό εισόδημα Y^* ($ws = W/Y^*$).

Σε αυτή την περίπτωση, ο λόγος N/Y^* , που είναι σχεδόν ταυτόσημος και έχει την ίδια διαχρονική συμπεριφορά με τον λόγο καθαρού κοινωνικού μισθού, $n2 = N/Y$, εκφράζει τη συνισταμένη ή τον συνδυασμό των εξελίξεων αφενός στην αγορά διανομή εισοδήματος και του μεριδίου των μισθών ($ws = W/Y^*$) και αφετέρου στο επίπεδο του κράτους και των διανεμητικών επιδράσεων του κρατικού προϋπολογισμού μέσα από τον λόγο καθαρού κοινωνικού μισθού $n1 = N/W$.

Σχήμα 3.2: Λόγος καθαρού κοινωνικού μισθού (N / Y^*) και μερίδιο των μισθών (W/Y^*)

$$\text{Λόγος καθαρού κοινωνικού μισθού } N/Y^* = (N/W) * (W/Y^*)$$

ws = Μερίδιο μισθών = W/Y^*			
		+	-
Λόγος καθαρού κοινωνικού μισθού $n1 = N/W$	+	(α) ++	(β) +-
	-	(γ) -+	(δ) --

Y^* = συνολικό εισόδημα = μισθοί + «κέρδη» (property income)

Όπως βλέπουμε στο Σχήμα 3.2, μπορούμε να διακρίνουμε τις εξής τέσσερις περιπτώσεις συνδυασμού των τάσεων στα δύο αυτά μέτρα, αφενός της αγοραίας διανομής μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας και αφετέρου της αναδιανομής μέσω του κράτους.

Η περιοχή **α**, όπου μερίδιο μισθών και καθαρός κοινωνικός μισθός αυξάνονται, εκφράζει μια κατάσταση αναμφισβήτητης ενδυνάμωσης της διαπραγματευτικής δύναμης της εργατικής τάξης και στο επίπεδο της οικονομικής σφαίρας απέναντι στο κεφάλαιο και σε αυτό της κοινωνίας συνολικά, όπως αντανακλάται στην κρατική δημοσιονομική και κοινωνική πολιτική.

Οι περιοχές **β** και **γ**, όπου το ένα μέτρο αυξάνεται και το άλλο μειώνεται, αντιπροσωπεύουν την πιο συνηθισμένη περίπτωση της αντικυκλικής συμπεριφοράς του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού που συζητήθηκε προηγουμένως στη σχέση κοινωνικού μισθού και ποσοστού ανεργίας. Η συμπεριφορά αυτή τείνει να μετριάξει ή και να αντισταθμίσει τις όποιες εισοδηματικές απώλειες ή κέρδη των μισθωτών στην πρωτογενή διανομή εισοδήματος, εκφράζοντας το γεγονός ότι η δημοσιονομική αναδιανομή του εισοδήματος συμβαίνει κυρίως στο εσωτερικό της εργατικής τάξης, ενώ παράλληλα συντελεί στη διατήρηση της σταθερότητας του βαθμού της ανισότητας που παρουσιάζει η προσωπική κατανομή εισοδήματος.⁵⁰

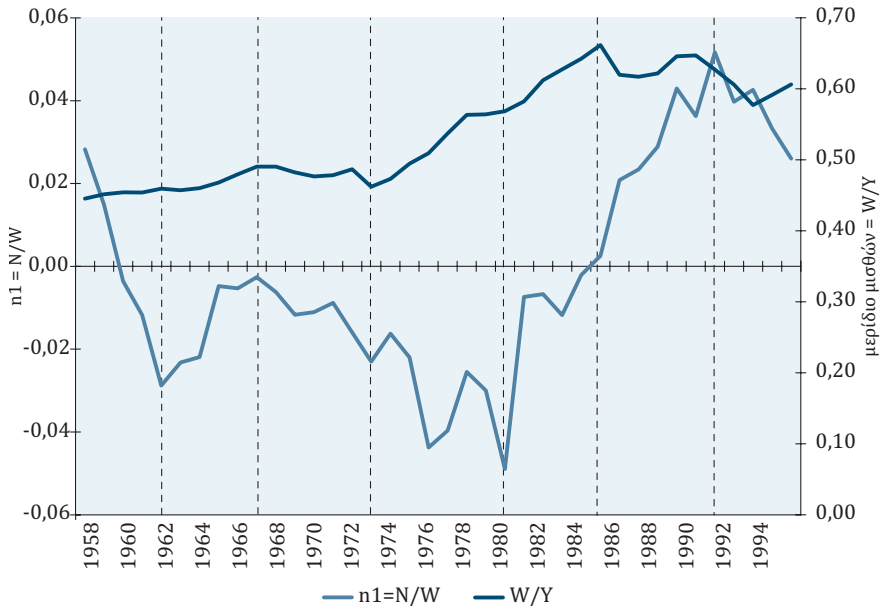
Στην περίπτωση της περιοχής **δ** έχουμε μείωση του μεριδίου των μισθών στο καθαρό εισόδημα ή στο ΑΕΠ για μια σειρά από λόγους (οικονομική αναδιάρθρωση σε βάρος της μισθωτής εργασίας ή μείωση της διαπραγματευτικής δύναμης της εργασίας, μείωση της συνδικαλιστικής πυκνότητας και εκπροσώπησης της εργατικής τάξης, καταστάσεις που συνήθως συνοδεύονται ή προκαλούνται από μια συστηματική και μόνιμη αύξηση του ποσοστού ανεργίας). Όμως, στην περίπτωση αυτή η αύξηση του ποσοστού ανεργίας, η μείωση του αγοραίου εισοδήματος και οι αυξημένες ανάγκες της εργατικής τάξης δεν ενεργοποιούν αρκετά

50. Αυτό ισχύει σε μεγάλο βαθμό για την ελληνική οικονομία τουλάχιστον για την περίοδο 1982-1998, όπως φαίνεται και στις μελέτες των Tsakloglou (1997) και Παπαθεοδώρου κ.ά. (2008). Θα πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι ο καθαρός κοινωνικός μισθός περιέχει και αρκετά μη χρηματικά στοιχεία, όπως οι υπηρεσίες υγείας, εκπαίδευσης κ.λπ., ενώ οι μελέτες ανισότητας της προσωπικής κατανομής του εισοδήματος εστιάζουν αποκλειστικά σε χρηματικά μεγέθη, οπότε τα αποτελέσματα των δύο προσεγγίσεων, παρότι συμπληρωματικά, δεν είναι άμεσα συγκρίσιμα.

τα αντικυκλικά μέτρα κοινωνικής πολιτικής (ίσως επειδή η «βάση» των οφελών της μισθωτής εργασίας από το κράτος πρόνοιας έχει παράλληλα μειωθεί), με αποτέλεσμα και ο καθαρός κοινωνικός μισθός να μειώνεται ταυτόχρονα με τη μείωση του μεριδίου των μισθών. Παρατηρείται δηλαδή σε αυτή την περίπτωση ταυτόχρονα οικονομική αναδιάρθρωση και αλλαγές στη διαδικασία αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης σε βάρος του συνολικού (του αθροίσματος του αγοραίου και του προερχόμενου από κρατικές μεταβιβάσεις και συλλογική κατανώληση) εισοδήματος και του βιοτικού επιπέδου της εργατικής τάξης.

Δίνεται έτσι η δυνατότητα για μια πιο λεπτομερειακή (από αυτήν που παρέχουν τα Διαγράμματα 3.10 και 3.11) συζήτηση και αποτίμηση των εξελίξεων στις διάφορες υποπεριόδους με βάση τις παραπάνω επισημάνσεις. Στο Διάγραμμα 3.12 μπορούμε να διακρίνουμε με σχετική ευκρίνεια δύο σύντομες περιόδους κατά τις οποίες και ο καθαρός κοινωνικός μισθός αλλά και το μερίδιο μισθών είχαν ανοδική τάση, και αυτές είναι η πρώτη περίοδος προσπάθειας ανάπτυξης κράτους πρόνοιας και κοινωνικής πολιτικής από το 1962 ως το 1967, ενώ η δεύτερη συμπίπτει με την πρώτη περίοδο διακυβέρνησης της χώρας από μια σοσιαλδημοκρατική κυβέρνηση, δηλαδή από το 1981 μέχρι το 1985. Αυτές είναι αναμφισβήτητα περίοδοι αύξησης της διαπραγματευτικής δύναμης της εργατικής τάξης απέναντι στο κεφάλαιο και βελτίωσης της δημοσιονομικής της θέσης. Αντίθετα, οι περίοδοι 1974-1980 και 1985-1990 αντιστοιχούν στις περιοχές γ και β του Σχήματος 3.2. Η πρώτη χαρακτηρίζεται από έντονα ανοδικό μερίδιο μισθών αλλά και εξίσου έντονη πτώση του καθαρού κοινωνικού μισθού (σε συνθήκες ικανοποιητικής οικονομικής ανάπτυξης), ενώ η δεύτερη χαρακτηρίζεται από μείωση του μεριδίου μισθών συνδυασμένη με άνοδο του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού (σε συνθήκες οικονομικής στασιμότητας). Η περίοδος της στρατιωτικής δικτατορίας χαρακτηρίζεται από σχετικά στάσιμο μερίδιο μισθών και μειούμενο καθαρό κοινωνικό μισθό, και το ίδιο συμβαίνει κατά την περίοδο 1958-1962. Τέλος, η περίοδος των αρχών της δεκαετίας του 1990 χαρακτηρίζεται από μείωση του μεριδίου των μισθών συνοδευόμενη από μειούμενο καθαρό κοινωνικό μισθό, υποδηλώνοντας ότι αυτή η περίοδος ήταν περίοδος οπισθοχώρησης των θέσεων και των συμφερόντων της εργατικής τάξης και στην οικονομία και στο κράτος. Όπως αναφέραμε στη συζήτηση για τη σχέση ανεργίας και κοινωνικού μισθού παραπάνω, αυτή ήταν η καθαυτή περίοδος εισαγωγής του νεοφιλελεύθερου υποδείγματος στην ελληνική οικονομία.

Διάγραμμα 3.12: Ο λόγος καθαρού κοινωνικού μισθού ($n1$) και το μερίδιο των μισθών (W/Y)

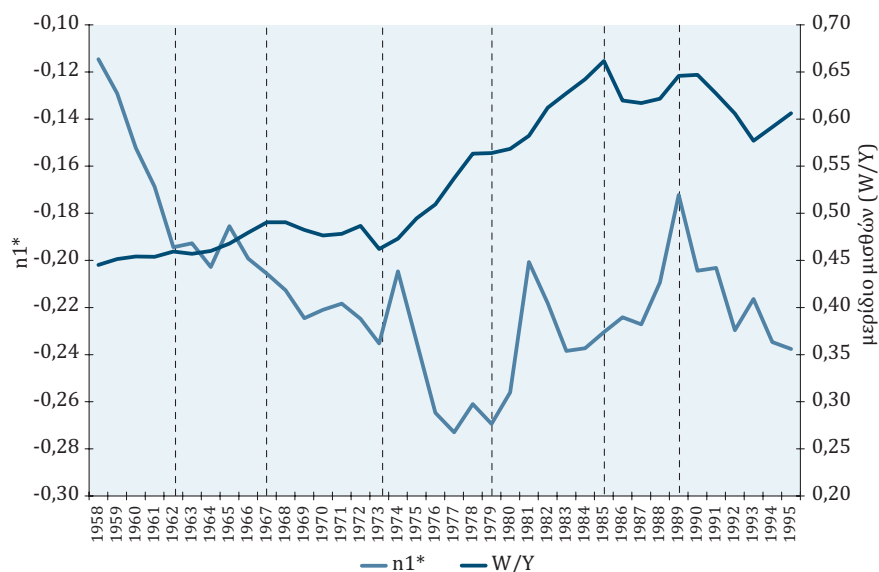

Στο Διάγραμμα 3.13 παρουσιάζεται η ίδια σχέση, αυτή τη φορά μεταξύ του μεριδίου μισθών και του λόγου καθαρού κοινωνικού μισθού με έμμεσους φόρους ($n1^*$). Παρατηρούμε την ίδια με προηγούμενως διαχρονική συμπεριφορά των δύο μέτρων σε όλες τις επιμέρους περιόδους, με εξαίρεση την περίοδο 1963-1967, όπου ο καθαρός κοινωνικός μισθός ($n1^*$) απλώς ανακόπτει την πτωτική του πορεία, μένοντας στάσιμος, χωρίς να επιδεικνύει τη σαφή ανοδική τάση που παρατηρούμε για τον $n1$ στο Διάγραμμα 3.12.

3.3.10 Δημόσια ελλείμματα, ανεργία και λόγος του καθαρού κοινωνικού μισθού

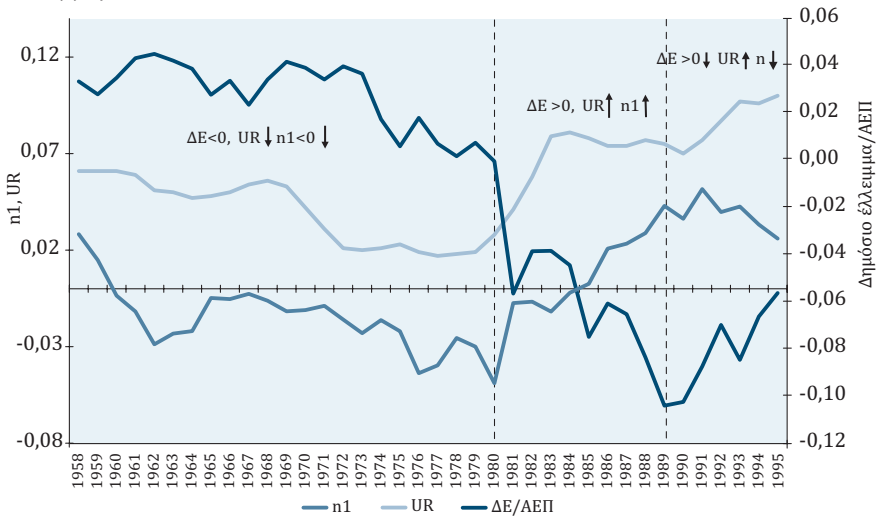
Όπως προαναφέραμε στην επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας, έχει υποστηριχθεί είτε ρητά είτε τις περισσότερες φορές άρρητα ότι ο όποιος τυχόν θετικός καθαρός κοινωνικός μισθός προκαλεί για τη χρηματοδότησή του δημόσια ελλείμματα και αποτελεί, όπως και η κοινωνική πολιτική γενικότερα, έναν αρνητικό παράγοντα στη διαμόρφωση του ισοζυγίου των δημόσιων οικονομικών. Εκτός από το ότι όπως έχουμε δει δεν υπάρχει καθαρή επιδότηση του εισοδήμα-

Διάγραμμα 3.13: Ο λόγος καθαρού κοινωνικού μισθού ($n1^*$) και το μερίδιο των μισθών (W/Y)

τος της εργατικής τάξης κατά μέσο όρο για ολόκληρη την περίοδο που εξετάζουμε εδώ, ακόμη και με τις πιο περιοριστικές υποθέσεις φορολογικής επίπτωσης, είναι αλήθεια ότι ο θετικός και με ανοδική τάση καθαρός κοινωνικός μισθός, $n1$, συμπίπτει σε μεγάλο βαθμό με τη δημιουργία δημόσιων ελλειμμάτων κατά τη δεύτερη φάση της περιόδου που εξετάζουμε, δηλαδή κυρίως κατά τη δεκαετία του 1980 (βλ. Διάγραμμα 3.14). Πιο συγκεκριμένα, μπορούμε να διακρίνουμε στο Διάγραμμα 3.14 τρεις περιόδους με βάση την εξέλιξη του δημόσιου ελλείμματος ή πλεονάσματος, του ποσοστού ανεργίας και του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού. Στην πρώτη περίοδο, 1958-1980, παρατηρούνται συστηματικά, αν και φθίνοντα ως ποσοστό του ΑΕΠ, πλεονάσματα στον κρατικό προϋπολογισμό, ενώ το ποσοστό ανεργίας που βρίσκεται σε υψηλά επίπεδα στην αρχή της περιόδου έχει πτωτική πορεία λόγω της ισχυρής οικονομικής ανάπτυξης αλλά και της μετανάστευσης μεγάλου μέρους του ελληνικού εργατικού δυναμικού, μια διαδικασία που συμβαίνει μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Ο καθαρός κοινωνικός μισθός είναι συστηματικά αρνητικός και μάλιστα σημειώνει τις χαμηλότερες του τιμές στην αμέσως μετά την πτώση της στρατιωτικής δικτατορίας περίοδο (1974-

Διάγραμμα 3.14: Καθαρός κοινωνικός μισθός, ποσοστό ανεργίας και δημόσιο έλλειμμα/ΑΕΠ, 1958-1995

1980). Είναι σημαντικό επομένως να επισημανθεί ότι η επιβράδυνση του ρυθμού της ανάπτυξης και η οικονομική στασιμότητα που ακολούθησε δεν μπορούν να αποδοθούν στη λειτουργία του κράτους πρόνοιας, στα δημοσιονομικά ελλείμματα και στη μείωση της εθνικής αποταμίευσης της αμέσως προηγούμενης περιόδου. Η δεύτερη περίοδος, η δεκαετία του 1980, χαρακτηρίζεται από τη σημαντική μείωση του ρυθμού ανάπτυξης (βλ. Πίνακα 3.10 παρακάτω), την αύξηση του ποσοστού ανεργίας, τη σημαντική αύξηση των δημόσιων ελλειμμάτων και την παράλληλη αύξηση του λόγου οφελών και του λόγου φόρων της εργατικής τάξης, που οδηγεί πρώτη φορά σε θετική τιμή κατά μέσο όρο του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού, n1. Η τρίτη περίοδος, 1990-1995, χαρακτηρίζεται από τη σταθεροποίηση του λόγου οφελών και φόρων της εργατικής τάξης και την πτώση του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού, καθώς ο ρυθμός ανάπτυξης μειώνεται ακόμη περισσότερο και το ποσοστό ανεργίας αυξάνεται. Επιπλέον, ως συνδυασμός της αναμικτικής ανάπτυξης και των αυξημένων κοινωνικών αναγκών που προκύπτουν από την ύφεση και τη στασιμότητα των εισοδημάτων, παρατηρούνται ακόμη πιο αυξημένα δημόσια ελλείμματα σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο.

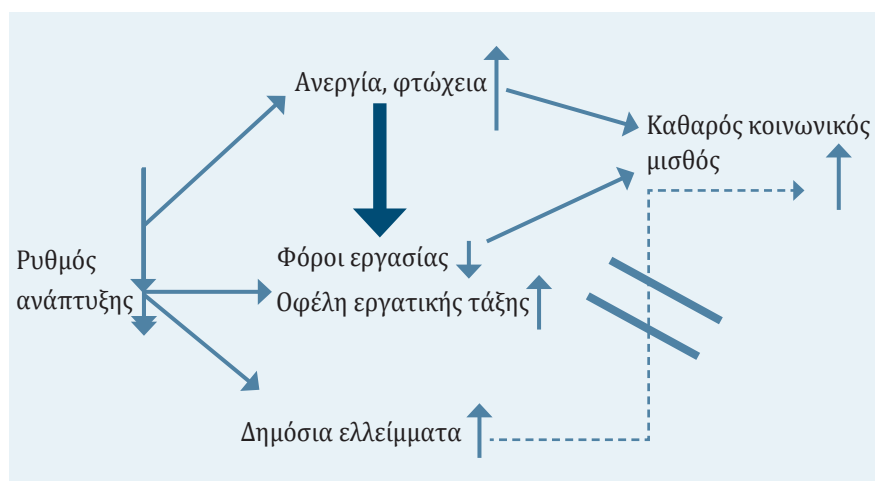
Έτσι, συμπεραίνουμε ότι τα δημόσια ελλείμματα της εξεταζόμενης περιόδου είναι σε μεγάλο βαθμό προϊόν της επιβράδυνσης της οικονομικής ανάπτυξης και της συνακόλουθης αύξησης του ποσοστού ανεργίας και όχι της χρηματοδότησης του

καθαρού κοινωνικού μισθού. Παραπέρα, η εξέταση των απόλυτων μεγεθών δείχνει ότι τα δημόσια ελλείμματα ως τάξη μεγέθους είναι κατά πολύ μεγαλύτερα από τον όποιο καθαρό κοινωνικό μισθό για όλα τα έτη που αυτός έχει θετική τιμή.

Γενικότερα, όπως φαίνεται στο Σχήμα 3.3, υπάρχουν δομικοί συστηματικοί παράγοντες που λειτουργούν έτσι ώστε τα δημόσια ελλείμματα και ο θετικός ή ανοδικός καθαρός κοινωνικός μισθός να συμπίπτουν χρονικά, χωρίς απαραίτητα να υπάρχει σχέση αιτιότητας μεταξύ τους. Όπως ακριβώς συνέβη μετά την εξάντληση του μεταπολεμικού μακρού κύματος ανάπτυξης, η σημαντική μείωση του ρυθμού μεγέθυνσης κατά τη διάρκεια της κρίσης αλλά και κατά την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού, με τη μερική και μόνο υπέρβασή της α) αύξησε το ποσοστό ανεργίας και το ποσοστό φτώχειας, αυξάνοντας τις ανάγκες για δαπάνες κοινωνικής προστασίας, β) επηρεάζοντας αρνητικά το εισόδημα της εργατικής τάξης, μείωσε τους φόρους των μισθωτών και αύξησε τις κοινωνικές μεταβιβάσεις προς αυτούς ενισχύοντας τον καθαρό κοινωνικό μισθό και γ) δημιούργησε ή αύξησε τα δημόσια ελλείμματα είτε με τη συνειδητή επεκτατική δημοσιονομική πολιτική για την αντιμετώπιση της κρίσης είτε μέσω της λειτουργίας των αυτόματων ενσωματωμένων σταθεροποιητών κάθε αναπτυγμένης καπιταλιστικής οικονομίας.

Με αυτό τον τρόπο, αντί για τα δημόσια ελλείμματα να θεωρηθεί υπεύθυνος ο όποιος θεμελιώδης μηχανισμός δημιουργίας της οικονομικής στασιμότητας και

Σχήμα 3.3: Κρίση, φθίνουσα ανάπτυξη ή «long downturn» (1973-2007), κοινωνικές δαπάνες, δημοσιονομικά ελλείμματα και καθαρός κοινωνικός μισθός

Πίνακας 3.10: Ρυθμός ανάπτυξης, ποσοστό ανεργίας, δημόσια ελλείμματα και καθαρός κοινωνικός μισθός (n1), ετήσιοι μέσοι όροι

	1958-1973	1974-1980	1981-1989	1990-1995
Ρυθμός μεταβολής ΑΕΠ	7,7	3,5	2,2	1,1
Ποσοστό ανεργίας	0,25	2,1	7,1	8,8
Λόγος οφελών εργατικής τάξης	18,4	19,2	29,9	34,6
Λόγος φόρων εργατικής τάξης	19,2	22,4	28,9	30,8
Λόγος καθαρού κοινωνικού μισθού (n1)	-0,8	-3,2	1,0	4,2
Δημόσιο έλλειμμα (-)/ ΑΕΠ	3,9	0,9	-7,7	-9,8

Πηγή: OECD, Historical Statistics, 1960-1994, Paris, 1996, Εθνικοί Λογαριασμοί Ελλάδας

κρίσης που μειώνει σημαντικά τον ρυθμό μεγέθυνσης του προϊόντος, τις περισσότερες φορές τα δημοσιονομικά κενά αποδίδονται στην επιδότηση του εισοδήματος των νοικοκυριών ή/και των μισθωτών εργαζομένων πιο συγκεκριμένα.

Τοποθετώντας μαζί όλες τις επιμέρους πτυχές της κοινωνικής πολιτικής, της οικονομικής ανάπτυξης και των δημόσιων οικονομικών για την εξεταζόμενη περίοδο, παίρνουμε από τον Πίνακα 3.10 μια εικόνα για το πώς εξελίχθηκαν ο λόγος του καθαρού κοινωνικού μισθού και τα συστατικά του στοιχεία, κάτι που βοηθά και στην περιοδολόγηση της συμπεριφοράς του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού.

Είναι σαφές από τον Πίνακα 3.10 ότι ακόμη και ο λόγος καθαρού κοινωνικού μισθού n1 που παίρνει τις μεγαλύτερες τιμές από τα τέσσερα μέτρα κοινωνικού μισθού, n1, n2, n1*, n2*, όταν συμβαίνει να είναι θετικός δεν μπορεί να θεωρηθεί αποτέλεσμα της οικονομικής ανάπτυξης (δηλαδή ένα είδος «κοινωνικού μερίσματος»), καθώς γίνεται θετικός όταν η περίοδος της ραγδαίας ανάπτυξης είχε πλέον λήξει, αλλά και επίσης ότι δεν μπορεί να θεωρηθεί αιτία της οικονομικής επιβράδυνσης, καθώς αναπτύχθηκε και πέρασε σε θετικό πρόσημο μόνο μετά την έναρξη της περιόδου οικονομικής στασιμότητας.

3.3.11 Ο καθαρός κοινωνικός μισθός και οι στρατιωτικές δαπάνες

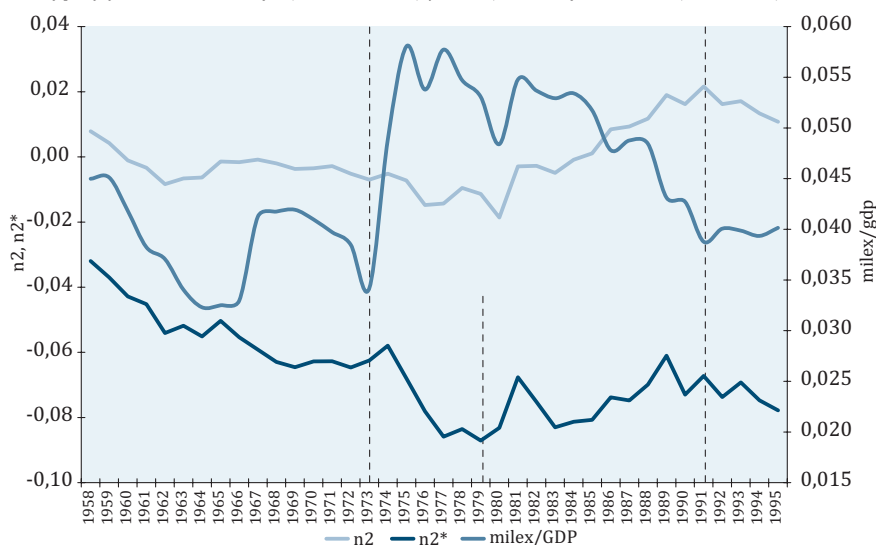
Είναι αρκετά γνωστή και μάλλον προφανής η αντίστροφη σχέση κοινωνικών δαπανών και στρατιωτικών δαπανών (όχι απαραίτητα όμως και η σχέση στρατιωτικών δαπανών και ρυθμού οικονομικής ανάπτυξης, για την οποία υπάρχει

εκτεταμένη βιβλιογραφία και διχογνωμία για το πρόσημο της σχέσης) και αυτή η σχέση έχει ιδιαίτερη σημασία για την ελληνική οικονομία, η οποία παραδοσιακά βρίσκεται στην κορυφή των χωρών του ΟΟΣΑ όσον αφορά το μερίδιο των στρατιωτικών δαπανών στο ΑΕΠ (βλ. Κόλλιας, 1998· Αντωνάκης, 2001).

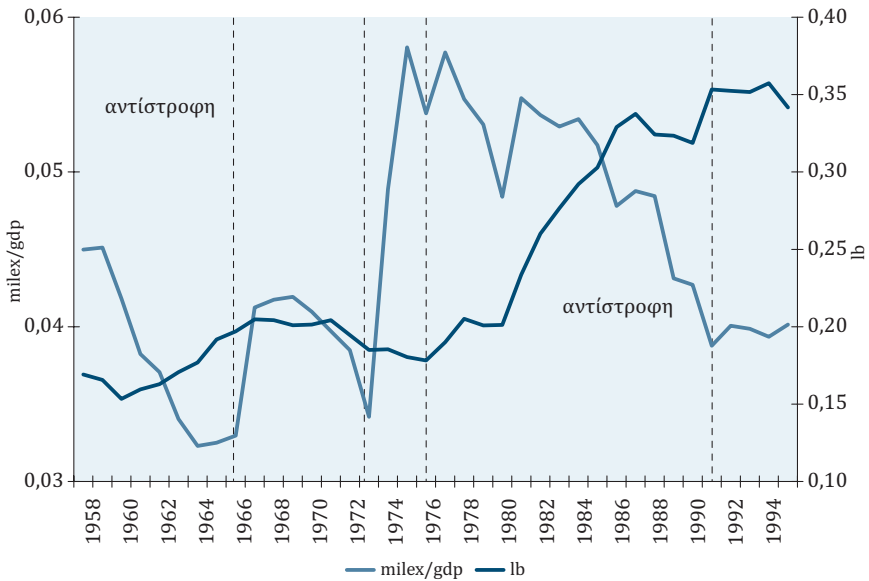
Όπως είναι αναμενόμενο, οι λόγοι του καθαρού κοινωνικού μισθού ($n2$ και $n2^*$) και οι στρατιωτικές δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ ($milex/GDP$) κινούνται προς την αντίθετη κατεύθυνση ιδίως κατά το δεύτερο ήμισυ της εξεταζόμενης περιόδου (βλ. Διάγραμμα 3.15).

Πιο συγκεκριμένα, κατά την πρώτη περίοδο, από το 1958 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970 (συγκεκριμένα, το τέλος της στρατιωτικής δικτατορίας, 1974) η πτωτική τάση του καθαρού κοινωνικού μισθού συμπίπτει με μια σταθερότητα μέσα από διακυμάνσεις του μεριδίου του ΑΕΠ που απορροφούν οι στρατιωτικές δαπάνες (αν και υπάρχει άνοδος στο τελευταίο κατά την περίοδο της στρατιωτικής δικτατορίας). Η όξυνση των σχέσεων με την Τουρκία μετά το 1974 εκτινάσσει προς τα πάνω τις στρατιωτικές δαπάνες και αποτελεί μια από τις σημαντικότερες αιτίες για τη ραγδαία μείωση του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού για την περίοδο μέχρι το 1980, καθώς οι στρατιωτικές δαπάνες εκτοπίζουν τις κοινωνικές δαπάνες στη σύνθεση του συνολικού προϊόντος. Ακολούθως,

Διάγραμμα 3.15: Καθαρός κοινωνικός μισθός και στρατιωτικές δαπάνες

Διάγραμμα 3.16: Λόγος οφελών εργατικής τάξης και στρατιωτικές δαπάνες

παρατηρούμε ότι η αύξηση των κοινωνικών δαπανών και του καθαρού κοινωνικού μισθού κατά τη δεκαετία του 1980 έγινε δυνατή, μεταξύ άλλων, και λόγω της ελαφράς μείωσης του βάρους των στρατιωτικών δαπανών, η οποία μείωση όμως δεν ήταν τόση ώστε να αποτρέψει τη δημιουργία των δημόσιων ελλειμμάτων στα οποία αναφερθήκαμε πιο πάνω.

Επειδή η σχέση καθαρού κοινωνικού μισθού και στρατιωτικών δαπανών επηρεάζεται και από την πορεία των φορολογικών εσόδων, στο Διάγραμμα 3.16 παρουσιάζεται η (περισσότερο άμεση) σχέση μεταξύ των κοινωνικών δαπανών και οφελών της εργατικής τάξης με το μερίδιο των στρατιωτικών δαπανών στο ΑΕΠ («military burden»). Εκεί διακρίνονται τρεις περίοδοι (η πρώτη το 1958-1966, η δεύτερη το 1977-1991 και ιδίως η τρίτη το 1974-1976) με σαφώς αντίστροφη σχέση ανάμεσα στους δύο λόγους. Στις δύο πρώτες παρατηρείται άνοδος του λόγου οφελών, ενώ η σύντομη περίοδος 1974-1976 χαρακτηρίζεται από τη θεαματική άνοδο των στρατιωτικών δαπανών, που προκαλεί μια από τις ελάχιστες περιπτώσεις σαφούς μείωσης του λόγου οφελών της εργατικής τάξης. Στις δύο περιόδους της στρατιωτικής δικτατορίας και της νεοφιλελεύθερης διαχείρισης, η επιβράδυνση της αύξησης των κοινωνικών δαπανών και η ανακοπή

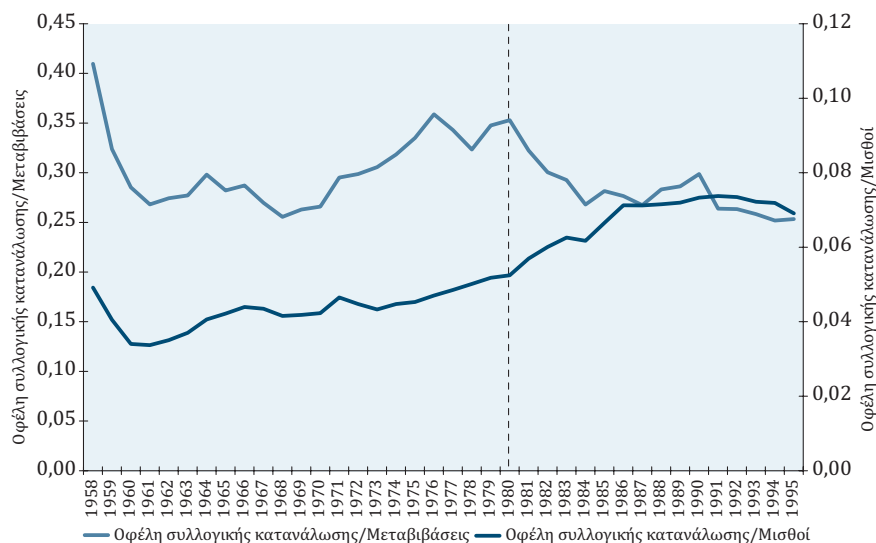
της μείωσης των στρατιωτικών δαπανών παράγει την ουσιαστική σταθερότητα και των δύο λόγων.

3.3.12 Κοινωνικές δαπάνες και «αποεμπορευματοποίηση» της εργατικής τάξης

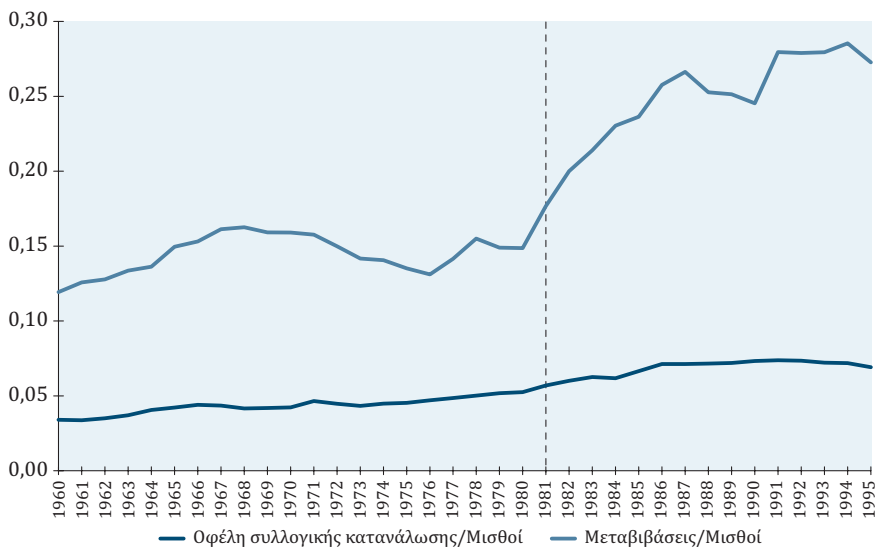
Έχει υποστηριχθεί στη βιβλιογραφία (Therborn, 1984· Nilsson, 1997) ότι, ανεξάρτητα από την όποια άμεση αναδιανεμητική επίπτωση των κρατικών δαπανών και φόρων στο εισόδημα της εργασίας και του κεφαλαίου, ίσως έχει περισσότερη σπουδαιότητα για τις μεταβολές στη δομή των σύγχρονων καπιταλιστικών οικονομιών και στη διαμόρφωση της σχέσης εργασίας-κεφαλαίου, όπως επηρεάζεται από την παρέμβαση του κράτους, ο βαθμός στον οποίο η κοινωνική πολιτική απαλλάσσει τη μισθωτή εργασία από την πλήρη εξάρτησή της από την αγορά εργασίας και την ανάγκη να αναπαραχθεί αποκλειστικά μέσω της πώλησης της εργασιακής της δύναμης.

Μπορούμε να εκφράσουμε σε μια πρώτη προσέγγιση τον «βαθμό αποεμπορευματοποίησης της εργασιακής δύναμης» (degree of decommodification of labour power) μέσω της κρατικής παρέμβασης εξετάζοντας το ύψος και τη διαχρονική εξέλιξη του μεριδίου των εργατικών οφελών τα οποία παρέχονται από το κράτος στην εργατική τάξη σε μη εμπορευματική μορφή, δηλαδή στη μορφή

Διάγραμμα 3.17: Βαθμός «αποεμπορευματοποίησης» της εργασιακής δύναμης

Διάγραμμα 3.18: Κρατικές μεταβιβάσεις και συλλογική κατανάλωση ως ποσοστό των μισθών

αξιών χρήσης, αποκλείοντας τη διαμεσολάβηση της αγοράς, καθώς και τη σχέση τους με το αγοραίο εισόδημα της εργατικής τάξης.

Δύο δείκτες αυτής της πιθανής επίπτωσης «αποεμπορευματοποίησης» της διαδικασίας αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης παρουσιάζονται στο Διάγραμμα 3.17. Παρατηρούμε εκεί ότι ο λόγος των οφελών συλλογικής κατανάλωσης (οφέλη σε είδος όπως υγεία, εκπαίδευση κ.λπ.) σε σχέση με τις κρατικές χρηματικές μεταβιβάσεις για την εργατική τάξη είναι χαμηλός (κάτω από το 40%) και μάλιστα κατά τη χρονική περίοδο της ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας μετά το 1980 έχει πτωτική τάση, υποδηλώνοντας ότι η αγορά εξακολουθεί να παίζει σημαντικό ρόλο στην αναπαραγωγή της εργατικής τάξης σε σχέση με τις αξίες χρήσης που παρέχονται από το Δημόσιο για συλλογική κατανάλωση. Αντίστοιχα, ο λόγος των οφελών συλλογικής κατανάλωσης προς τους μισθούς και ημερομίσθια μπορεί να έχει ανοδική τάση, τουλάχιστον μέχρι το 1985, καθώς έπειτα σταθεροποιείται, αλλά βρίσκεται για όλη την περίοδο σε πολύ χαμηλά επίπεδα, δηλαδή χαμηλότερα από το 10%.

Η εικόνα αυτή συμπληρώνεται από το Διάγραμμα 3.18, στο οποίο, εκτός από τον λόγο των εργατικών οφελών συλλογικής κατανάλωσης προς τους μισθούς, παρουσιάζεται επίσης και ο λόγος των κρατικών χρηματικών μεταβιβάσεων προς

τους μισθωτούς σε σχέση με το σύνολο των μισθών και ημερομισθίων. Ο λόγος αυτός βρίσκεται σε σαφώς υψηλότερο επίπεδο από τον προηγούμενο (πλησιάζει το 30% κατά το τέλος της περιόδου) και έχει ανοδική τάση για όλη την περίοδο, ιδίως όμως κατά τη φάση ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας,⁵¹ υποδηλώνοντας σαφώς ότι αυτή η ανάπτυξη βασίστηκε σε ατομικές χρηματικές μεταβιβάσεις και όχι στην παραγωγή υπηρεσιών συλλογικής κατανάλωσης.

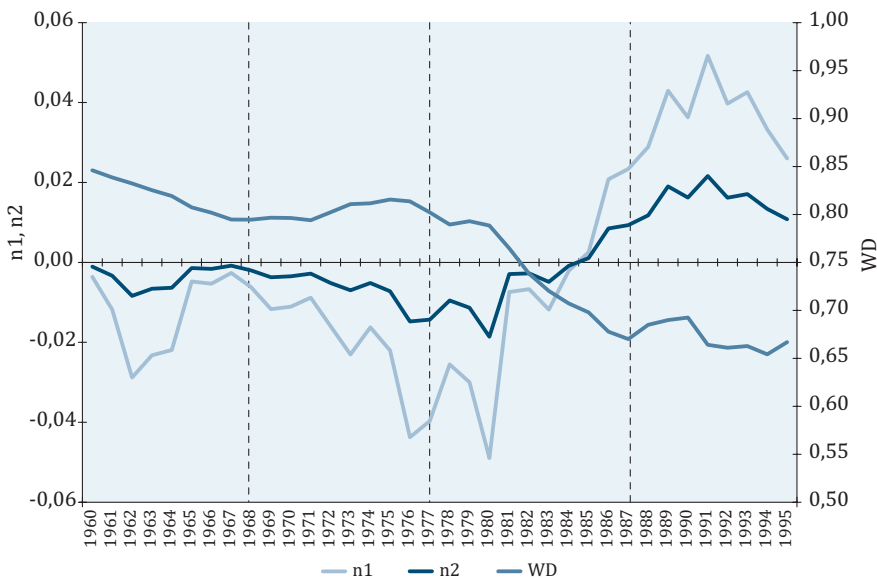
Η σύγκριση κρατικά παρεχόμενων χρηματικών μεταβιβάσεων και αγαθών συλλογικής κατανάλωσης προς τους μισθωτούς μάς δείχνει ότι στη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου δεν συνέβη σε κάποιον σοβαρό βαθμό «αποεμπόρευματοποίηση» της εργασιακής δύναμης. Ένα άλλο παρόμοιο μέτρο είναι η «μισθιακή εξάρτηση» («wage dependence»), το οποίο έχει προταθεί από τον Nilsson (1997) και το οποίο ορίζεται ως ο λόγος του καθαρού (μετά την αφαίρεση φόρων και ασφαλιστικών εισφορών) μισθού προς το άθροισμα του καθαρού μισθού και των εργατικών οφελών (labor benefits) από τις κρατικές δαπάνες.

$$WD = \frac{\text{καθαρός μισθός (netwage)}}{\text{καθαρός μισθός (netwage) + εργατικά οφέλη (laborbenefits)}}$$

Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 3.19, το μέτρο αυτό παρουσιάζει πτωτική τάση ακόμη και κατά τη διάρκεια της πρώτης περιόδου, όταν ο καθαρός κοινωνικός μισθός είναι αρνητικός (1958-1966). Η περίοδος 1967-1976, όπου ο καθαρός κοινωνικός μισθός είναι αρνητικός και με πτωτική τάση, συνοδεύεται από μια αύξηση του μέτρου της μισθιακής εξάρτησης (η μόνη τέτοια περίπτωση σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο), ενώ μειώνεται σημαντικά στην τρίτη περίοδο (1977-1987), όταν ο λόγος του καθαρού κοινωνικού μισθού αυξάνεται και αποκτά θετικό πρόσημο. Στην τέταρτη περίοδο (1988-1995) το μέτρο της μισθιακής εξάρτησης μένει σταθερό, ενώ το ίδιο συμβαίνει και για τον λόγο καθαρού κοινωνικού μισθού έπειτα από κάποιες αυξομειώσεις. Γενικά πάντως η τάση και οι διακυμάνσεις του μέτρου της «μισθιακής εξάρτησης», όπως έχει οριστεί από τον Nilsson, φαίνεται να προκαλούνται από την αύξηση της φορολογίας και των

51. Αυξάνεται από 12% σε 15% μεταξύ 1960 και 1980 και φτάνει στο 27% των μισθών στο τέλος της περιόδου.

Διάγραμμα 3.19: Καθαρός κοινωνικός μισθός (n1, n2) και «μισθιακή εξάρτηση» (wage dependence)

οφελών από κρατικές δαπάνες και την αντίστοιχη μείωση του καθαρού μισθού, εκφράζοντας τις γνωστές σχέσεις μεταξύ εργατικών οφελών και φόρων της εργατικής τάξης προς τους μισθούς, τάσεις που είναι ανοδικές για όλη την περίοδο. Η ταυτόχρονη αύξηση φόρων και κοινωνικών δαπανών που αφορούν τους μισθωτούς εργαζομένους με συστηματικό τρόπο μειώνει τον αριθμητή του μέτρου της μισθιακής εξάρτησης και αυξάνει τον παρονομαστή, μειώνοντας έτσι και την τιμή του μέτρου, χωρίς όμως αυτό να υποδηλώνει απαραίτητα είτε κάποια αναδιανομή σε όφελος των μισθωτών είτε μειούμενη σημασία του αγοραίου ακαθάριστου μισθού, ο οποίος είναι η πηγή των φόρων που χρηματοδοτούν τα οφέλη της εργατικής τάξης.⁵²

52. Όπως φαίνεται στην ανάπτυξη του τύπου της μισθιακής εξάρτησης παρακάτω, ο ορισμός αυτού του μέτρου από τον Nilsson απαιτεί απλώς την αύξηση των εργατικών οφελών προς τον καθαρό μισθό για να μειώνεται διαχρονικά, κάτι που συμβαίνει σε όλες τις οικονομίες μεταπολεμικά με τη γνωστή αύξηση των κρατικών δαπανών και των φόρων που αφορούν τον πληθυσμό συνολικά και την εργατική τάξη ειδικότερα.

3.3.13 Τα συστατικά στοιχεία του λόγου οφελών εργατικής τάξης

Έχουμε δει ότι ο λόγος των κοινωνικών δαπανών προς το ΑΕΠ και η διαχρονική εξέλιξη του χρησιμοποιούνται ευρέως για την εκτίμηση της επέκτασης της δραστηριότητας του κράτους πρόνοιας («welfare effort»). Στη σχετική βιβλιογραφία έχει προταθεί από τον Atkinson (1999) ο ακόλουθος διαχωρισμός των κοινωνικών δαπανών ή των δαπανών κοινωνικής ασφάλισης ως ποσοστού του ΑΕΠ ώστε να γίνει αντιληπτό αν η όποια αύξηση στον λόγο αυτό (ή στον λόγο εργατικών οφελών, ο οποίος μας ενδιαφέρει εδώ) είναι αποτέλεσμα της περισσότερο γενναιοδωρης κοινωνικής πολιτικής (που εκφράζεται από την αύξηση στο replacement rate, δηλαδή στον λόγο μέσου οφέλους από τις κρατικές δαπάνες και μέσου μισθού), των δημογραφικών μεταβολών (δηλαδή της αύξησης στο dependency ratio, στον λόγο ωφελούμενων από το κράτος πρόνοιας προς τους ενεργούς μισθωτούς εργατές) ή της αύξησης του μεριδίου της μισθωτής εργασίας στο ΑΕΠ (που εκφράζεται και ως το πηλίκο του μέσου μισθού προς το ΑΕΠ ανά εργατή, δηλαδή την παραγωγικότητα της εργασίας). Πιο συγκεκριμένα έχουμε

$$\frac{SocialSecurityBenefits}{GDP} = \frac{averagebenefit}{averagewage} \frac{recipients}{GDP / worker} \frac{workers}{workers} =$$

$$= replacement\ rate * wage\ share * dependency\ rate$$

(=λόγος αντικατάστασης * μερίδιο μισθών * λόγος εξάρτησης)

Αντικαθιστώντας στην παραπάνω εξίσωση τα εργατικά οφέλη στη θέση των δαπανών κοινωνικής ασφάλισης, έχουμε τον λόγο εργατικών οφελών (lb) να εξαρτάται από τον πρώτο όρο που εκφράζει τη γενναιοδωρία του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης και πρόνοιας απέναντι στους μισθωτούς εργαζομένους, τον δεύτερο που εκφράζει το μερίδιο των μισθών στο συνολικό εισόδημα και τον τρίτο όρο που εκφράζει τις μεταβολές στη δημογραφική δομή και στο ποσοστό ανεργίας, καθώς οι λήπτες (recipients) των εργατικών οφελών ορίζονται ως το άθροισμα των ενεργών μισθωτών, των ανέργων και των (πρώην μισθωτών) συνταξιούχων.

Παρατηρούμε στο Διάγραμμα 3.20 ότι η έντονη αύξηση του λόγου οφελών της εργατικής τάξης (lb = labor benefits/GDP) στις δύο περιόδους ανάπτυξης του

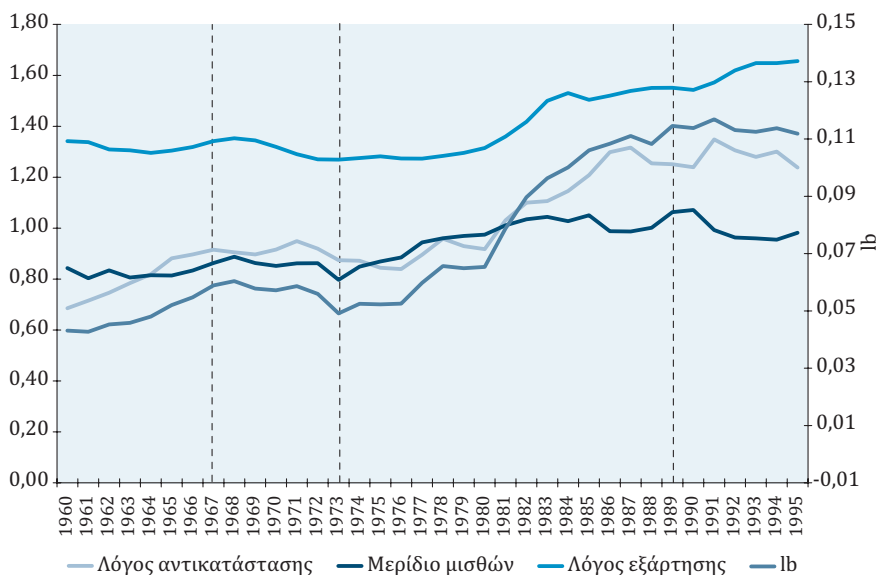
$$WD = \frac{netwage}{netwage + laborbenefits} = \frac{1}{1 + \frac{laborbenefits}{netwage}}$$

κράτους πρόνοιας οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην αύξηση του λόγου αντικατάστασης (replacement rate), δηλαδή στην ταχύτερη αύξηση του μέσου οφέλους σε σχέση με τον μέσο μισθό. Ο λόγος αντικατάστασης αυξάνεται μόνο σε αυτές τις δύο περιόδους, ενώ στις άλλες δύο μειώνεται ή παραμένει στάσιμος.

Παράλληλα, η αύξηση του λόγου οφελών της εργατικής τάξης κατά τη δεκαετία του 1980 οφείλεται και στην αύξηση του λόγου εξάρτησης (dependency ratio), ο οποίος συνεχίζει να αυξάνεται και στην πιο πρόσφατη περίοδο της δεκαετίας του 1990, με αποτέλεσμα, παρά τη στροφή της κοινωνικής πολιτικής κατά τη νεοφιλελεύθερη περίοδο, ο λόγος οφελών να μη μειώνεται αλλά να παραμένει στάσιμος. Οι δημογραφικές εξελίξεις που θα μπορούσαν να εξηγήσουν εν μέρει την αύξηση του λόγου οφελών λόγω της αύξησης του λόγου εξάρτησης έχουν να κάνουν με την παρατηρούμενη σημαντική αύξηση του ποσοστού του πληθυσμού άνω των 65 ετών, από 8% το 1961 σε 11% το 1971, σε 13% το 1981 και 14% το 1991, σύμφωνα με τα στοιχεία των Απογραφών Πληθυσμού της ΕΣΥΕ.

Το συμπέρασμα που προκύπτει από τη διάσπαση του λόγου οφελών της εργατικής τάξης είναι ότι οι δύο περίοδοι ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας ξε-

Διάγραμμα 3.20: Λόγος οφελών εργατικής τάξης (lb), λόγος εξάρτησης (dependency ratio), λόγος αντικατάστασης (replacement rate) και μερίδιο μισθών (wage share), 1960-1995

χωρίζουν από την αύξηση του λόγου αντικατάστασης (replacement rate), που φαίνεται να αποτελεί την πιο χαρακτηριστική ένδειξη δομικών μεταβολών στην κοινωνική πολιτική, ενώ οι πιο πρόσφατες εξελίξεις στις τελευταίες δύο δεκαετίες της εξεταζόμενης περιόδου (1975-1995) επηρεάζονται σημαντικά και από τις δημογραφικές εξελίξεις που έχουν να κάνουν με την αύξηση του εξαρτώμενου από το κράτος πρόνοιας πληθυσμού σε σχέση με τον απασχολούμενο μισθωτό πληθυσμό.

3.3.14 Γυναικεία συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό και λόγος οφελών της εργατικής τάξης

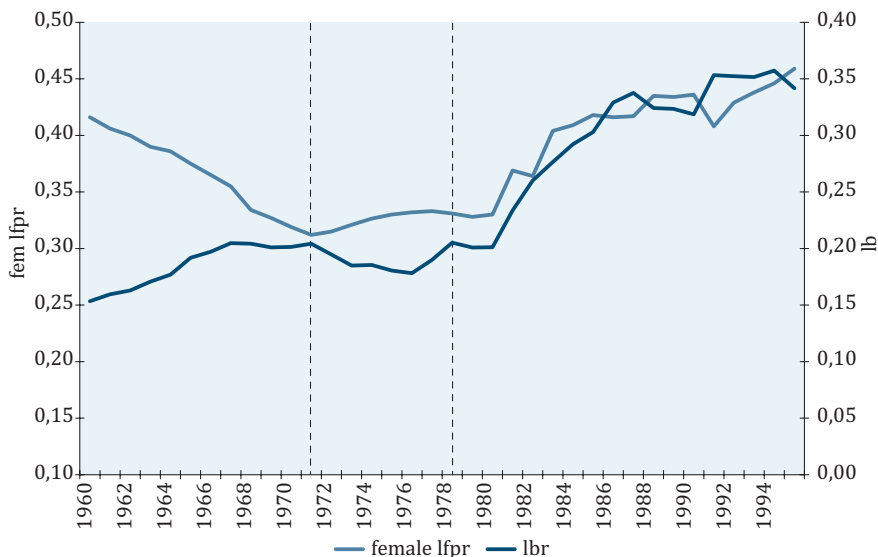
Γνωρίζουμε από την εμπειρία των αναπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών ότι η αύξηση των κοινωνικών δαπανών και η συνακόλουθη αύξηση του λόγου οφελών της εργατικής τάξης έχει σχέση, μεταξύ άλλων, και με την αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό και τη μείωση της (άμισθης) οικιακής εργασίας, η οποία σε κάποιον βαθμό αντικαταστάθηκε από τις δημόσια παρεχόμενες υπηρεσίες. Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 3.21, η πρώτη περίοδος του υποτυπώδους κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα συνοδεύεται από το εξαιρετικό γεγονός της μείωσης της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό από τα ήδη χαμηλά με βάση τη διεθνή εμπειρία επίπεδα της αρχής της περιόδου, ενώ κατά τη δεύτερη περίοδο, στη δεκαετία του 1970, το ποσοστό συμμετοχής σταθεροποιείται. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 όμως παρατηρείται ραγδαία αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό, που συμπίπτει (και πιθανόν συνεισφέρει στη δημιουργία του φαινομένου) και με τη θεαματική αύξηση του λόγου οφελών της εργατικής τάξης.

Παρ' όλα αυτά, το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στην Ελλάδα παραμένει χαμηλό και από τα χαμηλότερα στην Ευρώπη, και καθώς τουλάχιστον μέχρι την εκδήλωση της τρέχουσας κρίσης υπήρχε συνειδητή προσπάθεια να αυξηθεί και στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στην Ελλάδα, αυτός είναι ένας άλλος παράγοντας που πιθανόν να διατηρήσει ή και να αυξήσει στο μέλλον τον λόγο οφελών της εργατικής τάξης.

3.3.15 Επίδομα ανεργίας, κατώτατος μισθός και μέσος μισθός και παραγωγικότητα της εργασίας

Επειδή οι απόψεις για τις επιπτώσεις του κράτους πρόνοιας στη λειτουργία της αγοράς εργασίας και στην εν γένει οικονομική δραστηριότητα συνήθως δεν

Διάγραμμα 3.21: Γυναικεία συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό (lfpr) και λόγος οφελών της εργατικής τάξης (lbr), 1958-1995

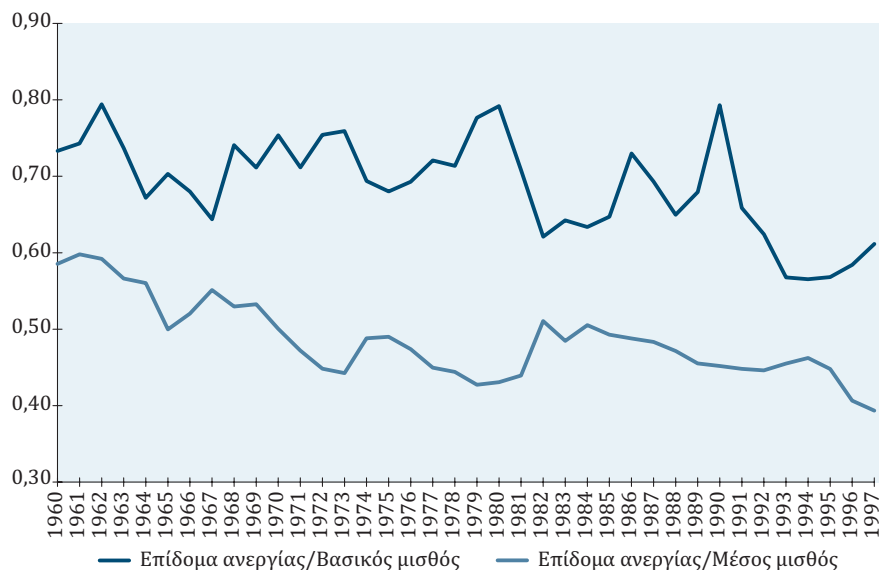

λαμβάνουν υπόψη τους τα πραγματικά χαρακτηριστικά της αγοράς εργασίας (για παράδειγμα δίνεται έμφαση στην προστασία που παρέχει στους μισθωτούς ο θεσμός της ασφάλισης έναντι της ανεργίας χωρίς να εξετάζεται συγκεκριμένα η διάρκεια και ο βαθμός κάλυψης των ανέργων ή το ύψος του επιδόματος ανεργίας), είναι χρήσιμο να εξεταστεί τουλάχιστον ένα χαρακτηριστικό της αγοράς εργασίας που έχει να κάνει με τον βαθμό κάλυψης ή τον βαθμό αναπλήρωσης του εισοδήματος των ανέργων από τις ρυθμίσεις του κράτους πρόνοιας και της κοινωνικής πολιτικής.

Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 3.22, το επίδομα ανεργίας (του οποίου η διάρκεια μόνο στη δεκαετία του 1990 έφτασε τον έναν χρόνο) ουσιαστικά μειωνόταν συνεχώς ως ποσοστό του μέσου μισθού, ενώ το ίδιο συνέβαινε και για τον λόγο του επιδόματος ανεργίας προς τον κατώτατο μισθό (η συνολική τάση είναι πτωτική αλλά υπάρχει μια ανοδική τάση για τη δεκαετία του 1980, που αντιστρέφεται κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990).

Δύσκολα μπορεί λοιπόν κανείς να ισχυριστεί, όπως έχει γίνει αρκετές φορές στη διεθνή κυρίως βιβλιογραφία, ότι το επίδομα ανεργίας (μεταξύ άλλων επιδομάτων και ρυθμίσεων του κράτους πρόνοιας) λειτούργησε ως στενό υποκατάστατο του

Διάγραμμα 3.22: Επίδομα ανεργίας ως ποσοστό του βασικού και του μέσου μισθού, 1960-1997

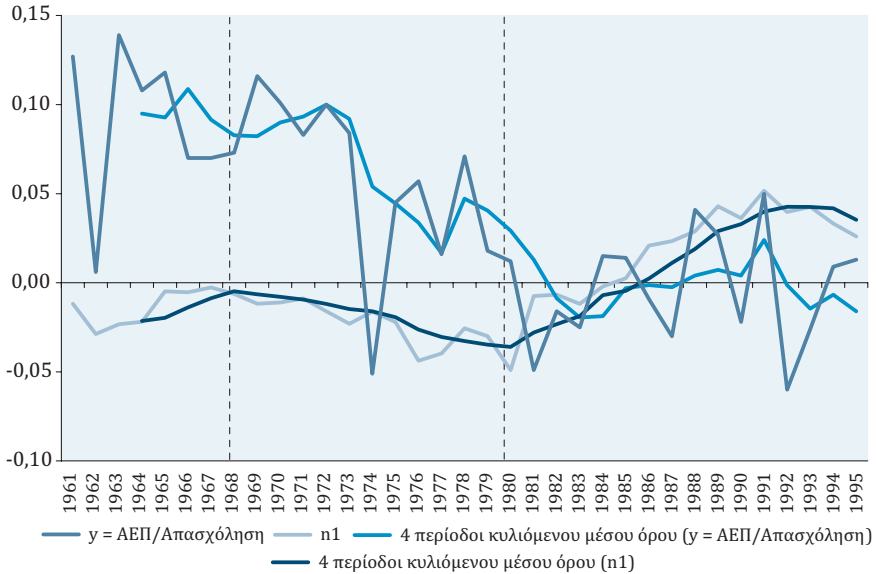

αγοραίου μισθού και ως κάλυψη («ημερομίσθιο υποχώρησης») για τους μισθωτούς εργαζομένους, ενισχύοντας έτσι τη διαπραγματευτική τους δύναμη απέναντι στο κεφάλαιο και επηρεάζοντας είτε την πρωτογενή διανομή μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας είτε την παραγωγική προσπάθεια και την παραγωγικότητα της εργασίας (επιχειρήματα που συναντώνται, μεταξύ άλλων, στα Bowles et al., 1983, 1986, για τις ΗΠΑ, και Μιχαήλ, 1992, Mihail, 1995, για την Ελλάδα).

Στη συνέχεια της παραπάνω παρατήρησης, στο Διάγραμμα 3.23 παρουσιάζεται η διαχρονική εξέλιξη της παραγωγικότητας της εργασίας (ΑΕΠ ανά απασχολούμενο) και του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού.

Η περίοδος του πτωτικού λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού (όπως φαίνεται από τον τετραετή κινητό μέσο όρο) από το 1967 μέχρι το 1980 συμβαδίζει με την πτωτική τάση του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας για την ίδια περίοδο. Η δεύτερη φάση του ανοδικού καθαρού κοινωνικού μισθού συμπίπτει με την ελαφρά ανοδική έως στάσιμη συμπεριφορά του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας, και έτσι για την ελληνική περίπτωση είναι δύσκολο να προβληθεί ο ισχυρισμός ότι οι ρυθμίσεις του κράτους πρόνοιας, και ιδίως οι αναδιανεμητικές, ισχυροποίησαν την εργατική τάξη απέναντι στο κεφάλαιο στο πεδίο της παραγω-

Διάγραμμα 3.23: Καθαρός κοινωνικός μισθός (n1) και παραγωγικότητα της εργασίας (y)

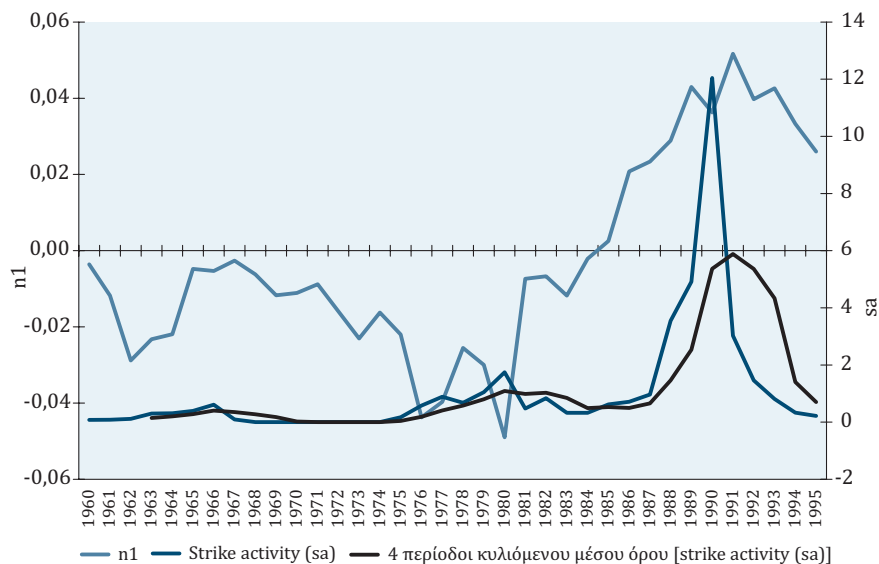
γικής διαδικασίας και αποτέλεσαν έτσι αρνητικό παράγοντα στη διαμόρφωση της διαχρονικής πορείας του ρυθμού μεταβολής της παραγωγικότητας της εργασίας.

3.3.16 Καθαρός κοινωνικός μισθός και απεργιακή δραστηριότητα

Έχει επίσης υποστηριχθεί στη βιβλιογραφία (Bowles and Schor, 1987) ότι υπάρχει στενή συσχέτιση μεταξύ κράτους πρόνοιας, καθαρού κοινωνικού μισθού και της έντασης της απεργιακής δραστηριότητας των μισθωτών εργαζομένων. Από τη μία, ένα ισχυρό κράτος πρόνοιας, παρέχοντας κάλυψη στους εργαζομένους, διευκολύνει και εντείνει την απεργιακή δραστηριότητα, ενώ, από την άλλη, η έντονη απεργιακή δραστηριότητα μπορεί να λειτουργεί ως μέσο πίεσης και να οδηγήσει στην υιοθέτηση ευνοϊκών μέτρων κοινωνικής πολιτικής για τους μισθωτούς εργαζομένους.

Από το Διάγραμμα 3.24 (και τα σχετικά ελλιπή ή μη κανονικά στοιχεία, καθώς παρεμβάλλεται η περίοδος της επτάχρονης στρατιωτικής δικτατορίας, οπότε η απεργιακή δραστηριότητα που ορίζεται ως απολεσθείσες ημέρες προς τον αριθμό των μισθωτών μηδενίστηκε καθώς απαγορεύτηκε εντελώς) μπορούμε να δούμε ότι η πτωτική περίοδος του καθαρού κοινωνικού μισθού συνέπεσε με μια αυξη-

Διάγραμμα 3.24: Καθαρός κοινωνικός μισθός και απεργιακή δραστηριότητα (strike activity)

τική τάση της απεργιακής δραστηριότητας μέχρι το 1980, οπότε είναι πιθανό η αύξηση των κοινωνικών δαπανών που ακολούθησε να ερμηνευθεί ως απάντηση στα αιτήματα των εργαζομένων στην προηγούμενη περίοδο. Πάντως, αυτή καθαυτή η περίοδος της αύξησης των κοινωνικών δαπανών συμπίπτει με ύφεση της απεργιακής δραστηριότητας, η οποία αναζωπυρώνεται και φτάνει σε πολύ υψηλά για τα ελληνικά δεδομένα επίπεδα γύρω στο 1990, με αίτια όμως που μάλλον δεν είχαν μεγάλη σχέση με την κοινωνική πολιτική αλλά με την πρωτογενή διανομή του εισοδήματος, τις προσπάθειες ιδιωτικοποίησης δημόσιων επιχειρήσεων από νεοφιλελεύθερες κυβερνήσεις κ.λπ.

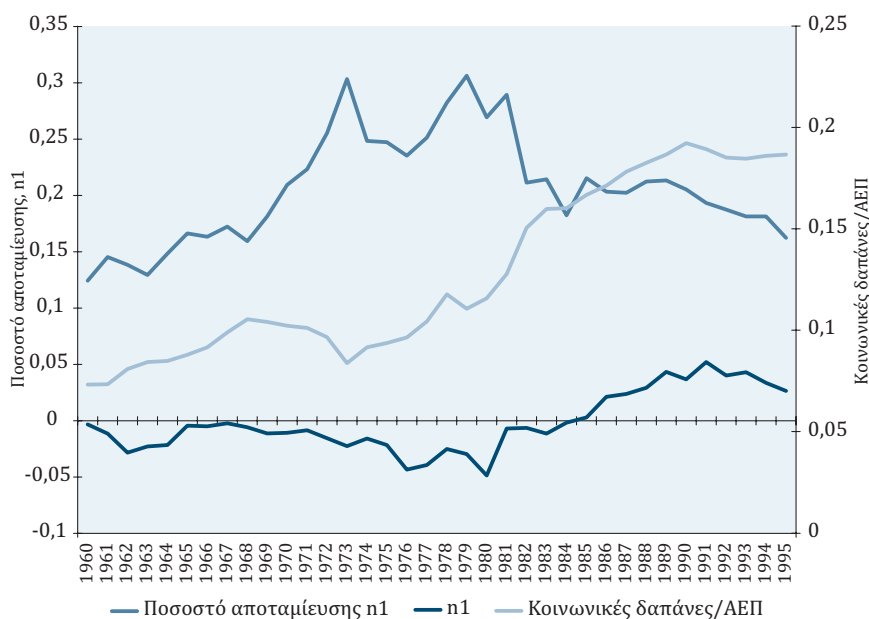
3.3.17 Κοινωνική πολιτική, καθαρός κοινωνικός μισθός και ποσοστό αποταμίευσης

Από τις πρώτες χρονικά θεωρητικές και εμπειρικές διαμάχες στον χώρο των επιπτώσεων του κράτους πρόνοιας ήταν η συζήτηση για την επίδραση του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης και του κράτους πρόνοιας στην αποταμιευτική συμπεριφορά των νοικοκυριών, όπου σύμφωνα με τη συμβατική αντίληψη (Feldstein, 1974) η άμβλυση της ανάγκης για αποταμίευση λόγω των παροχών του κράτους πρόνοιας είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση του ποσοστού αποταμίευ-

σης και επομένως σε μακροχρόνια βάση της επένδυσης και συσσώρευσης κεφαλαίου, της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας και μακροπρόθεσμα του ρυθμού της οικονομικής ανάπτυξης.

Στο Διάγραμμα 3.25 παρατηρούμε ότι η ανάπτυξη του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, η αύξηση των κοινωνικών δαπανών ως ποσοστό του ΑΕΠ και ο ανοδικός και θετικός καθαρός κοινωνικός μισθός μετά το 1980 συμπίπτουν με μια μείωση στο εθνικό ποσοστό αποταμίευσης. Όμως, το σχετικό επιχείρημα του Feldstein αναφέρεται περισσότερο στη μείωση της αποταμίευσης έπειτα από την ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας και την πιθανή επιδότηση των εργαζομένων, ενώ στην περίπτωση της Ελλάδας η περίοδος της μείωσης της αποταμίευσης ακολουθεί μια περίοδο μειούμενου και αρνητικού καθαρού κοινωνικού μισθού. Η μείωση του ποσοστού αποταμίευσης (και εδώ τα στοιχεία από τους Ελληνικούς Εθνικούς Λογαριασμούς δεν είναι απολύτως ακριβή και αρκούντως λεπτομερειακά) είναι πιθανό να οφείλεται στην οικονομική επιβράδυνση και στη στασιμότητα των εισοδημάτων και όχι στην αύξηση του μελλοντικού πλούτου

Διάγραμμα 3.25: Κοινωνικές δαπάνες, καθαρός κοινωνικός μισθός (n1) και ποσοστό αποταμίευσης

που θα προκύψει από το σύστημα συντάξεων και κοινωνικής ασφάλισης (future pension wealth) όπως το αντιλαμβάνονται τα νοικοκυριά.

Κλείνοντας τη συζήτηση αυτής της ενότητας, υπενθυμίζουμε ότι στο καθαρά διανεμητικό επίπεδο, το οποίο ενδιαφέρει περισσότερο την παρούσα μελέτη, από την εικόνα που παρουσιάζεται δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο κρατικός προϋπολογισμός είναι προσανατολισμένος προς την ενίσχυση του βιοτικού επιπέδου των μισθωτών εργαζομένων. Ο καθαρός κοινωνικός μισθός ως ποσοστό του ΑΕΠ είναι μηδενικός για την περίοδο 1958-1995, όταν υποθέσουμε ότι οι έμμεσοι φόροι δεν επιβαρύνουν τους μισθωτούς αλλά μόνο τις επιχειρήσεις, ενώ είναι συστηματικά αρνητικός, ένας καθαρός φόρος, και ισούται με 6,6% του ΑΕΠ για την ίδια περίοδο κάτω από την υπόθεση ότι οι μισθωτοί επιβαρύνονται με το μέρος από τους συνολικούς έμμεσους φόρους που αντιστοιχεί στο μερίδιο των μισθών στη συνολική κατανάλωση ή στο μερίδιο των μισθωτών στη συνολική απασχόληση. Στην επόμενη ενότητα επεκτείνουμε τον υπολογισμό του καθαρού κοινωνικού μισθού στην Ελλάδα (αλλά και σε άλλες νοτιοευρωπαϊκές χώρες) μέχρι την πιο πρόσφατη περίοδο.

4. Δημόσιο έλλειμμα, δημόσιο χρέος και καθарός κοινωνικός μισθός στην Ελλάδα και στις νοτιοευρωπαϊκές χώρες, 1995-2011

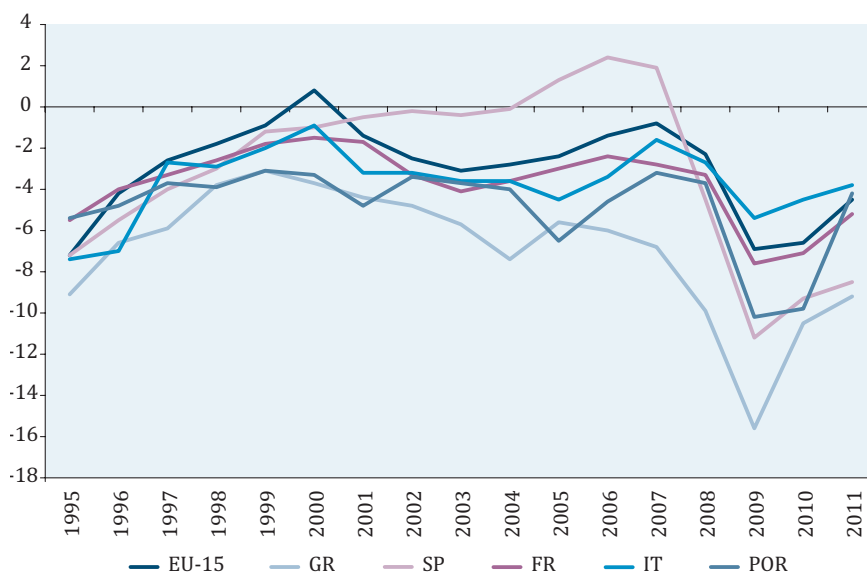
4.1 Εισαγωγή

Η πρόσφατη οικονομική κρίση βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη και διανύει την πορεία της, ιδίως στην Ελλάδα. Η συνολική αποτίμηση της φύσης και της προέλευσης της κρίσης, των θεμελιωδών αιτιών και των οικονομικών και κοινωνικών επιπτώσεών της δεν έχει ολοκληρωθεί.⁵³ Στη σχετική διεθνή βιβλιογραφία διεξάγεται ακόμη η συζήτηση για το εάν πρόκειται για κρίση που οφείλεται σε ένα αρχικό ρήγμα της υπερβολικής επέκτασης του χρηματοπιστωτικού τομέα, που οδήγησε αργότερα σε κρίση την «πραγματική» οικονομία, ή εάν πρόκειται για κρίση που οφείλεται στη μακροχρόνια στάσιμη κατάσταση της «πραγματικής» οικονομίας, λόγω της περιορισμένης ανάκαμψης της κερδοφορίας στην περίοδο του νεοφιλελευθερισμού μετά την κρίση στασιμοπληθωρισμού της δεκαετίας του 1970. Σύμφωνα με αυτή την αφήγηση, η χαμηλή κερδοφορία και η αναμικτή συσσώρευση του κεφαλαίου προκάλεσαν την υπερβολική χρηματοπιστωτική επέκταση σε αναζήτηση κερδών, με συνέπεια όταν εξαντλήθηκαν οι διαδοχικές χρηματοπιστωτικές «φούσκες», που τόνωναν την καταναλωτική ζήτηση, να εκδηλωθεί η λανθάνουσα σοβαρή κρίση υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου και στην «πραγματική» οικονομία.

Παράλληλα με αυτή τη συζήτηση, είναι ξεκάθαρο ωστόσο ότι η χωρίς προηγούμενο δημοσιονομική επέκταση που εφαρμόστηκε κατά τα αρχικά στάδια της

53. Βλ. Maniatis (2012) για μια αποτίμηση της τρέχουσας κρίσης με στοιχεία από την οικονομία των ΗΠΑ υπό το πρίσμα των μαρξιστικών θεωριών κρίσης.

Διάγραμμα 4.1: Δημόσια ελλείμματα ως ποσοστό του ΑΕΠ, 1995-2011

Πηγή: Eurostat, Government finance statistics

κρίσης μετά το 2007-2008 και ειδικότερα οι δημόσιες δαπάνες που αφιερώθηκαν για τη διάσωση των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων επιδείνωσαν τις δημοσιονομικές ανισορροπίες από τις οποίες πολλά κράτη υπέφεραν ακόμη και πριν από το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης. Με αυτό τον τρόπο, οι περισσότερες χώρες, και οι νοτιοευρωπαϊκές οικονομίες ακόμη περισσότερο, βρέθηκαν στη δίνη μιας κρίσης με τεράστια δημοσιονομικά ελλείμματα (βλ. Διάγραμμα 4.1), ενώ σε αρκετές περιπτώσεις (όπως συνέβη αρχικά στην Ελλάδα και αργότερα στην Πορτογαλία, στην Ισπανία και στην Ιταλία) αυτή η δημοσιονομική κρίση τείνει να επισκιάσει την υποκείμενη οικονομική κρίση.

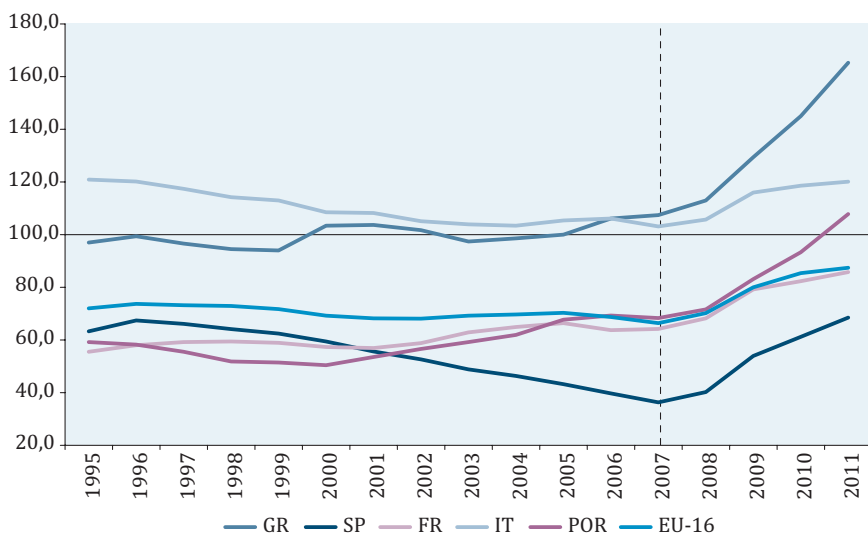
Για την Ελλάδα ειδικότερα έχουμε υποστηρίξει αλλού (Maniatis and Passas, 2013· Μανιάτης, 2012) ότι η τρέχουσα κρίση της ελληνικής οικονομίας είναι ένας συνδυασμός τριών κρισιακών διαστάσεων. Πρώτον, της παγκόσμιας καπιταλιστικής κρίσης που οφείλεται στην υπερσυσσώρευση κεφαλαίου λόγω της λειτουργίας του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους· δεύτερον, της κρίσης της ελληνικής οικονομίας που προκαλείται από τον ίδιο λόγο και, τρίτον, της δημοσιονομικής κρίσης του ελληνικού κράτους που οξύνθηκε ιδιαίτερα με το ξέσπασμα της διεθνούς και εγχώριας οικονομικής κρίσης.

Αν και η κρίση της κερδοφορίας και της συσσώρευσης κεφαλαίου είναι η κυρίαρχη και θεμελιώδης πλευρά της κρίσης, η δημοσιονομική κρίση αποτελεί την πλέον ορατή πτυχή της. Καθώς έχει χρησιμοποιηθεί ως η αιχμή του δόρατος της επίθεσης εναντίον των μισθών, των συντάξεων και των συνθηκών εργασίας των μισθωτών εργαζομένων, χρήζει ιδιαίτερης και λεπτομερειακής διερεύνησης. Αυτό γίνεται παρακάτω, εξετάζοντας όχι μόνο το πρόσημο και το μέγεθος του καθαρού κοινωνικού μισθού αλλά και τη συνολική δημοσιονομική δομή της Ελλάδας και των άλλων νοτιοευρωπαϊκών χωρών που πλήττονται από σοβαρά δημοσιονομικά προβλήματα.

Η τρέχουσα περίοδος είναι μια περίοδος όπου το κόστος της κρίσης κατανέμεται στις διαφορετικές κοινωνικές τάξεις, καθώς οι κυβερνήσεις προσπαθούν να εφαρμόσουν μέτρα που θα μπορούσαν να βγάλουν τις οικονομίες τους από τη βαθιά ύφεση και κρίση. Έπειτα από πολλά χρόνια στασιμότητας ή/και μείωσης των πραγματικών μισθών, απόρροια, μεταξύ άλλων, της υποχώρησης της δύναμης της εργατικής τάξης απέναντι στο κεφάλαιο, δεν είναι εύκολο για τις κυρίαρχες τάξεις να αποδώσουν την κρίση στο υψηλό κόστος εργασίας και αυτή τη φορά, όπως συνέβη στη δεκαετία του 1970. Ωστόσο, καθώς οι εξελίξεις έχουν φέρει στο προσκήνιο τις δημοσιονομικές δυσκολίες και την κρίση του δημόσιου χρέους πολλών κρατών, το έδαφος της ιδεολογικής διαμάχης έχει μετατοπιστεί. Κατά τη διάρκεια των αρχικών σταδίων της κρίσης στη δημόσια συζήτηση είχε τονιστεί ιδιαίτερα είτε ο ρόλος που είχε παίξει σε αυτήν το άπληστο και μυωπικό τραπεζικό κεφάλαιο είτε το παραπαίον και αδύναμο «πραγματικό» κεφάλαιο. Σήμερα, όλη αυτή η επιχειρηματολογία έχει σχεδόν λησμονηθεί και παραμεριστεί, με τις «δημοσιονομικές σπατάλες» και τις «γενναιόδωρες κοινωνικές παροχές» να παρουσιάζονται ως βασικές αιτίες για την τρέχουσα οικονομική κακοδαιμονία.

Σε μια πρώτη προσέγγιση, είναι προφανές ότι υπάρχουν τέσσερις θεμελιώδεις αιτίες δημιουργίας δημοσιονομικών ελλειμμάτων όταν η διαδικασία κατάρτισης και η τελική δομή του κρατικού προϋπολογισμού ιδωθούν από ταξική σκοπιά. Εξάλλου, η τελική διαμόρφωση και των δυο σκελών του προϋπολογισμού, συνολικά και ειδικά, αποτελεί τη συνισταμένη των επιμέρους πιέσεων, συγκρούσεων, συμβιβασμών των διάφορων κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων όπως αυτές προβάλλονται στο πολιτικό επίπεδο και πιο συγκεκριμένα στη λειτουργία του κράτους. Οι αιτίες αυτές, και βέβαια οποιοσδήποτε συνδυασμός τους, μπορούν να είναι:

Διάγραμμα 4.2: Δημόσιο χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ, 1995-2011

Πηγή: Eurostat, Government finance statistics

- Υπερβολικές παροχές και μεταβιβάσεις προς την εργατική τάξη
- Υπερβολικές παροχές και μεταβιβάσεις προς το κεφάλαιο και τους μη μισθωτούς γενικότερα
- Χαμηλή φορολογία της εργατικής τάξης
- Χαμηλή φορολογία του κεφαλαίου και των μη μισθωτών γενικότερα, δηλαδή αυτοαπασχολούμενων, μικροεργοδοτών, επιχειρήσεων, υψηλών εισοδηματικών στρωμάτων

Σε πολλές χώρες, οι «δημοσιονομικές σπατάλες» έχουν χρησιμοποιηθεί ως δικαιολογία για την επίθεση πρώτα στους μισθούς των δημόσιων υπαλλήλων και ακολούθως στους μισθούς και στις κοινωνικές παροχές (κυρίως στις συντάξεις αλλά ουσιαστικά σε όλες τις κοινωνικές μεταβιβάσεις και παροχές) των εργαζομένων γενικότερα. Πίσω από αυτή την επίθεση βρίσκεται ο υπόρρητος συχνά ισχυρισμός ότι κατά κάποιον τρόπο οι εργαζόμενοι και οι συνταξιούχοι είναι υπεύθυνοι για τη δημοσιονομική κρίση. Αν και συχνά γίνεται αναφορά στις «δυσμενείς» δημογραφικές εξελίξεις (αύξηση του προσδόκιμου ζωής, χαμηλό ποσοστό γεννητικότητας κ.λπ.) ως υπεύθυνες για τα δημοσιονομικά μέτρα λιτότητας εις βάρος της πλειονότητας του πληθυσμού, τα τελευταία είναι στοχευμένα και

στρέφονται κατά κύριο λόγο σε βάρος του εισοδήματος και του βιοτικού επιπέδου των μισθωτών εργαζομένων, των ηλικιωμένων και των φτωχών.

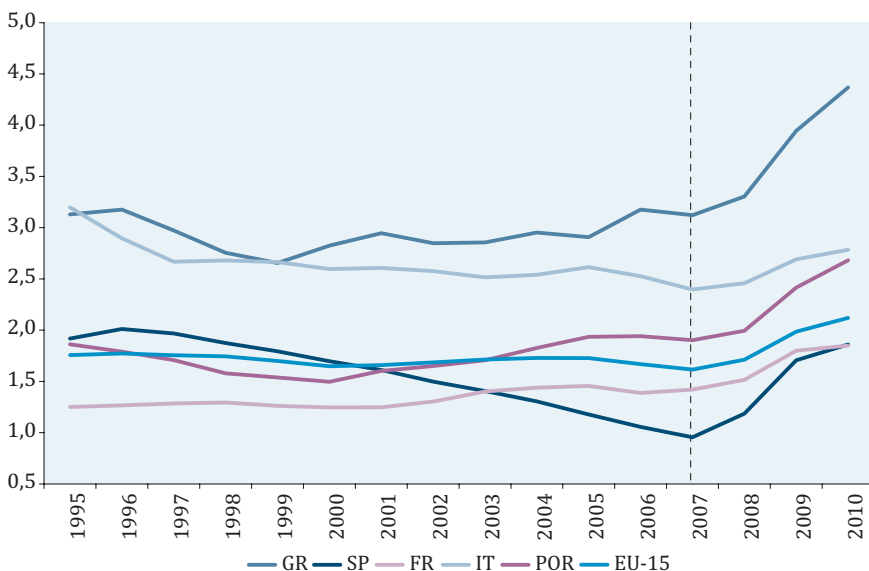
Στην πραγματικότητα, όμως, όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 4.1, τα δημόσια ελλείμματα ως ποσοστό του ΑΕΠ παρουσίαζαν μείωση πριν από την αρχική εκδήλωση της κρίσης (το 2007 ήταν μικρότερα από τα αντίστοιχα του 1995 σε όλες τις υπό εξέταση χώρες), ενώ κατά τη διάρκεια της ίδιας περιόδου το δημόσιο χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ ήταν σε μεγάλο βαθμό στάσιμο (βλ. Διάγραμμα 4.2). Η Ιταλία και η Ισπανία είχαν μικρότερο λόγο χρέους προς ΑΕΠ το 2007 σε σύγκριση με το αντίστοιχο του 1995 και μόνο στην Ελλάδα ο λόγος αυτός παρουσίασε ελαφρά αυξητική πορεία κατά το μεγαλύτερο μέρος της περιόδου 1995-2007. Φυσικά, κατά τη διάρκεια των πρώτων τριών ετών της οικονομικής και δημοσιονομικής κρίσης τόσο το έλλειμμα όσο και ο δανεισμός ως ποσοστά του ΑΕΠ παρουσίασαν σημαντική αύξηση σε όλες τις εξεταζόμενες χώρες.⁵⁴ Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 4.3, το ίδιο ισχύει και για τον λόγο του δημόσιου χρέους προς τα δημόσια έσοδα, ο οποίος αποτελεί έναν πιο αξιόπιστο δείκτη της βιωσιμότητας και της φερεγγυότητας του δημόσιου χρέους σε κάθε χώρα. Ο λόγος αυτός είναι φυσικό να αυξήθηκε καθώς επηρεάστηκε σημαντικά από την απότομη αύξηση του δημόσιου χρέους και την εξίσου απότομη μείωση των φορολογικών εσόδων λόγω της έντονης κρίσης.

Παρ' όλα αυτά, η δημοσιονομική κρίση έχει χρησιμοποιηθεί από τις κυρίαρχες τάξεις ως ευκαιρία για την ενίσχυση της κυριαρχίας του κεφαλαίου έναντι της μισθωτής εργασίας. Παρά την κρίση του συστήματος, η ιδεολογική ηγεμονία του κεφαλαίου εμφανίζεται τόσο ισχυρή όσο ποτέ. Με κάποιον τρόπο, η απάντηση του συστήματος και στις δύο τελευταίες χρονικά κρίσεις (αυτήν της δεκαετίας του 1970 και αυτήν της τρέχουσας κρίσης) κατέληξε να είναι πανομοιότυπη. Επιπλέον, φαίνεται ότι η επίθεση κατά των μισθών και των κοινωνικών δικαιωμάτων και παροχών είναι σφοδρότερη στην τρέχουσα κρίση συγκριτικά με το τι συνέβη στις απαρχές της πρώτης νεοφιλελεύθερης περιόδου στο τέλος της δεκαετίας του 1970.

Ο ισχυρισμός ότι η εργατική τάξη ευθύνεται για τις δημοσιονομικές ανισορροπίες και τα συσσωρευμένα χρέη των κυβερνήσεων στη Νότια Ευρώπη επιτάσσει

54. Λόγω της συνεχιζόμενης ύφεσης, η τάση αυτή συνεχίζεται ήδη και στο πρώτο τρίμηνο του 2013, το δημόσιο χρέος της Ισπανίας ως ποσοστό του ΑΕΠ είχε φτάσει στο 88,2%.

Διάγραμμα 4.3: Λόγος δημόσιου χρέους προς δημόσια έσοδα, 1995-2010

Πηγή: Eurostat, Government finance statistics

τη διερεύνηση της ταξικής δομής του κρατικού προϋπολογισμού και κατά συνέπεια των βαθύτερων αιτιών των δημοσιονομικών ελλειμμάτων και του δημόσιου χρέους στις χώρες αυτές. Όπως έχουμε δει, η απάντηση στο ερώτημα αυτό περιέχεται στη σχετική βιβλιογραφία της ριζοσπαστικής και μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας γύρω από την εμπειρική έρευνα για το ζήτημα του καθαρού κοινωνικού μισθού, που γίνεται έτσι ιδιαίτερα επίκαιρο. Αυτός είναι και ο κύριος λόγος, εκτός από τη διαθεσιμότητα των στατιστικών στοιχείων, που εξετάζουμε ξεχωριστά τη σχετικά πιο πρόσφατη περίοδο, 1995-2011, στην Ελλάδα και στις χώρες της Νότιας Ευρώπης, ώστε να διερευνηθεί διεξοδικά και συγκριτικά η δημοσιονομική κατάσταση της περιόδου που προηγήθηκε της εκδήλωσης της κρίσης.

Έχουμε δει ότι η μέτρηση του καθαρού κοινωνικού μισθού για τους μισθωτούς εργαζομένους σε μια χώρα αφορά τον υπολογισμό του καθαρού οφέλους που λαμβάνουν από τις κρατικές δαπάνες που απευθύνονται σε αυτούς, όταν αφαιρεθούν όλα τα είδη των φόρων που καταβάλλουν στο κράτος. Στη συνέχεια θα συζητήσουμε εν συντομία τη μεθοδολογία της εκτίμησης του καθαρού κοινω-

νικού μισθού στο πλαίσιο των διαθέσιμων στατιστικών στοιχείων της Eurostat, που διαφέρει αναγκαστικά από αυτήν της προηγούμενης ενότητας, και θα παρουσιάσουμε τα αποτελέσματά μας για την Ελλάδα και άλλες τέσσερις χώρες της Νότιας Ευρώπης. Επίσης, θα συγκρίνουμε τα αποτελέσματά μας που αφορούν τον αναδιανεμητικό ρόλο του κοινωνικού κράτους έναντι της εργατικής τάξης στη Νότια Ευρώπη με τα αποτελέσματα της εκτίμησης του καθαρού κοινωνικού μισθού άλλων μελετών σε χώρες όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες, το Ηνωμένο Βασίλειο, ο Καναδάς και η Νέα Ζηλανδία. Αλλά πριν από αυτό, είναι διαφωτιστικό να εξετάσουμε τη συνολική δομή των δημόσιων οικονομικών στις πέντε νοτιοευρωπαϊκές χώρες (στις οποίες περιλαμβάνονται μερικές από τις πιο συζητημένες περιπτώσεις χωρών με σοβαρά δημοσιονομικά προβλήματα) για την πιο πρόσφατη περίοδο, 1995-2011. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι, τουλάχιστον όσον αφορά την Ελλάδα (τη χώρα με τα μεγαλύτερα δημοσιονομικά προβλήματα), είναι τόσο προφανής η πηγή των δημοσιονομικών ανισοροπιών, ώστε να αποκαλύπτει προκαταβολικά τα αποτελέσματα που προκύπτουν από την ακριβή εκτίμηση του καθαρού κοινωνικού μισθού της εργατικής τάξης.

4.2 Συγκρίνοντας τη δημοσιονομική δομή πέντε νοτιοευρωπαϊκών χωρών και της ΕΕ-15, 1995-2011

Στους Πίνακες 4.1 και 4.2 παρουσιάζεται σε συνοπτική μορφή η δημοσιονομική δομή της Ελλάδας και των άλλων τεσσάρων νοτιοευρωπαϊκών οικονομιών σε σχέση με εκείνη του μέσου όρου των χωρών της ΕΕ-15, κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαεπτά ετών.

Για την ελληνική οικονομία, από τη σύγκριση με τον μέσο όρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης προκύπτουν τα ακόλουθα σημεία από τον Πίνακα 4.1 για την περίοδο 1995-2011:

α) Το ελληνικό κράτος δεν μπορεί να χαρακτηριστεί «σπάταλο» ή υπερδιογκωμένο από την πλευρά των δαπανών. Οι συνολικές δημόσιες δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ είναι χαμηλότερες κατά 1,4% από τον μέσο όρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενώ οι μισθοί των δημόσιων υπαλλήλων ως ποσοστό του ΑΕΠ είναι ίσοι με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο.

β) Η σημαντικότερη διαφορά της ελληνικής δημοσιονομικής δομής από την ευρωπαϊκή έχει να κάνει με την υστέρηση των δημόσιων εσόδων στην Ελλάδα,

που είναι 5,4% του ΑΕΠ χαμηλότερα από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, με αποτέλεσμα (με δεδομένες τις χαμηλότερες του ευρωπαϊκού μέσου όρου δημόσιες δαπάνες) τα μεγαλύτερα κατά 3,9% του ΑΕΠ ελληνικά δημόσια ελλείμματα σε σχέση με τα μέσα ευρωπαϊκά.

γ) Στην πλευρά των δαπανών, οι παραδοσιακές κατηγορίες δαπανών που σχετίζονται με τις λειτουργίες του κράτους πρόνοιας, δηλαδή οι δαπάνες εκπαίδευσης, υγείας και κοινωνικής ασφάλισης και προστασίας, βρίσκονται κάτω από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο από μία έως τρεις ποσοστιαίες μονάδες του ΑΕΠ.

δ) Αντίθετα, οι δαπάνες που έχουν να κάνουν με τις γραφειοκρατικές λειτουργίες του κράτους, τις στρατιωτικές δαπάνες και ιδίως τους τόκους του δημόσιου χρέους είναι κατά πολύ υψηλότερες του ευρωπαϊκού μέσου όρου. Η όποια «σπατάλη» του ελληνικού δημόσιου τομέα έχει να κάνει με τις καθαρά μη κοινωνικές δαπάνες, με ένα μεγάλο μέρος των οποίων μάλιστα να καταλήγει σε δανειστές του ελληνικού κράτους στο εξωτερικό.

ε) Το άθροισμα των φορολογικών εσόδων και των εισφορών στην κοινωνική ασφάλιση στην Ελλάδα υστερεί ακόμη περισσότερο σε σχέση με τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά απ' ό,τι τα συνολικά δημόσια έσοδα (κατά 7,2% του ΑΕΠ έναντι υστέρησης 5,4% των συνολικών εσόδων).

στ) Καθώς οι εισφορές στην κοινωνική ασφάλιση και οι έμμεσοι φόροι στην Ελλάδα βρίσκονται κοντά στους ευρωπαϊκούς μέσους όρους, συνεπάγεται ότι η μεγάλη διαφορά στα φορολογικά έσοδα ως ποσοστού του ΑΕΠ μεταξύ της Ελλάδας και του ευρωπαϊκού μέσου όρου οφείλεται στην κατά πολύ μικρότερη (η διαφορά είναι 5,2% του ΑΕΠ) φορολόγηση του προσωπικού εισοδήματος και πλούτου στην Ελλάδα. Το γεγονός ότι οι μισθωτοί εργαζόμενοι έχουν μηδενική δυνατότητα φοροδιαφυγής και φοροαποφυγής προδιαθέτει για την απάντηση στο ερώτημα ποιες κοινωνικές τάξεις και στρώματα είναι υπεύθυνα για αυτή την υστέρηση των φορολογικών εσόδων.⁵⁵

ζ) Είναι προφανές ότι και στην Ελλάδα αλλά και στην Ευρώπη (από τα όχι πλήρως διαθέσιμα στοιχεία) οι κατεξοχήν φόροι επί του κεφαλαίου, δηλαδή οι

55. Οι Λάσκος και Τσακαλώτος (2012: 14) επισημαίνουν ότι «αν η άρχουσα τάξη στην Ελλάδα διαθέτει κάτι εξαιρετικό, σε σύγκριση με τις βόρειες καπιταλιστικές οικονομίες, αν και όχι απαραίτητα σε σχέση με τον υπόλοιπο Νότο, αυτό έχει να κάνει με τον βαθμό της επιτυχίας της στο να μην πληρώνει φόρους».

φόροι κερδών ανώνυμων εταιρειών, αντιπροσωπεύουν ένα πολύ μικρό ποσοστό του συνολικού οικονομικού προϊόντος (μικρότερο του 3% του ΑΕΠ) και επομένως σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να θεωρηθούν η πηγή χρηματοδότησης των κοινωνικών δαπανών.

Πίνακας 4.1: Δημόσιες δαπάνες, φόροι και δημόσια ελλείμματα ως ποσοστό του ΑΕΠ στην Ελλάδα και στην ΕΕ-15 (Μέσοι όροι περιόδου 1995-2011)

	ΕΕ-15	Ελλάδα	Διαφορά
1. Δημόσιες δαπάνες/ΑΕΠ	48,0	46,6	-1,4
2. Δημόσια έσοδα/ΑΕΠ	45,1	39,7	-5,4
3. Δημόσιο έλλειμμα/ΑΕΠ	-3,0	-6,9	+3,9
Δημόσιες δαπάνες/ΑΕΠ			
4. Μισθοί δημόσιων υπαλλήλων	10,9	11,1	----
5. Δαπάνες εκπαίδευσης	5,1	3,4	-1,7
6. Δαπάνες υγείας	6,6	5,4	-1,2
7. Δαπάνες κοινωνικής προστασίας	18,8	16,1	-2,7
8. Τόκοι δημόσιου χρέους	3,5	6,7	+3,2
9. Δαπάνες γενικής κυβέρνησης	7,0	11,0	+4,0
10. Άμυνα	1,6	2,8	+1,2
Φόροι/ΑΕΠ			
11. Συνολικά έσοδα από φόρους και εισφορές στην κοινωνική ασφάλιση	41,1	33,9	-7,2
12. Φορολογικά έσοδα	27,0	21,2	-5,8
13. Σύνολο (πραγματικών και τεκμαρτών) εισφορών στην κοινωνική ασφάλιση	14,2	12,7	-1,5
14. Φόροι επί του εισοδήματος, πλούτου κ.λπ.	13,3	8,1	-5,2
15. Φόροι εισοδήματος	12,4	7,5	-4,9
16. Φόροι προσωπικού εισοδήματος	9,6	4,5	-5,1
17. Φόροι κερδών ΑΕ		2,8	----
18. Έμμεσοι φόροι	13,3	12,9	-0,4

Πηγή: Eurostat, Government finance statistics

Επιπρόσθετα, από τον Πίνακα 4.2 φαίνεται ότι σε αντίθεση με τις διαδεδομένες απόψεις για υπερβολικές δημόσιες δαπάνες στη Νότια Ευρώπη, εκτός από τη Γαλλία, μόνο στην Ιταλία οι κρατικές δαπάνες υπερβαίνουν τον μέσο όρο των χωρών της ΕΕ-15.

Οι άλλες τρεις χώρες,⁵⁶ και ειδικότερα η Ισπανία, έχουν σημαντικά μικρότερο μερίδιο κρατικών δαπανών στο ΑΕΠ από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Παρόμοια είναι η εικόνα που προκύπτει για τα δημόσια έσοδα. Ενώ στη Γαλλία το κράτος συλλέγει έσοδα τα οποία είναι πέντε ποσοστιαίες μονάδες του ΑΕΠ πάνω από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο και στην Ιταλία ακριβώς στον μέσο όρο, η Ελλάδα, η Πορτογαλία και η Ισπανία ξεχωρίζουν για το χαμηλό μερίδιο των κρατικών εσόδων στο ΑΕΠ τους συγκριτικά με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Η Ελλάδα και η Πορτογαλία έχουν υψηλά δημοσιονομικά ελλείμματα, παρά το γεγονός ότι δαπανούν πολύ λιγότερα σε σύγκριση με τον μέσο όρο για τις χώρες της ΕΕ-15. Επομένως, μπορεί εύλογα να συναχθεί ότι τα ελλείμματά τους δεν οφείλονται στις υπερβολικές δημόσιες δαπάνες, αλλά στα ανεπαρκή κρατικά έσοδα. Το ίδιο ισχύει και για την Ισπανία, η οποία έχει το χαμηλότερο ποσοστό δημόσιων εσόδων στο ΑΕΠ μεταξύ των πέντε χωρών.

Από την εξέταση της δομής των δημόσιων δαπανών προκύπτει ότι, στην Ελλάδα, στην Ιταλία και στην Ισπανία, οι μισθοί των δημόσιων υπαλλήλων (που αποτελούν τον συνήθη στόχο των νεοφιλελεύθερων επιθέσεων στα επιχειρήματα υπέρ της δημοσιονομικής λιτότητας και του περιορισμού του κράτους) ως ποσοστό του ΑΕΠ είναι στο ίδιο επίπεδο με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο της περιόδου αυτής. Μόνο στην Πορτογαλία, και όπως είναι αναμενόμενο στη Γαλλία, οι δαπάνες αυτές υπερβαίνουν τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Είδαμε παραπάνω ότι στους παραδοσιακούς τομείς δραστηριοτήτων του κράτους πρόνοιας (υγεία, εκπαίδευση, δαπάνες κοινωνικής προστασίας, όπως συντάξεις, επιδόματα ανεργίας κ.λπ.) η Ελλάδα υστερεί σοβαρά σε σχέση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο κατά

56. Η Ελλάδα, η Ισπανία και η Πορτογαλία (μαζί με την Ιταλία) αποτελούν τον κορμό του μεσογειακού ή νοτιοευρωπαϊκού υποδείγματος κοινωνικού κράτους σύμφωνα με τον Ferrera (1996). Η Γαλλία ανήκει σε διαφορετική ομάδα, το κορπορατιστικό υπόδειγμα σύμφωνα με την τυπολογία των κρατών πρόνοιας του Esping-Andersen (1990), και περιλαμβάνεται εδώ για να εντοπιστούν πιθανές διαφορές στη δημοσιονομική δομή και στην καθαρή δημοσιονομική θέση της εργατικής τάξης της με εκείνες των άλλων τεσσάρων χωρών.

Πίνακας 4.2: Μέσοι όροι δημόσιων δαπανών, φόρων και δημόσιων ελλειμμάτων ως ποσοστό του ΑΕΠ στις χώρες της Νότιας Ευρώπης και της ΕΕ-15, 1995-2011

Κατηγορίες	ΕΕ-15	Ελλάδα	Πορτογαλία	Ιταλία	Ισπανία	Γαλλία
1. Δημόσιες δαπάνες/ΑΕΠ	48,0	46,6	44,6	49,0	41,0	53,7
2. Δημόσια έσοδα/ΑΕΠ	45,1	39,7	39,7	45,3	38,0	50,0
3. Δημόσιο έλλειμμα/ΑΕΠ	-3,0	-6,9	-4,8	-3,7	-3,0	-3,7
Δημόσιες δαπάνες/ΑΕΠ (1995-2011)						
4. Μισθοί δημόσιων υπαλλήλων	10,9	11,1	13,0	10,8	10,6	13,3
5. Δαπάνες εκπαίδευσης	5,1	3,4	6,3	4,6	4,5	5,9
6. Δαπάνες υγείας	6,6	5,4	6,4	6,4	5,6	7,5
7. Δαπάνες κοινωνικής προστασίας	18,8	16,1	14,0	18,2	13,8	21,7
8. Τόκοι δημόσιου χρέους	3,5	6,7	3,3	6,4	2,9	2,9
9. Δαπάνες γενικής κυβέρνησης	7,0	11,0	6,6	9,9	5,7	7,6
10. Άμυνα	1,6	2,8	1,4	1,3	1,1	2,0
Φόροι/ΑΕΠ (1995-2011)						
11. Συνολικά έσοδα από φόρους και εισφορές στην κοινωνική ασφάλιση	41,1	33,9	34,0	41,8	34,7	45,4
12. Φορολογικά έσοδα	27,0	21,2	22,9	28,8	22,3	27,0
13. Σύνολο (πραγματικών και τεκμαρτών) εισφορών στην κοινωνική ασφάλιση	14,2	12,7	11,2	13,0	13,0	18,6
14. Φόροι επί του εισοδήματος, πλούτου κ.λπ.	13,3	8,1	8,9	14,3	10,5	10,9
15. Φόροι εισοδήματος	12,4	7,5	8,5	13,8	10,1	9,9
16. Φόροι προσωπικού εισοδήματος	9,6	4,5	5,3	11,0	7,1	7,5
17. Φόροι κερδών ΑΕ		2,8	3,1	2,8	3,0	2,4
18. Έμμεσοι φόροι	13,3	12,9	14,0	14,1	11,4	15,7

Πηγή: Eurostat, Government finance statistics

την περίοδο αυτή σε όλες τις παραπάνω κατηγορίες. Η Ισπανία επίσης δαπανά λιγότερο από τον μέσο όρο για όλες τις κατηγορίες, και ειδικότερα για κοινωνική ασφάλιση. Η Πορτογαλία δαπανά περισσότερο για εκπαίδευση, αλλά πολύ λιγότερο για κοινωνική ασφάλιση, η Ιταλία δαπανά ελαφρώς λιγότερο και για τις τρεις κατηγορίες, ενώ η Γαλλία δαπανά πολύ περισσότερο από τον μέσο όρο για όλες τις κατηγορίες.

Για τις κύριες κατηγορίες δημόσιων δαπανών που δεν αφορούν κοινωνικές παροχές προς τον εργαζόμενο πληθυσμό, παρατηρούμε ότι οι δύο χώρες με το μεγαλύτερο συσσωρευμένο χρέος, Ελλάδα και Ιταλία, καταβάλλουν ένα σημαντικό ποσοστό του ΑΕΠ τους στους πιστωτές τους με τη μορφή τόκων (6-7% του ΑΕΠ, ποσοστό σχεδόν διπλάσιο του ευρωπαϊκού μέσου όρου), ενώ οι άλλες πλησιάζουν τον ευρωπαϊκό μέσο. Αξίζει να σημειωθεί ότι και στις πέντε χώρες οι δαπάνες για τόκους δημόσιου χρέους είναι σχεδόν ίσες με τα δημόσια ελλείμματα, με την εξαίρεση της Ιταλίας, που τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια παρουσιάζει πρωτογενή δημόσια πλεονάσματα. Καθώς οι δαπάνες για τόκους συμπεριλαμβάνονται στην κατηγορία των γενικών δημόσιων δαπανών (γενική διοίκηση, δικαστήρια, δημόσια τάξη κλπ.), η ίδια εικόνα προκύπτει και για την κατηγορία αυτή. Τέλος, η Ελλάδα δαπανά αναλογικά πολύ μεγαλύτερα μερίδια του συνολικού προϊόντος για στρατιωτικές δαπάνες, με δεύτερη τη Γαλλία, ενώ οι άλλες τρεις χώρες δαπανούν λιγότερο από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο στην κατηγορία αυτή.

Στην πλευρά των εσόδων και φόρων, είναι εμφανές ότι ο κύριος λόγος για τον οποίο η Ελλάδα, η Πορτογαλία και, σε μικρότερο βαθμό, η Ισπανία υστερούν του ευρωπαϊκού μέσου όρου είναι οι σχετικά χαμηλοί φόροι εισοδήματος και πλούτου, κυρίως των νοικοκυριών, καθώς οι φόροι των ανώνυμων εταιρειών είναι σχετικά χαμηλοί στην Ευρώπη για να επιτρέπουν σημαντικές αποκλίσεις από τον μέσο όρο για τις επιμέρους χώρες. Οι έμμεσοι φόροι ως ποσοστό του ΑΕΠ συγκλίνουν προς τον ευρωπαϊκό μέσο όρο στην Ελλάδα, στην Πορτογαλία και στην Ιταλία, ενώ η Ισπανία υστερεί και η Γαλλία υπερβαίνει τον μέσο όρο κατά δύο ποσοστιαίες μονάδες του ΑΕΠ.

Συνοπτικά, η Ελλάδα, η Πορτογαλία και η Ισπανία υστερούν έναντι του ευρωπαϊκού μέσου όρου για τα συνολικά φορολογικά έσοδα και σχεδόν όλες τις επιμέρους κατηγορίες φόρων, ενώ η Ιταλία συγκλίνει προς τους μέσους αυτούς. Η φορολογία στη Γαλλία βασίζεται κυρίως στους έμμεσους φόρους (οι οποίοι αντισταθμίζουν την ελαφρότερη φορολογία για τα εισοδήματα των νοικοκυριών

και για τα κέρδη και φέρνουν τα έσοδα από φόρους σε σύγκλιση με τον μέσο όρο της ΕΕ-15) και στις πολύ υψηλότερες του ευρωπαϊκού μέσου όρου εισφορές κοινωνικής ασφάλισης.

Η δημοσιονομική δομή της Γαλλίας υποδεικνύει ότι υψηλές δημόσιες δαπάνες δεν συνεπάγονται απαραίτητα υψηλά δημόσια ελλείμματα και χρέη. Αντίθετα, όταν οι δημόσιες δαπάνες είναι αρκετά υψηλές αλλά καλύπτονται κυρίως από δημόσια έσοδα, όχι μόνο τα δημόσια ελλείμματα και το δημόσιο χρέος είναι σχετικά χαμηλά συγκριτικά με τα διεθνή δεδομένα, αλλά και η εξυπηρέτηση του υφιστάμενου χρέους καθίσταται ευκολότερη (βλ. Διάγραμμα 4.3). Επιπλέον, καθίσταται εμφανές ότι οι σχετικά χαμηλές κοινωνικές δαπάνες, συνοδευόμενες από υψηλές δαπάνες για την κρατική γραφειοκρατία και στρατιωτικούς εξοπλισμούς, με παράλληλη εξάρτηση από εισφορές κοινωνικής ασφάλισης και φόρους κατανάλωσης, σε συνδυασμό με χαμηλούς φόρους στα κέρδη, υποδηλώνουν την πιθανή παρουσία κάποιας μεροληψίας στη δημοσιονομική δομή, η οποία απαιτεί μια βαθύτερη και περισσότερο ταξικά προσανατολισμένη ανάλυση των δημόσιων δαπανών και φόρων.

Σε κάθε περίπτωση, από αυτή την απλή επισκόπηση παραπάνω, το ερώτημα του «ποιος πληρώνει για τις κοινωνικές δαπάνες» σε αυτές τις χώρες δεν είναι τόσο δύσκολο να απαντηθεί ακόμη και με μια επιφανειακή εξέταση της δομής των δημόσιων οικονομικών τους. Αυτό το ζήτημα εξετάζουμε λεπτομερειακά παρακάτω, και ειδικότερα την εκτίμηση του καθαρού κοινωνικού μισθού για την εργατική τάξη στην Ελλάδα, στην Πορτογαλία, στην Ιταλία, στην Ισπανία και στη Γαλλία.

4.3 Εμπειρική μεθοδολογία υπολογισμού του καθαρού κοινωνικού μισθού από τα στοιχεία της Eurostat

Στην υποενότητα αυτή περιγράφουμε την εμπειρική μέθοδο υπολογισμού του καθαρού κοινωνικού μισθού με βάση τα στατιστικά στοιχεία που παρέχονται από τη βάση δεδομένων της Eurostat. Η χρησιμοποίηση της πηγής αυτής είναι προφανής για τις εκτιμήσεις που αφορούν την Ιταλία, την Ισπανία, την Πορτογαλία και τη Γαλλία. Επιπρόσθετα, όμως, η προσφυγή στα δεδομένα της Eurostat γίνεται αναγκαία και για την εκτίμηση του καθαρού κοινωνικού μισθού στην Ελλάδα, καθώς οι Ελληνικοί Εθνικοί Λογαριασμοί μετά το 1995 δεν περιέχουν τις επιμέρους κατηγορίες που αφορούν τις δημόσιες δαπάνες και τους φό-

ρους με τη σχετικά λεπτομερή καταγραφή του προηγούμενου συστήματος Εθνικών Λογαριασμών για την περίοδο 1958-1995.

Ο Πίνακας 4.3 παρουσιάζει τις βασικές κατηγορίες φόρων που καταγράφονται στη βάση δεδομένων της Eurostat και τις υποθέσεις επιμερισμού τους στην εργατική τάξη που χρησιμοποιούμε εδώ. Η κύρια διαφορά με τη μέθοδο επιμερισμού που ακολουθήθηκε στην προηγούμενη ενότητα για την περίοδο 1958-1995 είναι ότι τώρα και οι φόροι προσωπικού εισοδήματος των μισθωτών εκτιμώνται πολλαπλασιάζοντας τους συνολικούς φόρους προσωπικού εισοδήματος με το μερίδιο εργασίας (LS). Αυτό κάνει τη μέθοδο λιγότερο ακριβή σε σχέση με την προηγούμενη, αλλά από την άλλη πλευρά στη βάση δεδομένων της Eurostat οι εισφορές στην κοινωνική ασφάλιση των μη μισθωτών δίνονται ως σύνολο απευθείας και έτσι δεν χρειάζονται πρόσθετα στοιχεία από τους Κοινωνικούς Προϋπολογισμούς για να εκτιμηθούν οι εισφορές στην κοινωνική ασφάλιση των μισθωτών εργαζομένων.

Στον Πίνακα 4.4 παρουσιάζονται οι διάφορες κατηγορίες των δημόσιων δαπανών της βάσης δεδομένων της Eurostat, οι οποίες κατανέμονται στην εργατική τάξη σύμφωνα με τα κριτήρια που έχουμε αναφέρει στην προηγούμενη ενότητα.

Με βάση την παραπάνω μεθοδολογία υπολογίζουμε στη συνέχεια τον καθαρό κοινωνικό μισθό στην Ελλάδα για την περίοδο 1995-2010 και κατόπιν στις άλλες τέσσερις νοτιοευρωπαϊκές χώρες για την ίδια περίοδο.

4.4 Ο καθαρός κοινωνικός μισθός (N*) στην Ελλάδα, 1995-2010

Στο Διάγραμμα 4.4 παρακάτω παρατηρούμε ότι στην περίοδο 1995-2010 το μερίδιο των φόρων που πληρώνει η εργατική τάξη στο σύνολο των φόρων (LT/T) αυξήθηκε, αλλά ακόμη μεγαλύτερη σε ποσοστιαία βάση ήταν η αύξηση του μεριδίου των οφελών της εργατικής τάξης στις συνολικές κρατικές δαπάνες (LB/SE). Να σημειωθεί ότι κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής οι κρατικές δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ έμειναν στάσιμες από το 1995 ως το 2006 γύρω στο 45% και αυξήθηκαν απότομα σε 53% το 2009 και 50% το 2011 ως αποτέλεσμα της σημαντικής λόγω της κρίσης μείωσης του ΑΕΠ. Οι συνολικοί φόροι ως ποσοστό του ΑΕΠ αυξήθηκαν από 37% το 1995 σε 43% το 2000 και κατόπιν μειώθηκαν μέχρι και σε 38% το 2009 (λόγω και της αναθεώρησης του ΑΕΠ προς τα πάνω) και έπειτα σε 41% του ΑΕΠ το 2011.

Πίνακας 4.3: Κατηγορίες φόρων (Eurostat) και φορολογική επιβάρυνση της εργατικής τάξης

Κατηγορίες φόρων	Συντελεστής κατανομής	Φόροι εργατικής τάξης (labor taxes)
D2. Έμμεσοι φόροι	Μερίδιο εργασίας (LS)	D2 * LS
D5. Τρέχοντες φόροι εισοδήματος, πλούτου κ.λπ.		
D51. Φόροι εισοδήματος		
D51A-D51C1. Φόροι προσωπικού εισοδήματος	Μερίδιο εργασίας (LS)	D51A-D51C1 * LS
D51B-D51C2. Φόροι κερδών ΑΕ	-----	-----
D51D. Φόροι τυχερών παιχνιδιών	Μερίδιο εργασίας	D51D * LS
D51E. Άλλοι φόροι εισοδήματος	Μερίδιο εργασίας	D51E * LS
D59. Άλλοι τρέχοντες φόροι	-----	-----
D59A. Φόροι κεφαλαίου	-----	-----
D59B. Κεφαλικός φόρος	-----	-----
D59C. Φόροι δαπανών		
D59D. Φόροι αδειών στα νοικοκυριά	Μερίδιο εργασίας	D59D * LS
D59E. Φόροι επί διεθνών συναλλαγών	-----	-----
D59F. Άλλοι/υπόλοιποι τρέχοντες φόροι	Μερίδιο εργασίας	D59F * LS
D91. Φόροι κεφαλαίου	-----	-----
D2-D5-D91. Συνολικά φορολογικά έσοδα		
D611. Εισφορές στην κοινωνική ασφάλιση	100%	100%
D6113. Εισφορές στην κοινωνική ασφάλιση αυτοαπασχολούμενων	-----	-----
D612. Τεκμαρτές εισφορές στην κοινωνική ασφάλιση	100%	100%
D995. Μεταβιβάσεις κεφαλαίου από τη γενική κυβέρνηση	-----	-----
D2-D5-D91-D611-D612-M-D995. Συνολικά έσοδα από φόρους και εισφορές στην κοινωνική ασφάλιση –περιλαμβανομένων των τεκμαρτών– μετά την αφαίρεση των ποσών βεβαιωμένων αλλά μη πιθανό να συλλεχθούν		

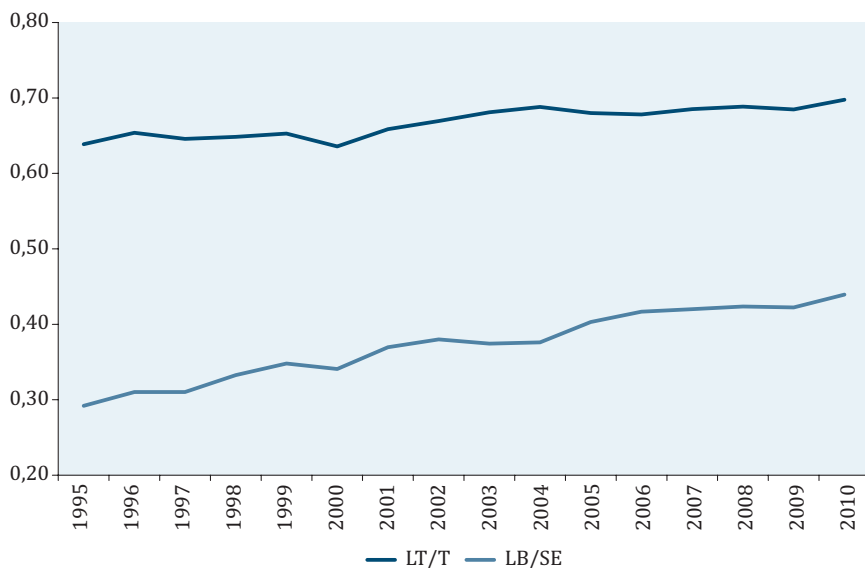
Πίνακας 4.4: Κατηγορίες δημόσιων δαπανών (Eurostat) και οφέλη της εργατικής τάξης

Κατηγορίες δημόσιων δαπανών	Συντελεστής κατανομής	Οφέλη εργατικής τάξης (labor benefits)
1. Γενικές δημόσιες υπηρεσίες	-----	-----
2. Άμυνα	-----	-----
3. Δημόσια τάξη και ασφάλεια	-----	-----
4. Οικονομικές υπηρεσίες -- Μεταφορές	Μερίδιο εργασίας (LS)	Μεταφορές * LS
5. Προστασία περιβάλλοντος	Μερίδιο εργασίας	Προστασία περιβάλλοντος * LS
6. Στέγαση και κοινοτικές υπηρεσίες	Μερίδιο εργασίας	Στέγαση και κοινοτικές υπηρεσίες * LS
7. Υγεία	Μερίδιο εργασίας	Υγεία * LS
8. Αναψυχή, πολιτισμός, θρησκεία	Μερίδιο εργασίας	Αναψυχή, πολιτισμός, θρησκεία * LS
9. Εκπαίδευση	Μερίδιο εργασίας	Εκπαίδευση * LS
10. Κοινωνική προστασία	Μερίδιο εργασίας	Κοινωνική προστασία * LS

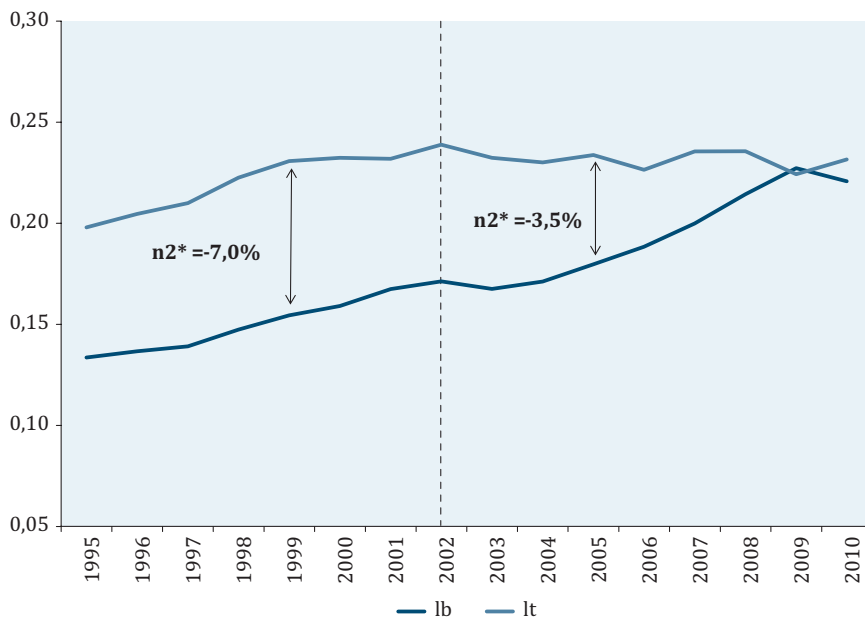
Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 4.5, ο λόγος οφελών (Ib) της εργατικής τάξης αυξανόταν σταθερά και σε σημαντικό βαθμό για όλη την περίοδο και ιδίως μετά το 2002, ενώ ο λόγος φόρων (It*) της εργατικής τάξης αυξήθηκε μέχρι το 2002 και μειώθηκε ελαφρά έκτοτε μέχρι το 2009, ενώ αυξήθηκε κατά το πρώτο έτος εφαρμογής του μνημονίου κυρίως λόγω της σημαντικής μείωσης του εισοδήματος των μισθωτών.

Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι παρά τις διακηρύξεις και τις προσπάθειες των κυβερνήσεων στην περίοδο του νεοφιλελευθερισμού για δραστική μείωση των δημόσιων και των κοινωνικών δαπανών, στην πράξη αυτό που συνέβη και στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στις χώρες του ΟΟΣΑ ήταν η επιβράδυνση του ρυθμού αύξησης του λόγου των κοινωνικών δαπανών προς το ΑΕΠ, ιδίως μετά το 1990, και η στασιμότητα του λόγου αυτού από το 1995 μέχρι το 2007. Η τάση αυτή διακόπηκε με την εκδήλωση της κρίσης μετά το 2007, οπότε η αντικυκλική φύση των κοινωνικών δαπανών και η μεγάλη μείωση του ΑΕΠ αύξησε τον λόγο αυτό

Διάγραμμα 4.4: Μερίδιο οφελών και φόρων της εργατικής τάξης σε συνολικούς φόρους και δημόσιες δαπάνες, Ελλάδα, 1995-2010

Διάγραμμα 4.5: Λόγος οφελών (lb) και λόγος φόρων (lt*) της εργατικής τάξης, Ελλάδα, 1995-2010

σε ιστορικά υψηλά επίπεδα το 2009, όπως φαίνεται στον Πίνακα 4.5.⁵⁷ Επιπλέον, στον Πίνακα 4.6 παρατηρούμε ότι για τις περισσότερες χώρες στις οποίες αυξήθηκε σημαντικά ο λόγος κοινωνικές δαπάνες προς ΑΕΠ υπεύθυνη γι' αυτή την εξέλιξη ήταν η αύξηση των δαπανών για συντάξεις γήρατος και χηρείας ως ποσοστό του ΑΕΠ, καθώς αφενός αυξανόταν το προσδόκιμο ζωής, αφετέρου εξέρχονταν από το εργατικό δυναμικό οι γενιές εκείνες που μπήκαν μαζικά σε αυτό στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια.

Στους Πίνακες 4.5 και 4.6 φαίνεται ότι η Ελλάδα, εκκινώντας από χαμηλή βάση το 1980, ήταν από τις χώρες που αύξησαν τις κοινωνικές δαπάνες σημαντικά, υπερδιπλασιάζοντας το ποσοστό τους στο ΑΕΠ, ένα γεγονός που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην αύξηση των δαπανών για συντάξεις, οι οποίες διπλασιάστηκαν ως ποσοστό του ΑΕΠ στην περίοδο 1980-2000 και συνέχισαν να αυξάνονται και μετά το 2000, υπερβαίνοντας πλέον το ήμισυ των κοινωνικών δαπανών το 2009. Η ίδια εξέλιξη συνολικών δημόσιων δαπανών και συντάξεων γήρατος παρατηρείται και στην Ιταλία, στην Πορτογαλία και στη Γαλλία (και όχι στην Ισπανία, όπου οι συντάξεις γήρατος συγκρατούνται σε σχετικά χαμηλά επίπεδα), κάτι που αντανακλάται στη διαμόρφωση του καθαρού κοινωνικού μισθού και στην αυξητική του τάση κατά τη δεκαετία του 2000, όπως θα δούμε παρακάτω.

Η εξέλιξη των κοινωνικών δαπανών, των δαπανών για συντάξεις, καθώς και της άλλης μεγάλης κατηγορίας των κοινωνικών δαπανών, αυτής των δαπανών υγείας, παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 4.6 για την Ελλάδα. Να σημειωθεί επίσης ότι οι δαπάνες για στήριξη εισοδήματος (οικογενειακά επιδόματα, επιδόματα ανεργίας, αναπηρίας κ.λπ.) παρέμειναν σταθερές ως ποσοστό του ΑΕΠ γύρω στο 2% στην Ελλάδα και γύρω στο 4-4,5% στις χώρες του ΟΟΣΑ για ολόκληρη την περίοδο 1980-2009.

Το αποτέλεσμα όλων αυτών των εξελίξεων στις κοινωνικές δαπάνες, στη φορολόγηση και στα οφέλη από κρατικές δαπάνες της εργατικής τάξης παρουσιάζονται στο Διάγραμμα 4.7, όπου περιγράφεται η διακύμανση του λόγου του

57. Στον ορισμό των κοινωνικών δαπανών του ΟΟΣΑ συμπεριλαμβάνονται δαπάνες συντάξεων γήρατος, χηρείας και αναπηρίας (disability), επίσης δαπάνες υγείας, οικογενειακά επιδόματα, δαπάνες για ενεργές πολιτικές στην αγορά εργασίας, επιδόματα ανεργίας, στέγασης και άλλες κοινωνικές δαπάνες. Δεν περιλαμβάνονται οι δαπάνες εκπαίδευσης.

Πίνακας 4.5: Κοινωνικές δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ, χώρες του ΟΟΣΑ

	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2007	2009	2011
Αυστραλία	10,3	12,2	13,2	16,2	17,3	16,5	16,4	17,8	18,1
Καναδάς	13,7	17,0	18,1	18,9	16,5	16,9	16,8	19,2	18,3
Δανία	24,8	23,2	25,1	28,9	26,4	27,7	26,5	30,2	30,0
Γαλλία	20,8	26,0	25,1	29,3	28,6	30,1	29,7	32,1	32,1
Γερμανία	22,1	22,5	21,7	26,6	26,6	27,3	25,1	27,8	26,2
Ελλάδα	10,3	16,1	16,6	17,5	19,3	21,1	21,6	23,9	23,5
Ιρλανδία	16,5	21,1	17,3	18,1	13,4	16,0	16,7	23,6	23,5
Ιταλία	18,0	20,8	19,9	19,8	23,1	24,9	24,7	27,8	27,6
Ιαπωνία	10,2	11,1	11,1	14,1	16,3	18,5	18,7	22,4	---
Ολλανδία	24,8	25,3	25,6	23,8	19,8	20,7	21,1	23,2	23,7
Νέα Ζηλανδία	17,0	17,6	21,5	18,6	19,0	18,1	18,6	21,2	21,5
Νορβηγία	16,9	17,8	22,3	23,4	21,3	21,6	20,5	23,3	22,6
Πορτογαλία	9,9	10,1	12,5	16,5	18,9	23,0	22,7	25,6	25,2
Ισπανία	15,5	17,8	19,9	21,4	20,2	21,1	21,3	26,0	26,0
Σουηδία	27,1	29,5	30,2	32,0	28,4	29,1	27,3	29,8	27,6
ΗΒ	16,5	19,4	16,7	19,9	18,6	20,5	20,4	24,1	23,9
ΗΠΑ	13,2	13,2	13,6	15,5	14,5	16,0	16,3	19,2	19,7
ΟΟΣΑ-30	15,6	17,3	17,6	19,4	18,9	19,8	19,2		
ΟΟΣΑ-34	15,5	17,2	17,6	19,5	18,7	19,7	19,2	22,1	21,7
ΕΕ-21	18,5	20,6	20,5	22,8	21,6	22,7	22,1	25,4	24,9

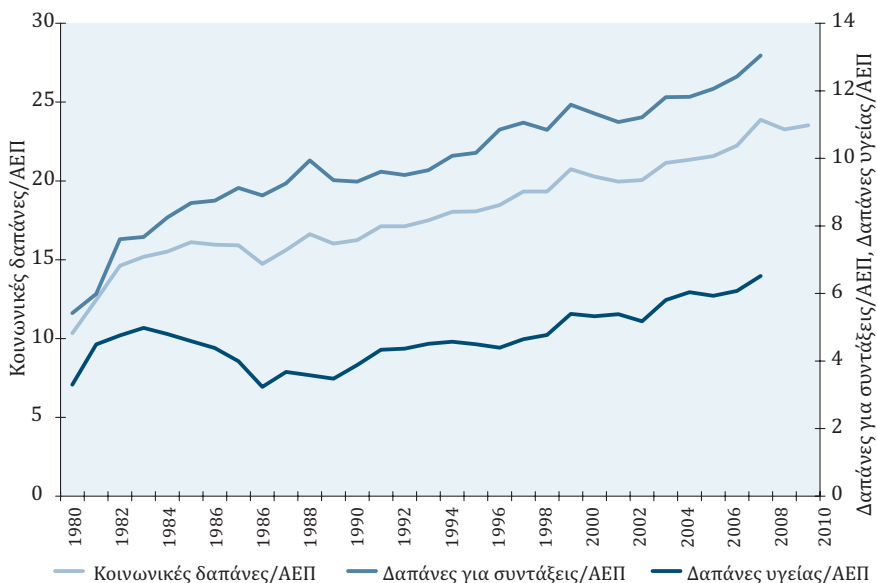
Πηγή: OECD Social Expenditures

Πίνακας 4.6: Συντάξεις γήρατος ως ποσοστό του ΑΕΠ, χώρες του ΟΟΣΑ

	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2007	2009
Αυστραλία	3,6	3,4	3,0	3,6	3,8	3,3	3,4	3,5
Καναδάς	3,0	3,7	4,2	4,7	4,3	4,1	4,1	4,5
Δανία	4,8	4,7	5,1	6,2	5,3	5,4	5,5	6,1
Γαλλία	9,4	10,5	10,6	12,0	11,8	12,4	12,5	13,7
Γερμανία	10,4	10,3	9,7	10,5	11,1	11,4	10,6	11,3
Ελλάδα	5,4	8,7	9,9	9,7	10,8	11,8	12,1	13,0
Ιρλανδία	5,1	5,5	4,9	4,3	3,1	3,4	3,6	5,1
Ιταλία	8,9	11,1	10,1	11,3	13,5	13,9	14,0	15,4
Ιαπωνία	3,9	4,7	4,8	6,1	7,3	8,7	8,9	10,2
Ολλανδία	6,4	6,2	6,7	5,8	5,0	5,0	4,7	5,1
Νέα Ζηλανδία	7,1	7,6	7,4	5,7	5,0	4,3	4,3	4,7
Νορβηγία	4,5	4,7	5,6	5,5	4,8	4,8	4,7	5,4
Πορτογαλία	3,7	4,1	4,9	7,2	7,9	10,3	10,7	12,3
Ισπανία	6,2	7,5	7,9	9,0	8,6	8,1	8,1	9,3
Σουηδία	7,1	7,6	7,7	8,2	7,2	7,6	7,2	8,2
ΗΒ	5,5	5,6	4,8	5,4	5,3	5,6	5,3	6,2
ΗΠΑ	6,2	6,2	6,1	6,3	5,9	6,0	6,0	6,8
ΟΟΣΑ-34	5,8	6,4	6,4	6,9	6,9	7,0	7,0	7,8

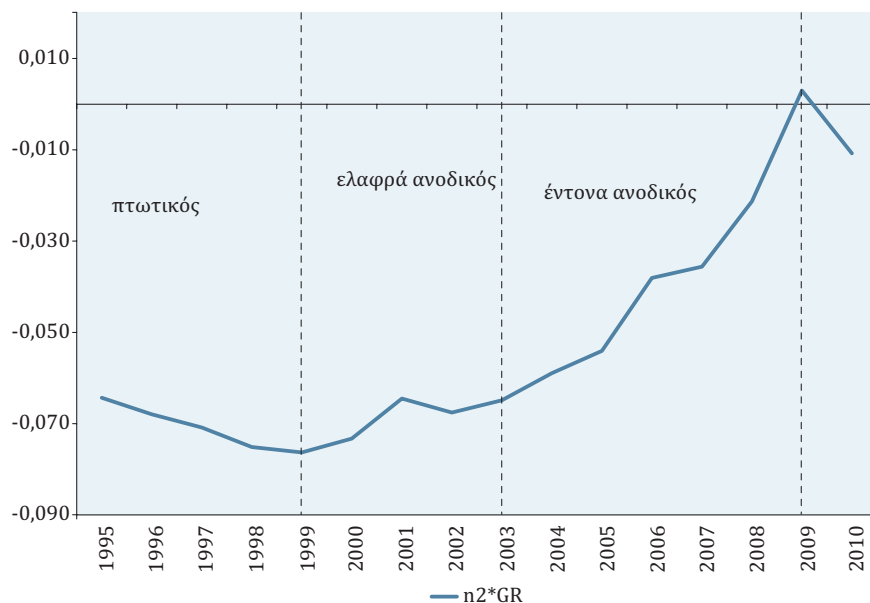
Πηγή: OECD Social Expenditures

Διάγραμμα 4.6: Κοινωνικές δαπάνες, δαπάνες για συντάξεις και δαπάνες υγείας ως ποσοστό του ΑΕΠ, Ελλάδα, 1980-2011

καθαρού κοινωνικού μισθού ($n2^*$) στην Ελλάδα για την περίοδο 1995-2010. Για όλα τα χρόνια εκτός από το 2009 ο καθαρός κοινωνικός μισθός εξακολουθεί να είναι αρνητικός όπως και στην περίοδο 1958-1995, ενώ ο λόγος του καθαρού κοινωνικού μισθού, έπειτα από μια ελαφρά πτωτική πορεία τα έτη 1995-1999 και αντίστοιχα ελαφρά ανοδική πορεία τα έτη 2000-2003, αυξάνεται σημαντικά την πενταετία 2004 με 2009, οπότε και σημειώνει τη μοναδική του θετική τιμή για την περίοδο 1958-2010, για να περάσει σε αρνητικό έδαφος και πάλι το 2010. Συνοπτικά, η άνοδος του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού τα τελευταία χρόνια της περιόδου που εξετάζουμε εδώ φαίνεται να είναι το συνδυασμένο αποτέλεσμα της στασιμότητας της φορολόγησης των μισθωτών εργαζομένων, της ουσιαστικής αύξησης των κοινωνικών δαπανών στην Ελλάδα μεταξύ 1995 και 2007 (το ίδιο συνέβη μόνο στην Ιταλία και στην Πορτογαλία την ίδια περίοδο, με τον μέσο όρο ΕΕ και ΟΟΣΑ να μένει σταθερός) που προήλθαν κυρίως από την αύξηση των δαπανών για συντάξεις. Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 4.5 παραπάνω, ο μέσος, λόγος καθαρού κοινωνικού μισθού $n2^*$ για την περίοδο 1995-2002 είναι -7%, ενώ για την υπόλοιπη περίοδο, 2003-2010, διπλασιάζεται στο -3,5%,

Διάγραμμα 4.7: Ο λόγος του καθαρού κοινωνικού μισθού στην Ελλάδα, 1995-2010

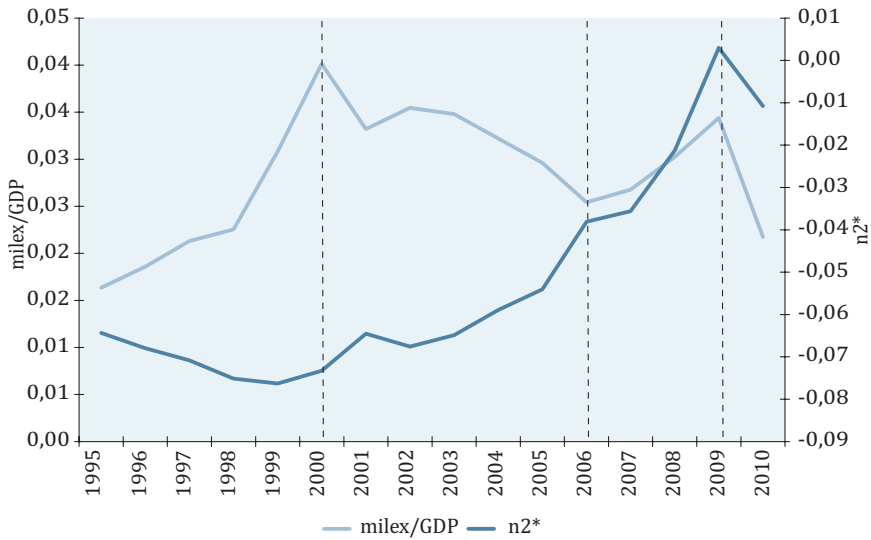
παραμένοντας βέβαια αρνητικός, με μέση τιμή -5,3% του ΑΕΠ για όλη την περίοδο 1995-2010.

Παρακάτω συζητάμε συνοπτικά τη σχέση του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού με τη συμπεριφορά άλλων οικονομικών μεταβλητών που είναι πιθανό να τον επηρεάζουν, όπως είναι το μερίδιο των στρατιωτικών δαπανών στο ΑΕΠ, το ποσοστό ανεργίας, τα δημόσια ελλείμματα, το μερίδιο των μισθών και ο ρυθμός μεγέθυνσης του ΑΕΠ.

Στο Διάγραμμα 4.8 παρουσιάζεται η σχέση στρατιωτικών δαπανών προς ΑΕΠ και του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού. Στις δύο πρώτες περιόδους, 1995-2000 και 2001-2006, παρατηρούμε τη γνωστή αντίστροφη σχέση (καθαρών) κοινωνικών και στρατιωτικών δαπανών, ενώ μεταξύ των ετών 2006 και 2009 η άνοδος των κοινωνικών δαπανών είναι τόσο μεγάλη, ώστε ο καθαρός κοινωνικός μισθός αυξάνεται παρά την αύξηση των στρατιωτικών δαπανών.

Αντίθετα, η τυπική σχέση ποσοστού ανεργίας και λόγου καθαρού κοινωνικού μισθού που είδαμε και στην προηγούμενη ενότητα για την περίοδο 1958-1995 δεν φαίνεται να ισχύει για αρκετά από τα έτη της περιόδου που εξετάζεται εδώ.

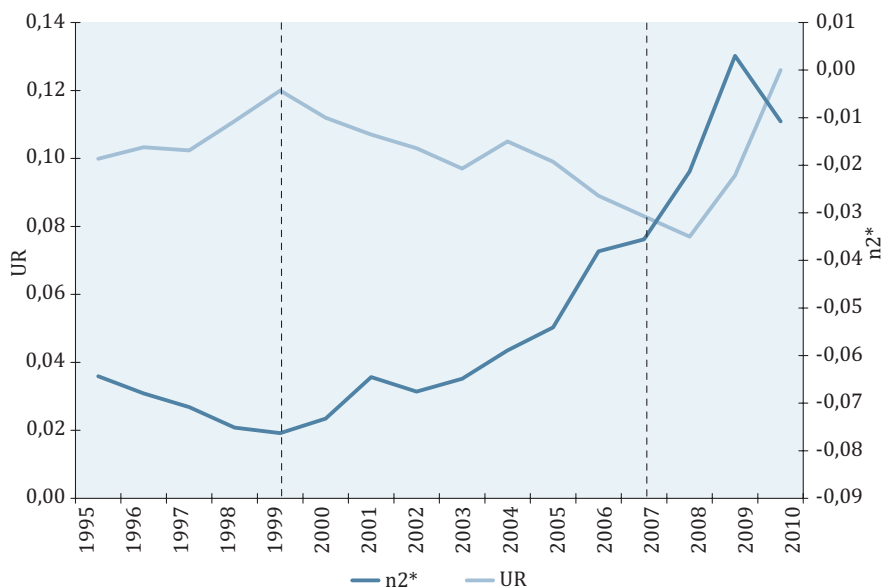
Διάγραμμα 4.8: Στρατιωτικές δαπάνες και καθαρός κοινωνικός μισθός, Ελλάδα, 1995-2010

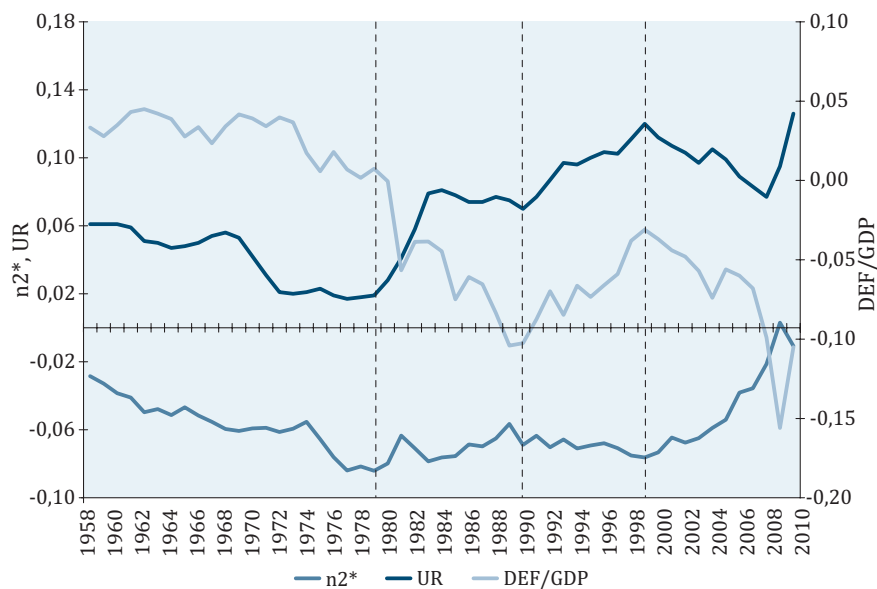
Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 4.9, ενώ στην πρώτη περίοδο (1995-1999) υπάρχει μια ελαφρά αντίστροφη σχέση, στη δεύτερη περίοδο (2000-2006), παρά τη μείωση του ποσοστού ανεργίας, η αύξηση των κοινωνικών δαπανών και ιδίως των συντάξεων παράγει μια σημαντική αύξηση στον λόγο καθαρού κοινωνικού μισθού και μόνο κατά την τρίτη περίοδο (2007-2010) επανέρχεται η συνηθισμένη θετική σχέση των δύο μεταβλητών.

Μια πιο πλήρη εικόνα παίρνουμε από το Διάγραμμα 4.10, όπου παρουσιάζεται η διαχρονική συμπεριφορά του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού ($n2^*$), του ποσοστού ανεργίας και του δημόσιου ελλείμματος/πλεονάσματος ως ποσοστού του ΑΕΠ για όλη την περίοδο 1958-2010. Η πρώτη περίοδος (1958-1980) σχολιάστηκε παραπάνω στην προηγούμενη ενότητα και χαρακτηρίζεται από κρατικά πλεονάσματα, σχετικά χαμηλά ποσοστά ανεργίας και μειούμενο λόγο καθαρού κοινωνικού μισθού. Στη δεύτερη περίοδο (δεκαετία 1980), η ανοδική τάση του καθαρού κοινωνικού μισθού (που όμως παραμένει αρνητικός) συμβαδίζει με την άνοδο του ποσοστού ανεργίας και τη δημιουργία δημόσιων ελλειμμάτων, δηλαδή πιο χαλαρή δημοσιονομική πολιτική. Στην αμέσως επόμενη περίοδο (δεκαετία 1990), η ελαφρά πτωτική τάση του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού, παρά την άνοδο του ποσοστού ανεργίας, μπορεί να συσχετι-

Διάγραμμα 4.9: Ποσοστό ανεργίας και καθαρός κοινωνικός μισθός, Ελλάδα, 1995-2010

Διάγραμμα 4.10: Δημόσιο έλλειμμα (DEF/GDP), ποσοστό ανεργίας (UR) και λόγος καθαρού κοινωνικού μισθού (n2*) Ελλάδα, 1958-2010

στεί με την περιοριστική δημοσιονομική πολιτική και τη μείωση των δημόσιων ελλειμμάτων. Τέλος, η ανοδική τάση του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού κατά την τελευταία περίοδο (δεκαετία του 2000), παρά την καθοδική τάση του ποσοστού ανεργίας μέχρι το 2008, συμβαδίζει με την επαναφορά του δημοσιονομικού ισοζυγίου σε μεγάλα ελλείμματα. Συμπερασματικά, παρότι ο καθαρός κοινωνικός μισθός είναι αρνητικός και επομένως δεν χρηματοδοτείται από τα δημόσια ελλείμματα, η διακύμανσή του, ιδίως τα τελευταία είκοσι χρόνια, σχετίζεται περισσότερο με τις διακυμάνσεις των δημόσιων ελλειμμάτων απ' ό,τι με τη διακύμανση του ποσοστού ανεργίας, καθώς και στις τέσσερις υποπεριόδους αυξάνεται στις περιόδους επεκτατικής δημοσιονομικής πολιτικής και μειώνεται στις περιόδους περιοριστικής δημοσιονομικής πολιτικής.

Στο επόμενο τμήμα υπολογίζουμε τον καθαρό κοινωνικό μισθό σε Πορτογαλία, Γαλλία, Ισπανία, Ιταλία για την περίοδο 1995-2010 και εξετάζουμε τις ομοιότητες και τις διαφορές στη δημοσιονομική θέση της εργατικής τάξης στις χώρες αυτές, συζητώντας επίσης και τη σχέση τους με την αντίστοιχη κατάσταση στην Ελλάδα.

4.5 Ο καθαρός κοινωνικός μισθός σε Ελλάδα, Πορτογαλία, Γαλλία, Ιταλία και Ισπανία, 1995-2010

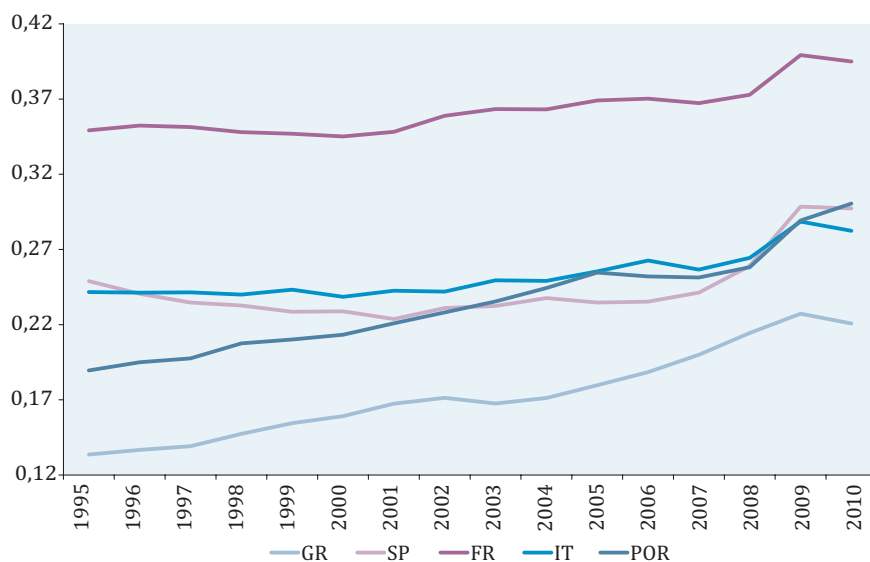
Τα αποτελέσματα της εκτίμησης του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού και των συνιστωσών του, δηλαδή του λόγου οφελών της εργατικής τάξης και του λόγου φόρων της εργατικής τάξης για τις χώρες της Νότιας Ευρώπης, παρουσιάζονται παρακάτω, αναδεικνύοντας μερικά κοινά χαρακτηριστικά για την αναδιανεμητική επίδοση του κοινωνικού κράτους στις χώρες αυτές, και ειδικότερα στην Ελλάδα, στην Ιταλία, στην Πορτογαλία και στην Ισπανία.

Ο Πίνακας 4.7 και το Διάγραμμα 4.11 δείχνουν ότι κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαέξι ετών ο λόγος οφελών της εργατικής τάξης παρουσιάζει μικρή αύξηση ή στασιμότητα μέχρι το 2000 σε όλες τις χώρες και πιο έντονη αύξηση έπειτα, μέχρι το 2009, ιδίως στην Ελλάδα. Αξίζει να σημειωθεί ότι το επίπεδο και η διακύμανση του λόγου οφελών της εργατικής τάξης σχεδόν ταυτίζονται στην Ιταλία, στην Ισπανία και στην Πορτογαλία. Στη Γαλλία, ο λόγος οφελών της εργατικής τάξης είναι πολύ υψηλότερος από οπουδήποτε αλλού, αντικατοπτρίζοντας την εκτεταμένη συμμετοχή του κράτους στην αναπαραγωγή της εργασιακής δύ-

Πίνακας 4.7: Ο λόγος οφελών (lb) της εργατικής τάξης στις χώρες της Νότιας Ευρώπης, 1995-2010

Έτος	Ελλάδα	Ισπανία	Γαλλία	Ιταλία	Πορτογαλία
1995	0,134	0,249	0,349	0,242	0,190
1996	0,137	0,241	0,352	0,241	0,195
1997	0,139	0,235	0,351	0,241	0,198
1998	0,147	0,233	0,348	0,240	0,208
1999	0,155	0,229	0,347	0,243	0,210
2000	0,159	0,229	0,345	0,238	0,213
2001	0,167	0,224	0,348	0,243	0,221
2002	0,171	0,231	0,359	0,242	0,228
2003	0,168	0,232	0,363	0,249	0,235
2004	0,171	0,238	0,363	0,249	0,244
2005	0,180	0,235	0,369	0,255	0,255
2006	0,188	0,235	0,370	0,263	0,252
2007	0,200	0,241	0,367	0,257	0,251
2008	0,214	0,259	0,373	0,264	0,258
2009	0,227	0,299	0,399	0,288	0,289
2010	0,221	0,297	0,395	0,282	0,301
ΜΟ	0,174	0,244	0,363	0,252	0,234

Διάγραμμα 4.11: Ο λόγος οφελών (lb) της εργατικής τάξης στις χώρες της Νότιας Ευρώπης, 1995-2010

ναμης, ενώ στην Ελλάδα ο λόγος αυτός είναι πολύ χαμηλότερος των υπολοίπων για ολόκληρη την περίοδο.

Ένας από τους λόγους της αύξησης των οφελών της εργατικής τάξης, όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 4.12, είναι ότι τα οφέλη της εργατικής τάξης ως ποσοστό των συνολικών κρατικών δαπανών (LB/SE) παρουσίασαν μια συνεχή αυξητική τάση σε όλη την περίοδο για όλες τις χώρες, και περισσότερο στην Ελλάδα, όπου ο λόγος αυτός ξεκινά από πολύ χαμηλή τιμή, υποδηλώνοντας, μεταξύ άλλων, το σχετικά μικρό ποσοστό των μισθωτών εργαζομένων στη συνολική απασχόληση (περίπου 65% ακόμη και κατά το τέλος της περιόδου έναντι του αντίστοιχου 80% κατά μέσο όρο στις άλλες τέσσερις χώρες). Εδώ πρόκειται για την επαλήθευση της τάσης που αναφέραμε στις προηγούμενες ενότητες για την αύξηση των κοινωνικών δαπανών παρά τη στασιμότητα ή και μείωση των συνολικών δημόσιων δαπανών ως ποσοστό του ΑΕΠ, ιδίως στις χώρες της Νότιας Ευρώπης.

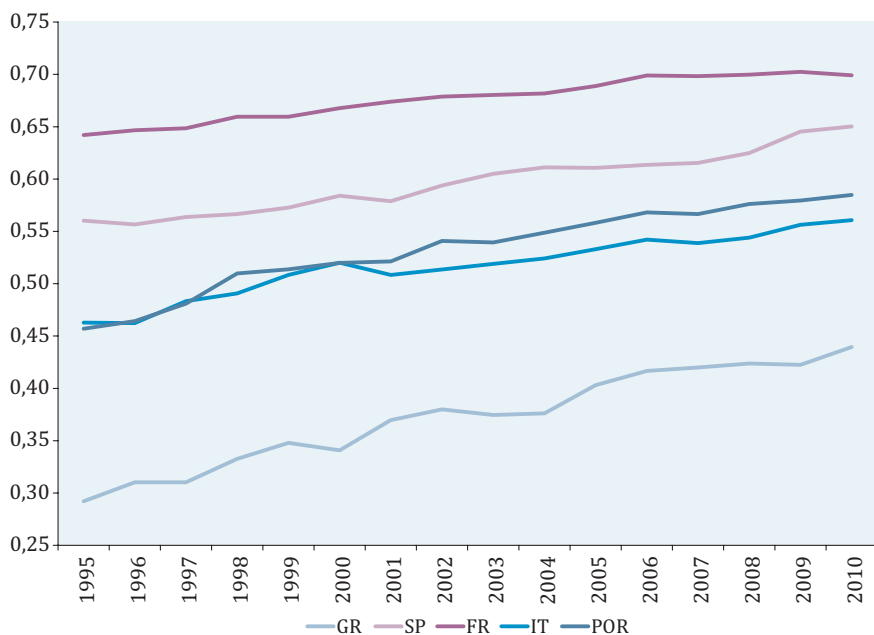
Αντίστοιχα, όπως φαίνεται στον Πίνακα 4.8 και στο Διάγραμμα 4.13, ο λόγος φόρων της εργατικής τάξης (It^*) είναι πολύ υψηλότερος (και σχετικά σταθερός) στη Γαλλία απ' ό,τι στις άλλες τέσσερις χώρες και αρκετά χαμηλότερος αλλά με αυξητική τάση στην Ελλάδα. Η Πορτογαλία, η Ισπανία και η Ιταλία επίσης επιδεικνύουν μια ελαφρά αυξητική τάση στον λόγο φόρων της εργατικής τάξης. Όπως και με τον λόγο οφελών, οι λόγοι φόρων στην Πορτογαλία και στην Ισπανία παρουσιάζουν σχεδόν το ίδιο επίπεδο και τάση. Ωστόσο, ο λόγος φόρων στην Ιταλία είναι υψηλότερος από τον αντίστοιχο της Πορτογαλίας και της Ισπανίας κατά τέσσερις ποσοστιαίες μονάδες του ΑΕΠ κατά μέσο όρο. Στο Διάγραμμα 4.14 φαίνεται ότι οι φόροι της εργατικής τάξης ως ποσοστό των συνολικών φόρων (LT^*/T) παρέμειναν στάσιμοι στη Γαλλία, ενώ παρουσίασαν ελαφρά αυξητική τάση στις άλλες τέσσερις χώρες, και ιδίως στην Ελλάδα, στο πρώτο ήμισυ της περιόδου, παραμένοντας στάσιμοι έπειτα.

Όπως αναφέραμε και στην προηγούμενη ενότητα, φαίνεται ότι και στην πιο πρόσφατη περίοδο, παρά τις διαδεδομένες αντιλήψεις για σημαντική αποχώρηση του κράτους από το πεδίο της κοινωνικής πολιτικής και της αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης κατά την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού, οι λόγοι οφελών κυρίως παρουσίασαν συνεχή αυξητική τάση, ενώ οι λόγοι φόρων της εργατικής τάξης και στις πέντε χώρες παρουσίασαν αυξητική τάση στο μέσο της νεοφιλελεύθερης περιόδου και μόνο κατά την τελευταία δεκαετία παρατηρούμε

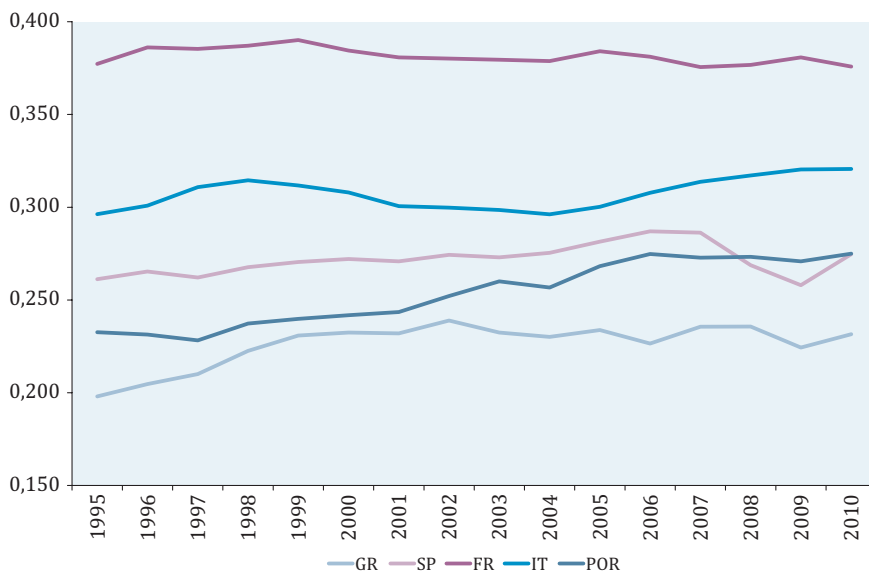
Πίνακας 4.8: Ο λόγος φόρων (It*) της εργατικής τάξης στις χώρες της Νότιας Ευρώπης, 1995-2010

Έτος	Ελλάδα	Ισπανία	Γαλλία	Ιταλία	Πορτογαλία
1995	0,198	0,261	0,377	0,296	0,233
1996	0,205	0,265	0,386	0,301	0,231
1997	0,210	0,262	0,385	0,311	0,228
1998	0,223	0,268	0,387	0,315	0,237
1999	0,231	0,270	0,390	0,312	0,240
2000	0,232	0,272	0,385	0,308	0,242
2001	0,232	0,271	0,381	0,301	0,243
2002	0,239	0,274	0,380	0,300	0,252
2003	0,232	0,273	0,380	0,299	0,260
2004	0,230	0,275	0,379	0,296	0,257
2005	0,234	0,281	0,384	0,300	0,268
2006	0,226	0,287	0,381	0,308	0,275
2007	0,236	0,286	0,376	0,314	0,273
2008	0,236	0,269	0,377	0,317	0,273
2009	0,224	0,258	0,381	0,320	0,271
2010	0,232	0,275	0,376	0,321	0,275
ΜΟ	0,226	0,272	0,382	0,307	0,254

Διάγραμμα 4.12: Τα οφέλη της εργατικής τάξης ως ποσοστό των συνολικών δημόσιων δαπανών στις χώρες της Νότιας Ευρώπης, 1995-2010

Διάγραμμα 4.13: Ο λόγος φόρων (It^*) της εργατικής τάξης στις χώρες της Νότιας Ευρώπης, 1995-2010

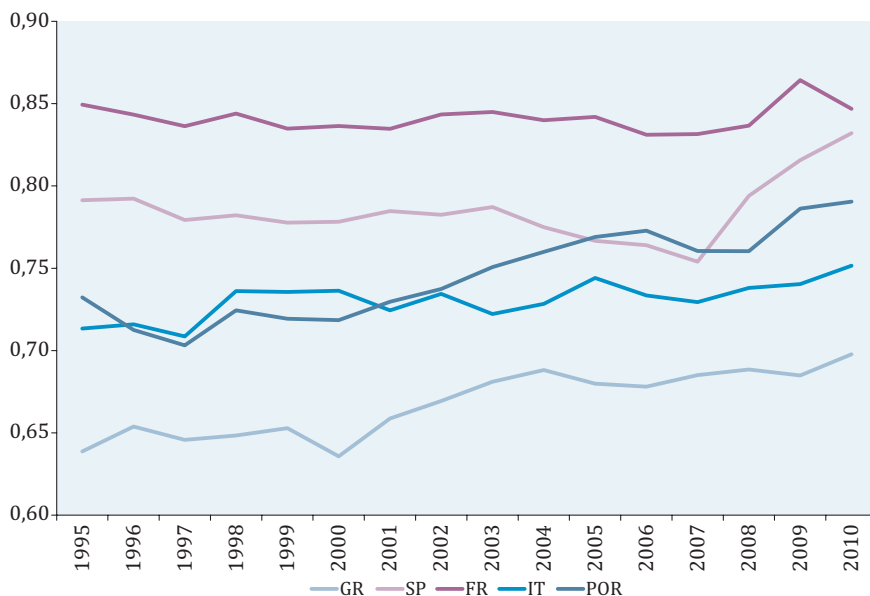

μια στασιμότητα στον λόγο φόρων.⁵⁸ Η υποχώρηση του κράτους στη νεοφιλελεύθερη περίοδο έχει περισσότερο να κάνει με τη μείωση της φορολογικής επιβάρυνσης (ιδίως των μη μισθωτών κοινωνικών στρωμάτων) και σχεδόν καθόλου με την πλευρά των δαπανών.

Τα αποτελέσματα της εκτίμησης του καθαρού κοινωνικού μισθού ως ποσοστού του ΑΕΠ, δηλαδή του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού ($n2^*$), παρουσιάζονται στον Πίνακα 4.9 και στο Διάγραμμα 4.15 παρακάτω. Η καθαρή επίδραση του κράτους στο αγοραίο εισόδημα και στο επίπεδο διαβίωσης της εργατικής τάξης και στις πέντε χώρες ήταν συστηματικά αρνητική (δηλαδή ήταν ένας καθαρός φόρος στην εργατική τάξη), για όλη την εξεταζόμενη περίοδο στην Ιταλία και σε όλα τα χρόνια εκτός από το 2009 (λόγω της έντασης της κρίσης σε αυτό

58. Αποτιμώντας την εμπειρία του νεοφιλελευθερισμού, ο Harman (2007) έχει διατυπώσει την άποψη ότι η αντίδραση των υποτελών τάξεων και οι ανάγκες της καπιταλιστικής οικονομίας για λειτουργικό και εκμεταλλεύσιμο εργατικό δυναμικό εμποδίζουν το κράτος να προβεί σε δραστικές περικοπές των κοινωνικών δαπανών. Βέβαια, η εμπειρική μας ανάλυση δείχνει ότι αυτές οι δαπάνες, το κύριο μέρος των οποίων καταλήγει στους συνταξιούχους πρώην εργαζομένους, καλύπτονται από τους ίδιους τους (ενεργούς) μισθωτούς εργαζομένους.

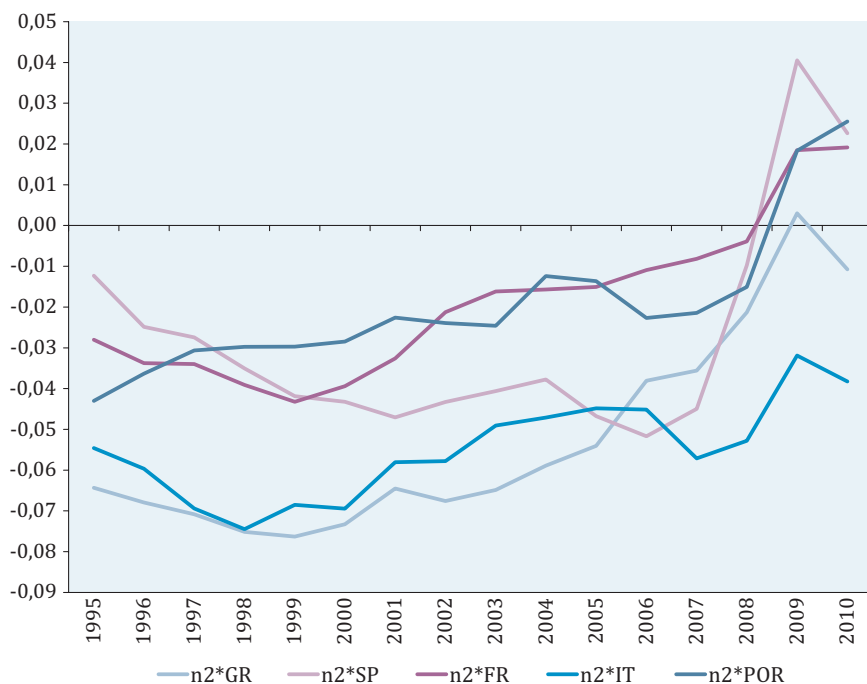
Διάγραμμα 4.14: Οι φόροι της εργατικής τάξης ως ποσοστό των συνολικών φόρων (LT*/T) στις χώρες της Νότιας Ευρώπης, 1995-2010

Πίνακας 4.9: Ο λόγος του καθαρού κοινωνικού μισθού (n2*) στις χώρες της Νότιας Ευρώπης, 1995-2010

Έτος	Ελλάδα	Ισπανία	Γαλλία	Ιταλία	Πορτογαλία
1995	-0,064	-0,012	-0,028	-0,055	-0,043
1996	-0,068	-0,025	-0,034	-0,060	-0,036
1997	-0,071	-0,027	-0,034	-0,069	-0,031
1998	-0,075	-0,035	-0,039	-0,074	-0,030
1999	-0,076	-0,042	-0,043	-0,069	-0,030
2000	-0,073	-0,043	-0,039	-0,069	-0,028
2001	-0,065	-0,047	-0,033	-0,058	-0,023
2002	-0,068	-0,043	-0,021	-0,058	-0,024
2003	-0,065	-0,041	-0,016	-0,049	-0,025
2004	-0,059	-0,038	-0,016	-0,047	-0,012
2005	-0,054	-0,047	-0,015	-0,045	-0,014
2006	-0,038	-0,052	-0,011	-0,045	-0,023
2007	-0,036	-0,045	-0,008	-0,057	-0,021
2008	-0,021	-0,010	-0,004	-0,053	-0,015
2009	0,003	0,041	0,018	-0,032	0,018
2010	-0,011	0,023	0,019	-0,038	0,026
ΜΟ	-0,053	-0,028	-0,019	-0,055	-0,019

Διάγραμμα 4.15: Ο λόγος του καθαρού κοινωνικού μισθού ($n2^*$) στις χώρες της Νότιας Ευρώπης, 1995-2010

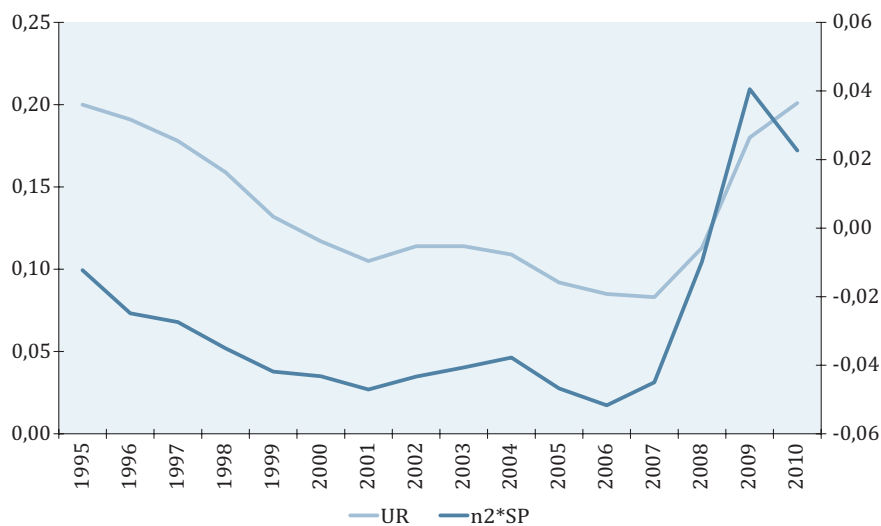

το έτος) για τις άλλες τέσσερις χώρες, και το 2010 για την Ισπανία, τη Γαλλία και την Πορτογαλία.

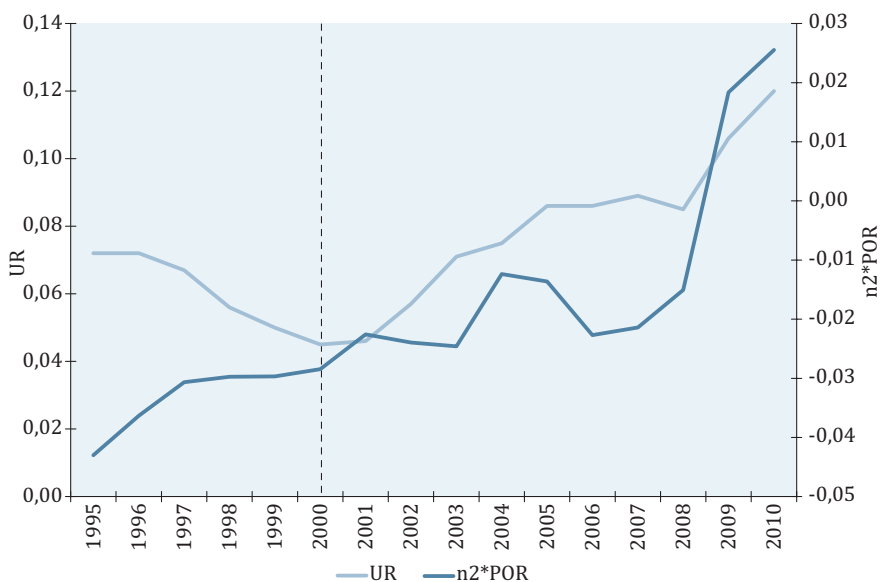
Στην Ελλάδα και στην Ιταλία, η μέση τιμή του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού για την περίοδο των δεκαέξι ετών ήταν -5,3% και -5,5% του ΑΕΠ αντίστοιχα. Η διαχρονική τάση του όμως ήταν συνολικά αυξητική και επιπλέον μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι κατά το πρώτο μέρος της περιόδου (1995-2002) η μέση τιμή του λόγου ήταν -7,0% για την Ελλάδα και -6,4% για την Ιταλία, παραμένοντας σχετικά σταθερός, ενώ για το υπόλοιπο της περιόδου (2003-2010) ήταν -3,5% για την Ελλάδα και -4,6% για την Ιταλία, με έντονα ανοδική τάση.

Ο λόγος του καθαρού κοινωνικού μισθού στις άλλες τρεις χώρες παρουσιάζει παρόμοια μέση τιμή για τη συνολική περίοδο, η οποία κυμαίνεται από -2% έως -3% του ΑΕΠ. Στην Πορτογαλία αυξάνεται σε όλη σχεδόν τη διάρκεια της περιόδου, στις άλλες τέσσερις χώρες μειώνεται αρχικά μέχρι το 2000 περίπου (στην Ισπανία αυτή η πτώση διαρκεί μέχρι το 2006) και κατόπιν αυξάνεται σημαντικά

Διάγραμμα 4.16: Ποσοστό ανεργίας και καθαρός κοινωνικός μισθός, Ισπανία, 1995-2010

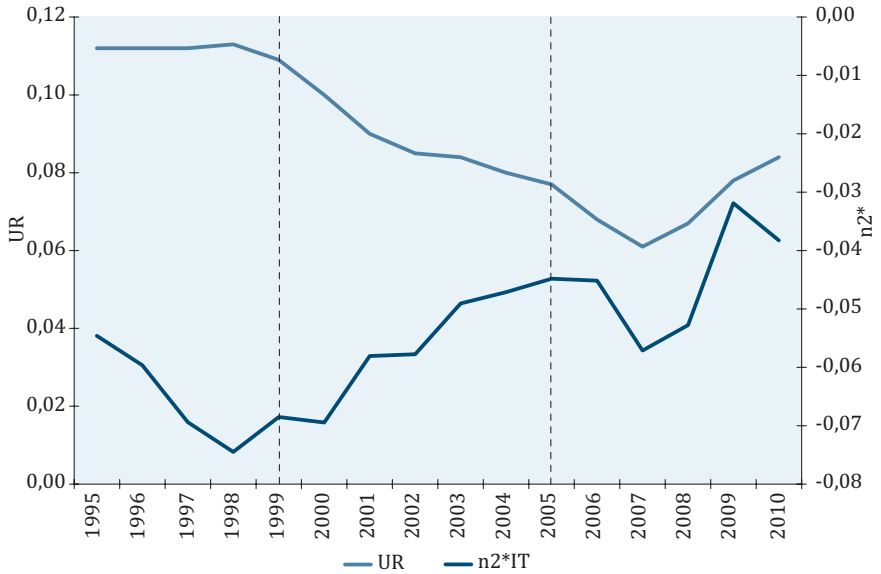

Διάγραμμα 4.17: Ποσοστό ανεργίας και καθαρός κοινωνικός μισθός, Πορτογαλία, 1995-2010

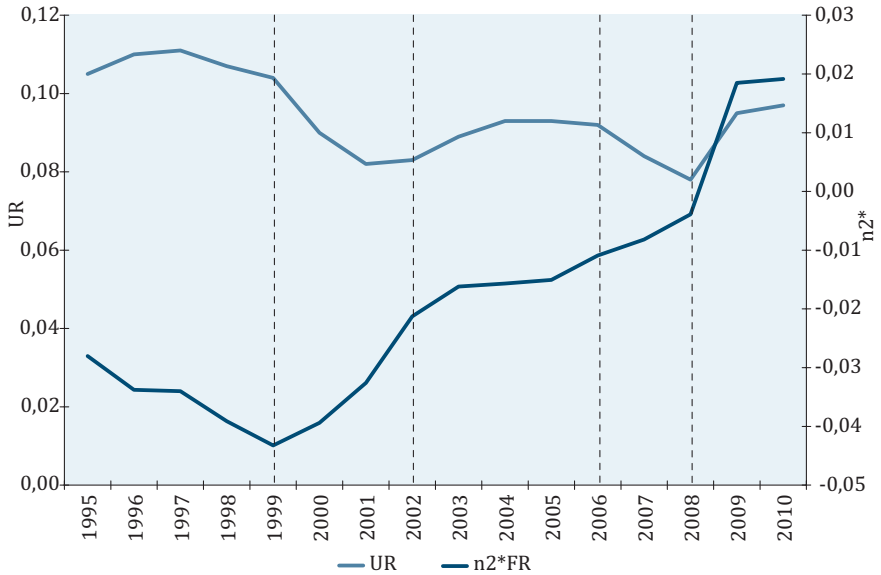

μέχρι το 2009, διατηρώντας το θετικό του πρόσημο και το 2010 στις τρεις από τις πέντε χώρες, εκτός της Ιταλίας και της Ελλάδας.

Διάγραμμα 4.18: Ποσοστό ανεργίας και καθαρός κοινωνικός μισθός, Ιταλία, 1995-2010

Διάγραμμα 4.19: Ποσοστό ανεργίας και καθαρός κοινωνικός μισθός, Γαλλία, 1995-2010

Η σχέση του ποσοστού ανεργίας και του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού παρουσιάζεται στα Διαγράμματα 4.16-4.19 (όπως στα Διαγράμματα 4.9 και 4.10 παραπάνω συζητήθηκε η σχέση αυτή για την Ελλάδα). Η σχέση αυτή είναι η αναμενόμενη θετική για την Ισπανία και την Πορτογαλία σε όλες σχεδόν τις περιόδους, εκτός από την περίοδο 1995-2000 στην Πορτογαλία. Στην Ιταλία το ίδιο ισχύει για την περίοδο 2000-2005 και στη Γαλλία στις δύο σύντομες περιόδους 2000-2002 και 2006-2008. Στις δύο αυτές χώρες, όπως και στην Ελλάδα, η ανοδική τάση του καθαρού κοινωνικού μισθού στα μέσα της δεκαετίας του 2000, παρά τη μείωση του ποσοστού ανεργίας, εξηγείται περισσότερο από την επεκτατική δημοσιονομική πολιτική και τη δημογραφική ωρίμανση, η οποία οδήγησε σε σημαντική αύξηση των δαπανών για συντάξεις.

Στον Πίνακα 4.10 παρουσιάζονται οι μέσες τιμές του δημόσιου ελλείμματος, των τόκων για την εξυπηρέτηση του δημόσιου χρέους και του καθαρού κοινωνικού μισθού ως ποσοστών του ΑΕΠ για την περίοδο 1995-2010. Από τον πίνακα προκύπτει ότι και στις πέντε χώρες (με την εξαίρεση της Πορτογαλίας, όπου το δημόσιο έλλειμμα είναι ελαφρά μεγαλύτερο από τους τόκους δημόσιου χρέους κατά 1,5% του ΑΕΠ), οι τόκοι για την εξυπηρέτηση του δημόσιου χρέους ευθύνονται σχεδόν αποκλειστικά για τα δημοσιονομικά ελλείμματα τουλάχιστον για τα τελευταία δεκαέξι έτη. Οι εργαζόμενοι συνεισφέρουν με τους καθαρούς φόρους τους (τον αρνητικό καθαρό κοινωνικό μισθό) στα δημόσια οικονομικά, βοηθώντας το κράτος να παρουσιάζει ισοσκελισμένο πρωτογενή ισολογισμό, όταν δηλαδή από τις συνολικές κρατικές δαπάνες αφαιρεθούν οι τόκοι εξυπηρέτησης του δημόσιου χρέους.

Πίνακας 4.10: Μέσοι όροι του λόγου καθαρού κοινωνικού μισθού, δημόσιου ελλείμματος και τόκων δημόσιου χρέους ως ποσοστών του ΑΕΠ, νοτιοευρωπαϊκές χώρες, 1995-2010

	Ελλάδα	Ισπανία	Γαλλία	Ιταλία	Πορτογαλία
Δημόσιο έλλειμμα/ΑΕΠ	-6,9	-3,0	-3,7	-3,7	-4,8
Τόκοι δημόσιου χρέους/ΑΕΠ	6,7	2,9	2,9	6,4	3,3
Λόγος καθαρού κοινωνικού μισθού (n2*)	-0,053	-0,028	-0,019	-0,055	-0,019

Συνοπτικά και συμπερασματικά, τα αποτελέσματα των εκτιμήσεων της παρούσας μελέτης για τον λόγο του καθαρού κοινωνικού μισθού στις πέντε χώρες της Νότιας Ευρώπης αναδεικνύουν τα παρακάτω σημεία.

Πρώτον, ο καθαρός κοινωνικός μισθός είναι συστηματικά αρνητικός και στις πέντε χώρες σχεδόν για κάθε έτος της εξεταζόμενης περιόδου, με ελάχιστες εξαιρέσεις. Όπως και σε όλες τις άλλες χώρες που έχουν εξεταστεί μέχρι τώρα στη βιβλιογραφία (βλ. Πίνακα 4.11 παρακάτω), η εργατική τάξη στην ουσία επιδοτεί το κράτος και ίσως και το κεφάλαιο, πληρώνοντας έναν καθαρό φόρο από το ακαθάριστο εισόδημά της κάθε έτος. Είναι ξεκάθαρο ότι οι μισθωτοί εργαζόμενοι και οι συνταξιούχοι, η εργατική τάξη, δεν μπορούν να θεωρηθούν υπεύθυνοι για τις δημοσιονομικές δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι χώρες της Νότιας Ευρώπης. Τα οφέλη σε είδος και σε χρήμα που αποκομίζουν από τις κρατικές κοινωνικές δαπάνες χρηματοδοτούνται εξ ολοκλήρου απευθείας από τους φόρους τους. Μάλιστα, επειδή η μέθοδος υπολογισμού του καθαρού κοινωνικού μισθού μάς δίνει τη δημοσιονομική θέση του συνόλου των μισθωτών εργαζομένων και των συνταξιούχων μισθωτών, οι εκτιμήσεις μας υποδηλώνουν ότι για τους ενεργούς μισθωτούς εργαζομένους ο καθαρός κοινωνικός μισθός είναι πολύ πιο αρνητικός απ' ό,τι για τον μέσο μισθωτό και τον μέσο συνταξιούχο.

Δεύτερον, το μέσο επίπεδο του καθαρού κοινωνικού μισθού φαίνεται να είναι σχετικά παραπλήσιο σε όλες τις πέντε χώρες, κυμαινόμενο από -2% έως -5,5% του ΑΕΠ. Προσθέτοντας παρακάτω τα αποτελέσματα άλλων μελετών για άλλες τέσσερις αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες, δεν μεταβάλλεται ουσιαστικά αυτή η εικόνα. Η υπόθεση της μερικής επιβάρυνσης της εργατικής τάξης με τους έμμεσους φόρους γέρνει την πλάστιγγα του ισοζυγίου οφελών και φόρων αποφασιστικά προς την πλευρά των τελευταίων.

Τρίτον, στις πέντε χώρες που εξετάζουμε σε αυτό το τμήμα για την περίοδο 1995-2010, ο λόγος του καθαρού κοινωνικού μισθού δεν παρουσιάζει μεγάλες διακυμάνσεις μέχρι το 2006-2007 στη Γαλλία και στην Πορτογαλία, ενώ στην Ισπανία ακολουθεί πτωτική τάση, σε αντίθεση με το τι συνέβη στην Ελλάδα και στην Ιταλία, όπου από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 παρουσίασε έντονα ανοδική τάση.

Τέταρτον, η διακύμανση του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού δεν φαίνεται να κινείται πάντοτε στην ίδια κατεύθυνση και να ακολουθεί στενά για όλες τις υποπεριόδους τις διακυμάνσεις του ποσοστού ανεργίας όπως συμβαίνει στην

Πίνακας 4.11: Μέσοι όροι του λόγου καθαρού κοινωνικού μισθού σε επιλεγμένες χώρες για επιλεγμένες χρονικές περιόδους

Χώρα	Καθαρός κοινωνικός μισθός ως ποσοστό του ΑΕΠ (n2*)
ΗΠΑ (1952-1997)	-0,067
ΗΒ (1970-1990)	-0,024
Νέα Ζηλανδία (1949-1975)	-0,016
Καναδάς (1955-1988)	0,00
Γαλλία (1995-2010)	-0,019
Ιταλία (1995-2010)	-0,055
Ισπανία (1995-2010)	-0,028
Πορτογαλία (1995-2010)	-0,019
Ελλάδα (1958-1995)	-0,062
Ελλάδα (1995-2010)	-0,053

Πηγή: Shaikh and Tonak (2000), Sepehri and Chernomas (1992), Akram-Lodhi (1996), Maniatis (2003, 2014), Reveley (2006)

Ελλάδα για την περίοδο 1958-1995. Ιδιαίτερα, η άνοδος του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού για μεγάλο μέρος της δεκαετίας του 2000 εξηγείται εν μέρει και από την αύξηση των δαπανών για συντάξεις (και την πορεία της δημοσιονομικής πολιτικής και των δημοσιονομικών ελλειμμάτων) που επέβαλλε η δημογραφική ωρίμανση στις υπό εξέταση χώρες.

Πέμπτον, από τον Πίνακα 4.11, ο οποίος περιλαμβάνει εκτιμήσεις από τη σχετική βιβλιογραφία του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού από περισσότερες χώρες, ακόμη και αν τα εκτιμώμενα αποτελέσματα για τις διαφορετικές χώρες αφορούν διαφορετικές χρονολογικές περιόδους, μπορούμε να εξάγουμε κατ' αρχάς τα παρακάτω συμπεράσματα. Ο λόγος του καθαρού κοινωνικού μισθού σε δύο από τις χώρες της Νότιας Ευρώπης, δηλαδή στην Ελλάδα και στην Ιταλία, φαίνεται να είναι παραπλήσιος της τιμής του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού στις ΗΠΑ, που διαφέρει αρκετά από τη μέση τιμή του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού σχεδόν σε όλες τις άλλες αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Εφόσον στις άλλες δύο χώρες της Νότιας Ευρώπης, την Πορτογαλία και την

Ισπανία (αλλά και στη Γαλλία), ο λόγος του καθαρού κοινωνικού μισθού πλησιάζει αυτόν του Ηνωμένου Βασιλείου, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η αναδιανεμητική επίδοση του «μεσογειακού» ή «νοτιοευρωπαϊκού» κοινωνικού κράτους απέναντι στην εργατική τάξη συνολικά βρίσκεται αρκετά κοντά σε αυτήν του φιλελεύθερου, υπολειμματικού κοινωνικού κράτους των αγγλοσαξονικών χωρών. Αυτό συμβαίνει παρά το γεγονός ότι πλέον η ανάμειξη του κράτους στην οικονομική δραστηριότητα, τουλάχιστον όπως μετριέται με το ποσοστό είτε των συνολικών δημόσιων δαπανών είτε των κοινωνικών δαπανών στο ΑΕΠ, είναι μεγαλύτερη στις μεσογειακές χώρες απ' ό,τι σε χώρες όπως οι ΗΠΑ και το Ηνωμένο Βασίλειο. Επιπλέον, όπως υποδηλώνει και το παράδειγμα της Γαλλίας, η έκταση της κρατικής δραστηριότητας, το σχετικά μεγάλο μερίδιο των κρατικών δαπανών στο συνολικό προϊόν, δεν συνεπάγεται σε καμία περίπτωση μια οπωσδήποτε θετική επίδραση στο καθαρό εισόδημα της εργατικής τάξης ούτε και σχετίζεται θετικά με το μέγεθος του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού.

5. Συμπεράσματα

Στην τελευταία αυτή ενότητα συζητάμε τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη γενικότερη συζήτηση για το κράτος πρόνοιας και από τις εκτιμήσεις μας που αφορούν την αναδιανεμητική λειτουργία του κράτους απέναντι στο εισόδημα και στο βιοτικό επίπεδο της εργατικής τάξης, επομένως και στην κερδοφορία του κεφαλαίου. Επιχειρούμε επίσης με σύντομο τρόπο την αποτίμηση και τον χαρακτηρισμό του ελληνικού κράτους πρόνοιας με βάση τη γενικότερη θεωρητική και εμπειρική συζήτηση για τη φύση, τις λειτουργίες, τις επιπτώσεις του κράτους πρόνοιας στην Ενότητα 2 και τα ποιοτικά και ποσοτικά χαρακτηριστικά του, όπως προκύπτουν από την εμπειρική διερεύνηση του περιεχομένου των Ενότητων 3 και 4.

Η τοποθέτηση στα ζητήματα που αφορούν το κράτος πρόνοιας και την κοινωνική πολιτική στη σύγχρονη συγκυρία απαιτεί σήμερα περισσότερο από ποτέ τον αναστοχασμό γύρω από τη φύση, τις επιπτώσεις και τα πιθανά όρια του φαινομένου που έχει αποκληθεί κράτος πρόνοιας και περιλαμβάνει σε γενικές γραμμές τις κρατικές λειτουργίες και παρεμβάσεις στους τομείς της κοινωνικής ασφάλισης, της υγείας, της εκπαίδευσης, της αγοράς εργασίας, της κοινωνικής πρόνοιας, του πολιτισμού, της αναψυχής, καθώς και τις πηγές και τους τρόπους με τους οποίους χρηματοδοτούνται οι παρεμβάσεις αυτές.

Το κράτος πρόνοιας είναι ένα πολυσύνθετο πλέγμα θεσμικών ρυθμίσεων, ένα φαινόμενο που σχετίζεται με την οικονομική δραστηριότητα και την εύρυθμη (ή μη) λειτουργία της, την πολιτική διαδικασία αλλά και τη διαμόρφωση της κυρίαρχης ιδεολογίας, τη νομιμοποίηση του συστήματος και πιθανόν την προσπάθεια ενσωμάτωσης της εργατικής τάξης και άλλων κυριαρχούμενων κοινωνικών στρωμάτων σε αυτό. Η διαλεκτική, αντιφατική, αλλά και ιστορικά μεταβαλλόμενη φύση του κράτους πρόνοιας κάνει αναγκαία τη λεπτομερή διερεύνηση της επιρροής του στις οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις, καθώς διάφορες επι-

μέρους πτυχές του μπορεί να είναι είτε ευνοϊκές είτε δυσμενείς είτε ουδέτερες για το κεφάλαιο, την εργατική τάξη ή πιθανόν και για τις δύο κοινωνικές τάξεις, κάνοντας έτσι την αποτίμησή του ιδιαίτερα δύσκολη. Για παράδειγμα, η συνηθισμένη πλέον έμφαση στην ανάγκη για «δημοσιονομική προσαρμογή» και αυστηρότητα, με επακόλουθο τις προτάσεις για περιορισμό των κοινωνικών δαπανών, συνοδεύεται πάντοτε από την (όχι απαραίτητα εμπειρικά ορθή) αντίληψη ότι αυτές οι δαπάνες αποτελούν μια καθαρή μεταβίβαση προς μια συγκεκριμένη κοινωνική τάξη (την εργατική τάξη, αλλά και τα κοινωνικά στρώματα που βρίσκονται μόνιμα ή προσωρινά εκτός της αγοράς εργασίας) και άρα προέρχονται από την καθαρή φορολόγηση της άλλης κοινωνικής τάξης, του κεφαλαίου, ή ότι χρηματοδοτούνται από τη δημιουργία δημόσιων ελλειμμάτων. Γενικότερα, η συνολική παρουσία και επίδραση του κράτους πρόνοιας στην οικονομική και κοινωνική ζωή παραμένει ένα ερώτημα υπό έρευνα, χωρίς να υπάρχουν ακόμη αναμφισβήτητα και κοινά αποδεκτά συμπεράσματα.

Στην Ελλάδα ειδικότερα έχουμε να αποτιμήσουμε ένα φαινόμενο που άρχισε να διαμορφώνεται και να αναπτύσσεται μόλις κατά τη δεκαετία του 1980, όταν σε όλες τις αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες είχε αρχίσει η αμφισβήτηση και η «κρίση του κράτους πρόνοιας».⁵⁹ Τα παρακάτω σημεία από τη σχετική συζήτηση στη βιβλιογραφία είναι χρήσιμα για την καλύτερη διευθέτηση της συζήτησης και των συμπερασμάτων που μπορεί να προκύψουν.

1. Τι είναι το κράτος πρόνοιας και τι προκάλεσε την ανάπτυξή του; α) είναι λειτουργική συστημική προϋπόθεση και προαπαιτούμενο μιας αναπτυγμένης καπιταλιστικής οικονομίας (η βάση, το ελάχιστο, το κοινό στοιχείο όλων των κρατών πρόνοιας στον αναπτυγμένο καπιταλισμό) για τους σκοπούς της συσσώρευσης κεφαλαίου (με σημαντικά στοιχεία της την ομαλή αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης από τη μια και τη διατήρηση κάποιας διασφάλισης της από τους εγγενείς κινδύνους της αγοραίας οικονομίας από την άλλη) και της νομιμοποίησης του συστήματος στην αντίληψη των κυριαρχούμενων τάξεων, β) είναι επίσης σε κάποιον βαθμό προϊόν κατακτήσεων του εργατικού κινήματος και των πολιτικών κομμάτων της εργατικής τάξης (ο βαθμός ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας είναι παντού σχεδόν συνάρτηση του βαθμού ανάπτυξης και οργάνωσης

59. Βλ. Mishra (1984).

του εργατικού κινήματος).⁶⁰ Αυτός ο παράγοντας δημιουργεί (συνήθως οριακές) διακυμάνσεις γύρω από τη βάση, το ελάχιστο. Είναι ο παράγοντας που αποτρέπει την πλήρη σύγκλιση των διαφορετικών κρατών πρόνοιας και σχηματίζει και συντηρεί μέχρι πρόσφατα τουλάχιστον διαφορετικά «καθεστώτα πρόνοιας» (welfare regimes).⁶¹ Όμως, αυτές οι διακυμάνσεις (όπως και η διακύμανση των πραγματικών μισθών) καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τη φάση (άνθησης, στασιμότητας ή κρίσης) στην οποία βρίσκεται και τις δυνατότητες που παρέχει η διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου, που με τη σειρά της καθορίζεται από το επίπεδο και την τάση της κερδοφορίας του κεφαλαίου.

2. Ο επηρεασμός του κράτους πρόνοιας από τις διεκδικήσεις της εργατικής τάξης σε κάποιον βαθμό δεν σημαίνει ότι αυτό αναγκαστικά λειτουργεί αναδιανεμητικά σε όφελος των εργατών και των άλλων συγγενών κοινωνικών στρωμάτων. Στο ερώτημα «ποιος πληρώνει τις κοινωνικές δαπάνες», η απάντηση που προκύπτει από εμπειρικές μελέτες σε αρκετές χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού⁶² είναι ότι οι φόροι και οι ασφαλιστικές εισφορές της απασχολούμενης εργατικής τάξης χρηματοδοτούν (και με το παραπάνω μάλιστα, αν θεωρήσουμε ότι οι έμμεσοι φόροι επιβαρύνουν τις καταναλωτικές δαπάνες της εργατικής τάξης) το σύνολο των κρατικών δαπανών σε χρήμα και σε είδος που απευθύνονται και ωφελούν την εργατική τάξη (απασχολούμενους και συνταξιούχους) αλλά και τα στρώματα του εφεδρικού στρατού εργασίας που βρίσκονται εκτός εργατικού δυναμικού. Στις περισσότερες χώρες, ο καθαρός κοινωνικός μισθός, δηλαδή η διαφορά των κοινωνικών παροχών σε χρήμα και σε είδος που αποκομίζει η εργατική τάξη -απασχολούμενοι μισθωτοί, άνεργοι, συνταξιούχοι- σε σχέση με τους φόρους που πληρώνει, είναι κατά μέσο όρο μηδενικός ή και έντονα αρνητικός, ανάλογα με τις υποθέσεις που μπορούμε να κάνουμε για το ποια κοινωνική τάξη επιβαρύνουν οι έμμεσοι φόροι.⁶³ Με άλλα λόγια, τα δημόσια ελλείμματα από τη δεκαετία του 1970 και έπειτα (η πηγή του σημερινού δημόσιου χρέους) και η μείωση της κερδοφορίας του κεφαλαίου δεν είχαν να κάνουν με κάποια επιδότηση των καθαρών αγοραίων μισθών μέσω του κράτους και της κοινωνικής πολιτικής. Έχει σημασία να διευκρινιστεί αυτό το σημείο, καθώς το επιχείρημα ότι για

60. Βλ. Gough (1979, 2008).

61. Βλ. Esping-Andersen (1990).

62. Βλ. Shaikh (2003).

63. Βλ. Maniatis (2014).

εκείνη την κρίση υπεύθυνοι ήταν οι υψηλοί μισθοί ή/και οι υψηλές κοινωνικές δαπάνες (κοινωνικός μισθός) για την εργατική τάξη αποτέλεσε ένα σημαντικό μέρος του ιδεολογικού οπλοστασίου του κεφαλαίου και των κυβερνήσεων (ο Μαρξ βέβαια είχε ήδη ισχυριστεί στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* ότι το κεφάλαιο ξέρει να επιρρίπτει τα έξοδα για τη συντήρηση και την αναπαραγωγή του εφεδρικού στρατού εργασίας στους ώμους της εργατικής τάξης και των μικρομεσαίων στρωμάτων) και συντέλεσε αποτελεσματικά στη ριζική ήττα του κόσμου της εργασίας στις αρχές της δεκαετίας του 1980.

3. Οι όποιες οριακές κατακτήσεις και βελτιώσεις του βιοτικού επιπέδου των μισθωτών εργαζομένων συνέβησαν κατά τη διάρκεια της «χρυσής εποχής» της καπιταλιστικής συσσώρευσης έγιναν δυνατές χάρη στους μεγάλους ρυθμούς αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, που επέτρεψαν τις αυξήσεις στους πραγματικούς μισθούς και στις δαπάνες κοινωνικής προστασίας (από τα χαμηλά επίπεδα της πρώτης περιόδου του κράτους πρόνοιας) χωρίς να απειληθεί γι' αυτό τον λόγο η κερδοφορία του κεφαλαίου.

4. Η περίοδος από το 1980 και έπειτα, η εποχή της νεοφιλελεύθερης διαχείρισης του συστήματος, έχει χαρακτηριστεί στη βιβλιογραφία ως η περίοδος της «μεγάλης κάμψης» («long downturn»), με μικρά διαλείμματα, όπως αυτό του 1995-2000, της εποχής της «νέας οικονομίας».⁶⁴ Ήταν συνολικά μια περίοδος οικονομικής στασιμότητας με χαμηλούς ρυθμούς αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας (η κύρια ειδοποιός διαφορά της με τη «χρυσή εποχή» της καπιταλιστικής συσσώρευσης), διαδοχικά μειούμενους ανά δεκαετία ρυθμούς ανάπτυξης, συσσώρευσης κεφαλαίου, στάσιμους ή και μειούμενους πραγματικούς μισθούς, γενικά στάσιμες κοινωνικές δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ και καθαρό κοινωνικό μισθό σε χαμηλά επίπεδα (αν και μεγαλύτερο απ' ό,τι τις προηγούμενες δεκαετίες κυρίως λόγω της αντικυκλικής συμπεριφοράς του και των αυξημένων αναγκών για κοινωνικές δαπάνες, όπως συντάξεις γήρατος, επιδόματα ανεργίας κ.λπ.). Πάντως, η αποχώρηση του κράτους από το πεδίο της κοινωνικής προστασίας ήταν σχετικά περιορισμένη (παρατηρείται περισσότερο στους τομείς της εκπαίδευσης και της υγείας) επειδή πάντοτε υπήρχε και υπάρχει (εκτός από την ανάγκη ιδεολογικής νομιμοποίησης του συστήματος) η απαίτηση ενός ελάχιστου επιπέδου κοινωνικών υπηρεσιών/δαπανών για την αναπαραγωγή της εργασιακής

64. Βλ. Brenner (1998, 2006).

δύναμης έτσι ώστε να είναι κατάλληλα εκμεταλλεύσιμη από το κεφάλαιο. Απλώς διακόπηκε η έντονη άνοδος του μεριδίου των κοινωνικών δαπανών στο ΑΕΠ, παρότι οι ανάγκες για κοινωνικές δαπάνες λόγω της γήρανσης του πληθυσμού και της οικονομικής στασιμότητας ήταν πολύ μεγαλύτερες σε σχέση με το παρελθόν. Η ρητορική για πλήρη αποδόμηση ή ριζική υποχώρηση του κράτους πρόνοιας πολλές φορές υπονοεί ότι υπήρξε μια «χρυσή εποχή» (επιδότησης, ενίσχυσης του βιοτικού επιπέδου των εργατών) για το κράτος πρόνοιας που δεν υπάρχει πια με την έλευση του νεοφιλελευθερισμού. Στην πραγματικότητα, ποτέ το κράτος πρόνοιας δεν λειτούργησε καθαρά αναδιανεμητικά υπέρ της εργατικής τάξης και γ' αυτό είναι δύσκολη η πλήρης ή δραστική υποχώρηση και περικοπή του, ιδίως σε συνθήκες οικονομικής στασιμότητας. Στην κρίση που έχει ξεσπάσει είναι η πρώτη ευκαιρία για το κράτος πρόνοιας να λειτουργήσει σαν πραγματικό δίκτυο κοινωνικής προστασίας και φαίνεται ότι δεν μπορεί να επιτύχει αυτό τον σκοπό. Έτσι, οι ενστάσεις για την «αποδόμηση» του κράτους πρόνοιας μάλλον έχουν να κάνουν με την απογοήτευση από τη μη πραγμάτωση ενός «ποιοτικά διαφορετικού καπιταλισμού με ανθρώπινο πρόσωπο». Στην πραγματικότητα, ποτέ οι μισθωτοί δεν ήταν εξασφαλισμένοι από τις διακυμάνσεις της αγοράς και το κοινωνικό δίκτυο προστασίας ποτέ δεν συμπεριέλαβε όλους όσους είχαν την ανάγκη του και ποτέ δεν επιδότησε οικονομικά τα σημαντικά τμήματα του πληθυσμού που ανήκουν στην εργατική τάξη.⁶⁵

5. Κατά τη διάρκεια της «οικονομικής κάμψης», η ανάκαμψη της κερδοφορίας σε σχέση με τη «χρυσή εποχή» ήταν μόνο μερική και βασισμένη στην αύξηση του ποσοστού υπεραξίας και του μεριδίου των κερδών στο εθνικό εισόδημα. Οι χαμηλοί ρυθμοί αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας μεταφράστηκαν σε μέτρια ανάκαμψη του ποσοστού κέρδους και χαμηλούς ρυθμούς επένδυσης, συσσώρευσης κεφαλαίου, οικονομικής μεγέθυνσης. Έτσι, το περιθώριο για αύξηση των κοινωνικών δαπανών και του κοινωνικού μισθού (όπως και του αγοραίου μισθού) ήταν

65. Τα επιχειρήματα αυτά βασίζονται σε μεγάλο βαθμό στις συνεισφορές των Wood (1998), Hargman (2007), MacIntyre and Hillard (2008, 2013). Να υπενθυμίσουμε επίσης ότι το κράτος πρόνοιας στον αναπτυσσόμενο καπιταλισμό (κυρίως της «χρυσής εποχής» αλλά και μετέπειτα) προβλήθηκε ως ένα σημαντικό κοινωνικό επίτευγμα που ακύρωνε τη μαρξιστική προβληματική των εγγενών κοινωνικών αντιθέσεων και της σημασίας της πάλης των τάξεων, καθώς και την πολιτική επιδίωξη του ριζικού μετασχηματισμού του καπιταλιστικού συστήματος.

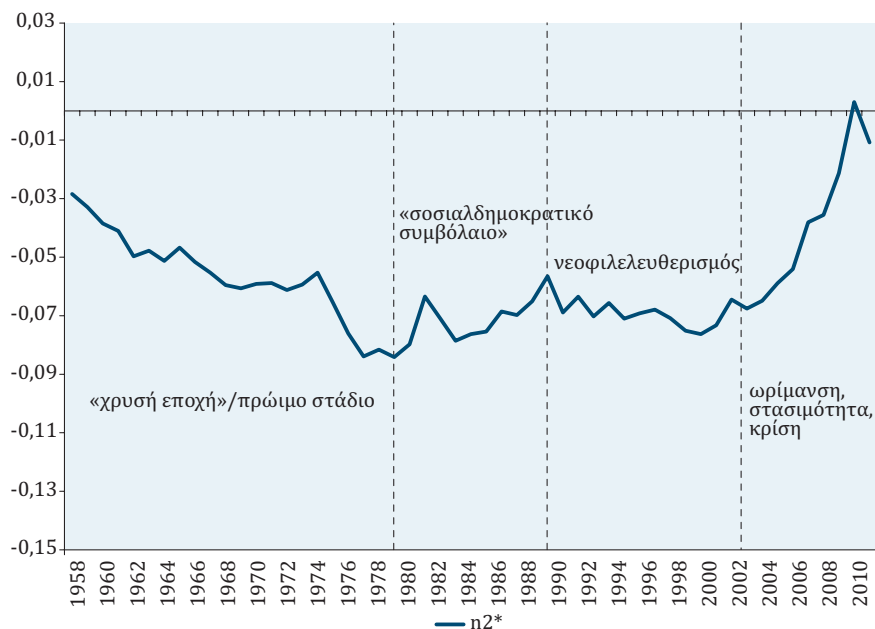
περιορισμένο έως μηδενικό. Δεν υπήρχε τότε και δεν υπάρχει και τώρα έδαφος για «κοινωνικά συμβόλαια» αντίστοιχα με τα υποτιθέμενα της «χρυσής εποχής», ιδίως στις δυσμενέστερες οικονομικές συνθήκες της τρέχουσας συγκυρίας.

6. Κατά τη διάρκεια της παντοδυναμίας του νεοφιλελευθερισμού, η ισχυρή και ακόμη συνεχιζόμενη τάση για ιδιωτικοποιήσεις και (επαν)εμπορευματοποίηση συλλογικά παρεχόμενων υπηρεσιών σε κλάδους όπως αυτοί της υγείας και της εκπαίδευσης είχαν επίσης να κάνουν (και αποτελούσαν έμμεση απόδειξη γι' αυτό) με τη μερική μόνο ανάκαμψη της κερδοφορίας και την ανάγκη του συστήματος για μεγαλύτερη μάζα υπεραξίας και κερδών.

7. Τα κυριότερα χαρακτηριστικά του ελληνικού κράτους πρόνοιας στην ιστορική του διαδρομή είναι η χρονική του υστέρηση σε σχέση με αυτά των αναπτυγμένων οικονομιών της Ευρώπης, ο μεγάλος ρόλος των πολεμικών δαπανών που παραγκωνίζει κατά περιόδους τις κοινωνικές δαπάνες, το ανώμαλο πολιτικό σύστημα μέχρι το 1974, το κυβερνητικά ελεγχόμενο συνδικαλιστικό κίνημα μέχρι το 1974, το σχετικά με άλλες χώρες της ΕΕ και όλες τις αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες μικρότερο ποσοστό της μισθωτής εργασίας στο εργατικό δυναμικό και η αυξημένη συμμετοχή αυτοαπασχολούμενων και μικροϊδιοκτητών σε αυτό, ο ιδιαίτερος ρόλος της οικογένειας όπως σε όλη τη Νότια Ευρώπη, η χαμηλή συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό, το πελατειακό πολιτικό σύστημα κ.ά. Το κράτος πρόνοιας στην Ελλάδα είναι από τα ελάχιστα ή και το μόνο σχεδόν το οποίο δεν αναπτύχθηκε κατά την περίοδο της «χρυσής εποχής» 1950-1973 (1980) για την παγκόσμια και την ελληνική οικονομία, αλλά κατά την περίοδο της οικονομικής στασιμότητας των δεκαετιών του 1980 και 1990. Έτσι, ενώ υπάρχει θετική συσχέτιση του μέσου ετήσιου ρυθμού αύξησης του πραγματικού ΑΕΠ και της ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας (1950-1973), η φάση της χαμηλής ανάπτυξης (1973-2007) συμπίπτει με τα προβλήματα και τις προσπάθειες συρρίκνωσης του κράτους πρόνοιας. Στην ελληνική περίπτωση η εικόνα αυτή εμφανίζεται αντεστραμμένη. Η περίοδος της «χρυσής εποχής» (1958-1980), της εκβιομηχάνισης και ραγδαίας οικονομικής ανάπτυξης συνοδεύεται από την ύπαρξη ενός υποτυπώδους εμβρυϊκού και στάσιμου κράτους πρόνοιας, ενώ η επόμενη περίοδος με τις χαμηλές οικονομικές επιδόσεις χαρακτηρίζεται από μεγάλη αύξηση των κοινωνικών δαπανών και την ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας.

Πάντως, και στην ελληνική περίπτωση η περίοδος οικονομικής κάμψης και στασιμότητας (το «long downturn») δεν μπορεί να ερμηνευθεί στη βάση της

Διάγραμμα 5.1: Λόγος καθαρού κοινωνικού μισθού ($n2^*$), Ελλάδα, 1958-2010

προηγούμενης δημιουργίας δημοσιονομικών ελλειμμάτων για τη χρηματοδότηση του καθαρού κοινωνικού μισθού της εργατικής τάξης, καθώς ο τελευταίος ήταν μονίμως αρνητικός κατά την περίοδο που προηγήθηκε της περιόδου οικονομικής στασιμότητας, κυρίως αυτής του 1980-1995. Στο Διάγραμμα 5.1 παρουσιάζεται η διαχρονική συμπεριφορά του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού, $n2^*$, για ολόκληρη την περίοδο 1958-2010.

Αν και όπως έχουμε τονίσει στα προηγούμενα, το κράτος πρόνοιας και ιδιαίτερα η αναδιανεμητική του επίδραση είναι σύνθετα φαινόμενα που δεν μπορούν να αποτιμηθούν και να εκφραστούν με απόλυτη επάρκεια στη βάση της συμπεριφοράς ενός μέτρου, το επίπεδο και η πορεία του λόγου καθαρού κοινωνικού μισθού περιγράφουν σε ικανοποιητικό βαθμό τις διαφορετικές φάσεις της εξέλιξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα.

Η καθοδική πορεία του λόγου καθαρού κοινωνικού μισθού στην πρώτη περίοδο που εξετάζεται εδώ μπορεί να ερμηνευθεί ως το συνδυασμένο αποτέλεσμα της αρχικής φάσης θεμελίωσης ενός συστήματος κοινωνικής ασφάλισης και της εισαγωγής μέτρων κοινωνικής προστασίας που αφορούν κυρίως τις συντά-

ξεις γήρατος και συνεπάγονται αφενός αυξημένες ασφαλιστικές εισφορές και αφετέρου χαμηλές δαπάνες, καθώς το ασφαλιστικό σύστημα δεν είχε ωριμάσει ακόμη και οι κρατικές δαπάνες για υγεία, εκπαίδευση, αναψυχή, πολιτισμό κ.λπ. παρέμεναν σε χαμηλά επίπεδα. Η καθοδική αυτή πορεία διακόπτεται στη δεκαετία του 1980, όταν αρχίζουν να αναπτύσσονται όλες οι τυπικές λειτουργίες ενός σύγχρονου κράτους πρόνοιας, όπως είναι οι (καθολικές σε μεγάλο βαθμό) υπηρεσίες υγείας, εκπαίδευσης, και θεσμοθετούνται αυξήσεις στα επιδόματα ανεργίας, πρόνοιας κ.λπ. Η δεκαετία του 1990 με τη σειρά της ανακόπτει την ανοδική τάση του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού, καθώς εγκαινιάζεται μια περίοδος επίθεσης στο αγοραίο και στο τελικό (μετα-δημοσιονομικό) εισόδημα των μισθωτών, αλλά η πτώση του είναι μικρής σημασίας ποσοτικά, καθώς, όπως έχουμε δει, ο καθαρός κοινωνικός μισθός λειτουργεί σε μεγάλο βαθμό και ως αντίβαρο στις μειώσεις του αγοραίου μισθού ή του μεριδίου των μισθών. Τέλος, μετά το 2002, καθώς ωριμάζει το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης και οι δαπάνες για συντάξεις, όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα, αυξάνονται σε σημαντικό βαθμό ως ποσοστό του ΑΕΠ, και ενώ παράλληλα προς το τέλος της δεκαετίας αρχίζουν να φαίνονται τα πρώτα αποτελέσματα της κρίσης στα οφέλη της εργατικής τάξης και στους φόρους της, ο λόγος καθαρού κοινωνικού μισθού αυξάνεται σημαντικά, φτάνοντας για πρώτη και μοναδική φορά σε ολόκληρη τη μεταπολεμική περίοδο το 2009 σε θετικό πρόσημο.

Θα πρέπει να σημειωθεί βέβαια ότι οι δραστικές περικοπές σε κοινωνικές δαπάνες (ιδίως συντάξεις) και η αύξηση όλων των κατηγοριών φόρων, καθώς και η εισαγωγή και καθιέρωση νέων φόρων (όπως η εισφορά αλληλεγγύης, ο φόρος ιδιοκατοίκησης και ο φόρος ακίνητης περιουσίας γενικά) από το 2010 και έπειτα είναι σχεδόν βέβαιο ότι θα έχουν μειώσει παραπέρα τον λόγο καθαρού κοινωνικού μισθού τα επόμενα δύο χρόνια.

Λαμβάνοντας υπόψη τα αποτελέσματα της εμπειρικής μας ανάλυσης, καθώς και αυτά από τις άλλες σχετικές μελέτες που αναφέρθηκαν στο τέλος της προηγούμενης ενότητας, γίνεται φανερό ότι ο καθαρός κοινωνικός μισθός αποτελεί στην πραγματικότητα έναν καθαρό φόρο επί του εισοδήματος της εργατικής τάξης. Επιπλέον, και η ελληνική περίπτωση υποστηρίζει το επιχείρημα ότι ο όρος «κοινωνικό κράτος» ή «κράτος πρόνοιας» είναι παραπλανητικός ως προς τον πραγματικό ρόλο που διαδραματίζει το καπιταλιστικό κράτος στη διανομή του εισοδήματος και ιδίως όσον αφορά τη διαμόρφωση του τελικού εισοδήματος

της εργατικής τάξης. Όπως παρατήρησαν οι Shaikh και Tonak κατά τη δεκαετία του 1980, το «κράτος πρόνοιας» αποτελούσε έναν «μύθο» και φαίνεται ότι έτσι παραμένει τρεις δεκαετίες αργότερα.⁶⁶ Αυτή η παρατήρηση βέβαια δεν σημαίνει ότι η εργατική τάξη δεν πρέπει να αγωνίζεται εναντίον των προσπαθειών μείωσης των κοινωνικών δαπανών, της αύξησης των ορίων συνταξιοδότησης και των αυξήσεων των φόρων της εργατικής τάξης, δηλαδή σε ρυθμίσεις οι οποίες θα μειώσουν ακόμη περισσότερο τον λόγο του καθαρού κοινωνικού μισθού. Πρέπει να σημειωθεί ότι αυτές οι προσπάθειες μείωσης του καθαρού κοινωνικού μισθού δεν πηγάζουν αποκλειστικά από τις δημοσιονομικές δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι κυβερνήσεις σε όλες τις χώρες. Η μείωση του αγοραίου και του μετα-δημοσιονομικού (post-fiscal) μεριδίου της εργατικής τάξης είναι σήμερα ακόμα πιο αναγκαία και επιτακτική για το σύστημα, καθώς οι συνολικές οικονομικές επιδόσεις της περιόδου του νεοφιλελευθερισμού και ακόμη περισσότερο της τρέχουσας περιόδου κρίσης υστερούν σημαντικά αυτών της «χρυσής εποχής» και δεν αφήνουν κανένα περιθώριο για μισθολογικές ή κοινωνικές παραχωρήσεις από την πλευρά του κεφαλαίου και του κράτους. Οι εξελίξεις στη σφαίρα της παραγωγής, και συγκεκριμένα η (πολιτική) αδυναμία του συστήματος να επιτρέψει εκτεταμένη καταστροφή του παγίου κεφαλαίου, και η καθήλωση του ρυθμού μεταβολής της παραγωγικότητας της εργασίας σε χαμηλά επίπεδα για ολόκληρη την περίοδο μετά το τέλος της κρίσης στασιμοληθωρισμού της δεκαετίας του 1970 καθόρισαν και καθορίζουν τις πιθανές μεταβολές και τα ενδεχόμενα στη σφαίρα της πρωτογενούς (αγοραίας) και δευτερογενούς (μετα-δημοσιονομικής) διανομής του εισοδήματος. Οι προσεγγίσεις που αποπειρώνται να ερμηνεύσουν και να διορθώσουν το οικονομικό πρόβλημα της στασιμότητας και της κρίσης μέσω προτάσεων οικονομικής πολιτικής που εστιάζουν στη σφαίρα της διανομής ή/και στη σφαίρα της κυκλοφορίας και της τόνωσης της ενεργού ζήτησης παραγνωρίζουν τη θεμελιακή σημασία της σφαίρας της παραγωγής και τους περιορισμούς που θέτει στα πιθανά ενδεχόμενα που μπορεί να προκύψουν στην κυκλοφορία του προϊόντος και στα διάφορα στάδια της διανομής του εισοδήματος.

Οι διαφορετικές αυτές απόψεις εγγράφονται αντίστοιχα σε δυο διαφορετικές προσεγγίσεις για τη φύση της καπιταλιστικής ανάπτυξης, τον ρόλο του κράτους πρόνοιας και τις καπιταλιστικές κρίσεις που θα μπορούσαν να ονομαστούν

66. Βλ. Shaikh and Tonak (1987).

αντίστοιχα «διανεμητική» και «κλασική/δομική» προσέγγιση της καπιταλιστικής ανάπτυξης και του ρόλου του κράτους πρόνοιας.

Εκτός από τη γραμμική και κάπως απλουστευτική αντίληψη που συνδέει την περίοδο της «χρυσής εποχής» και της ραγδαίας οικονομικής μεγέθυνσης με την ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας και ενός θετικού και γενναιόδωρου κοινωνικού μισθού και, κατόπιν, μετά την περίοδο της κρίσης στασιμοπληθωρισμού τη σύνδεση του νεοφιλελευθερισμού με τον περιορισμό του κράτους πρόνοιας και τη σημαντική μείωση του κοινωνικού μισθού, υπάρχει και η περισσότερο σύνθετη σχέση μεταξύ κράτους και κεφαλαίου (το τελευταίο ιδωμένο ως σχέση, περιλαμβάνοντας και την εργασιακή δύναμη ή την εργατική τάξη) της κλασικής και μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας. Αυτή παίρνει υπόψη της, εκτός από τις ταξικές διανεμητικές διαμάχες, τις ανάγκες αναπαραγωγής του συστήματος, τις λειτουργικές απαιτήσεις της συσσώρευσης κεφαλαίου και της νομιμοποίησης του συστήματος και κυρίως τον καθοριστικό ρόλο των σχέσεων παραγωγής ως σταθερού και αδιαπραγμάτευτου πλαισίου λειτουργίας και συνάρθρωσης της καπιταλιστικής οικονομίας και του κράτους.

Η πρώτη αφήγηση που έχει κυριαρχήσει στη ριζοσπαστική βιβλιογραφία από τα τέλη της δεκαετίας του 1960, και είναι αρκετά επηρεασμένη από τη νεοοικονομική/σραφιακή προσέγγιση, έχει πάρει την ακόλουθη μορφή: Η πρώτη μεταπολεμική περίοδος βασίστηκε σε ή δημιούργησε η ίδια κοινωνικά συμβόλαια ή συμφωνίες μεταξύ των κοινωνικών τάξεων (πολλές φορές και με τη διαμεσολάβηση του κράτους, όπως στη συμφωνία κεφαλαίου-εργασίας («capital-labor accord») και τη συμφωνία κράτους-πολιτών («state citizen-accord») σύμφωνα με την προσέγγιση της σχολής των Κοινωνικών Δομών Συσσώρευσης, που οδήγησαν, ανάμεσα σε άλλες θετικές επιδράσεις για το σύνολο της οικονομίας, σε έναν θετικό και αυξανόμενο κοινωνικό μισθό («citizen wage») για τους μισθωτούς εργαζομένους. Η «χρυσή εποχή» της καπιταλιστικής συσσώρευσης έδωσε τη θέση της στην κρίση στασιμοπληθωρισμού της δεκαετίας του 1970, ενώ κάποιες από τις ερμηνείες αυτής της κρίσης έβλεπαν ως υπεύθυνες τις αυξημένες κοινωνικές παροχές προς την εργατική τάξη και την απορρόφηση ενός όλο και μεγαλύτερου μεριδίου του εθνικού εισοδήματος από τους ωφελούμενους από το κράτος πρόνοιας (μισθωτούς εργαζομένους, ανέργους, συνταξιούχους, δικαιούχους προνοιακών επιδομάτων κ.ά.). Επιπρόσθετα, άλλη παραπλήσια αιτία της κρίσης κερδοφορίας ήταν η ενδυνάμωση της διαπραγματευτικής δύναμης των εργαζομένων

λόγω της αυξημένης ασφάλειας και προστασίας που παρείχαν οι ρυθμίσεις του κράτους πρόνοιας, κάτι που εκδηλώθηκε και με τη μείωση ή επιβράδυνση του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας. Η απάντηση του συστήματος στην κρίση πήρε τη μορφή της νεοφιλελεύθερης διαχείρισης, που είχε ως βασικό συστατικό, εκτός από τη μείωση ή συγκράτηση των πραγματικών μισθών, τη μείωση του ειδικού βάρους του κράτους πρόνοιας στη συνολική οικονομική δραστηριότητα, κυρίως με τη συγκράτηση των κοινωνικών παροχών προς την εργατική τάξη. Η κυρίαρχη αυτή ετερόδοξη εκδοχή, η οποία εστιάζει σχεδόν αποκλειστικά στις μεταβολές στη διανομή του εισοδήματος, περιγράφει την περίοδο αυτή ως το ακριβώς αντίθετο της «χρυσής εποχής», με την εργατική τάξη να χάνει κατά κράτος τη μάχη της διανομής, το κράτος πρόνοιας να διαλύεται και τις κοινωνικές παροχές προς την εργατική τάξη να μειώνονται δραστικά, έτσι ώστε να προκύπτει ένας αρνητικός και μειούμενος καθαρός κοινωνικός μισθός. Αυτή η δραστική μεταβολή στη διανομή του εισοδήματος σε βάρος της εργατικής τάξης και της πλειονότητας του πληθυσμού επιπρόσθετα μπορεί να θεωρηθεί η θεμελιώδης αιτία της τρέχουσας κρίσης, ερμηνεύοντας έτσι την τελευταία ως κρίση υποκατανάλωσης ή έλλειψης ενεργού ζήτησης λόγω της μειωμένης αγοραστικής δύναμης μεγάλων κοινωνικών στρωμάτων. Στην προσέγγιση αυτή, οι μεταβολές στη διανομή του εισοδήματος μπορούν να είναι σημαντικές και προς τις δύο κατευθύνσεις, είτε σε όφελος του κεφαλαίου είτε σε όφελος της εργασίας, και να καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό την κατάσταση και την εξέλιξη της καπιταλιστικής οικονομίας. Μάλιστα, καθώς στη μια περίπτωση η αυξημένη δύναμη της εργατικής τάξης σε σχέση με το κεφάλαιο δημιουργεί προβλήματα παραγωγής και πραγματοποίησης επαρκούς μάζας κερδών, ενώ στην άλλη η υπεροχή του κεφαλαίου στη διανεμητική διαμάχη, περιορίζοντας το εισόδημα των μισθωτών και τη ζήτηση, δημιουργεί προβλήματα πραγματοποίησης της παραγμένης αξίας και των δυνητικών κερδών, εναπόκειται στο κράτος να επιτύχει την άριστη τροχιά εξέλιξης της διανομής μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας που θα εγγυηθεί μια τροχιά ισορροπημένης ανάπτυξης.⁶⁷

67. Βλ. Goldstein (2000) για τη φορμαλιστική διατύπωση αυτού του επιχειρήματος και την αντίστοιχη ερμηνεία της κρίσης της δεκαετίας του 1970 και της εμπειρίας της νεοφιλελεύθερης περιόδου μέχρι το τέλος του 20ού αιώνα. Για την τρέχουσα κρίση ως αποτέλεσμα της έντονης ανισότητας του εισοδήματος της περιόδου του νεοφιλελευθερισμού, βλ. Kotz (2010).

Το στοιχείο που κατεξοχήν απουσιάζει από την παραπάνω προσέγγιση είναι η αναφορά στη σφαίρα της παραγωγής και στις δομικές μεταβολές που συμβαίνουν σε αυτή, δηλαδή στα θεμέλια του οικονομικού συστήματος. Αντίθετα, η ολιστική και δομική προσέγγιση που χαρακτηρίζει την κλασική μαρξική οπτική και ανάλυση της εξέλιξης της καπιταλιστικής οικονομίας βασίζεται στο σταθερό πλαίσιο των σχέσεων παραγωγής, ενώ επιφυλάσσει περιορισμένο χώρο και θεωρεί δευτερεύουσας σημασίας τις μεταβολές στη σφαίρα της διανομής και τις επιπτώσεις τους. Οι σχέσεις παραγωγής καθορίζουν τις σχέσεις διανομής που δεν μπορούν να κινηθούν ανεξέλεγκτα σε οποιαδήποτε κατεύθυνση.⁶⁸ Το κράτος, είτε ως συλλογικός καπιταλιστής είτε ως συμπύκνωση των ταξικών αντιθέσεων της κοινωνίας, λειτουργεί με τέτοιο τρόπο ώστε να προωθεί τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα του κεφαλαίου, αντιμετωπίζοντας κάθε φορά σε μακροπρόθεσμη βάση δομικά όρια στη δράση του, καθώς περιορίζεται οικονομικά από την εκπλήρωση των προϋποθέσεων για την εύρυθμη λειτουργία και την υγεία της καπιταλιστικής οικονομίας. Η χρηματοδότησή του δεν μπορεί παρά να προέρχεται από τους ακαθάριστους μισθούς και τα ακαθάριστα κέρδη ή εισοδήματα από ιδιοκτησία γενικά (κέρδη, τόκοι, ενοίκια, γαιοπρόσοδοι). Επομένως, δεν θα μπορούσε ούτε να στραφεί άμεσα ενάντια στα συμφέροντα του κεφαλαίου, συμπιέζοντας τα κέρδη του στη διάρκεια της «χρυσής εποχής», ούτε και να εγκαταλείψει εντελώς το πεδίο της αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης κατά τη διάρκεια του νεοφιλελευθερισμού. Η επιχειρηματολογία και η λογική αυτή είναι συμβατή με τα ευρήματά μας για σημαντικά αρνητικό καθαρό κοινωνικό μισθό κατά την πρώτη περίοδο, όταν το κράτος πρόνοιας χτιζόταν με τους φόρους της (πολύαριθμης και συνεχώς αυξανόμενης) εργατικής τάξης, η οποία επιπλέον κατά το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος της συμμετείχε στον ενεργό απασχολούμενο πληθυσμό και είχε μικρό αριθμό και μερίδιο ανέργων και συνταξιούχων στον συνολικό πληθυσμό. Η σχετικά επιτυχημένη επίθεση στο κράτος πρόνοιας, που

68. Όπως επισημαίνει ο Mandel, από την περίοδο της επέκτασης του κράτους πρόνοιας ακόμη, «όλες οι επακόλουθες ψευδαισθήσεις σχετικά με το "κοινωνικό κράτος" βασίζονταν στην αβάσιμη προβολή στο μέλλον αυτής της τάσης, πάνω στην εσφαλμένη πίστη μιας ολοένα και μεγαλύτερης αναδιανομής του εθνικού εισοδήματος από το κεφάλαιο προς την εργασία... Ανάμεσα σε άλλα, αυτή η αντίληψη βασίζεται στην αδυναμία κατανόησης της δομικής ενότητας των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και διανομής» (Mandel, 1975: 483).

πήρε περισσότερο τη μορφή της επιβράδυνσης της επέκτασης ή και της στασιμότητάς του, μπορεί να ερμηνευθεί και από τα πενιχρά έως αρνητικά αναδιανεμητικά αποτελέσματά του απέναντι στο εισόδημα της πλειονότητας του πληθυσμού και ιδίως των οικονομικά ενεργών μισθωτών εργαζομένων. Επίσης, σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, παρά τις νεοφιλελεύθερες διακηρύξεις και επιδιώξεις, ο καθαρός κοινωνικός μισθός σε περιόδους στασιμότητας και ειδικά κρίσης, όπως κατά την τελευταία πενταετία, δεν μπορεί παρά να έχει ανοδική τάση, ακόμη και αν παραμένει με αρνητικό πρόσημο. Στον βαθμό που ο καθαρός κοινωνικός μισθός (ιδίως οι κοινωνικές παροχές) αποτελείται από μια βάση και ένα αντικυκλικό στοιχείο, η σταθερότητα στη σχετική δύναμη κεφαλαίου και εργασίας συνήθως μεταβάλλει αργά και σταδιακά το επίπεδο της βάσης, με το αντικυκλικό στοιχείο να καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τη μεσοπρόθεσμη διαχρονική κίνηση αυτού του μέτρου μετα-δημοσιονομικής διανομής. Σε κάθε περίπτωση, το γενικό συμπέρασμα από την εμπειρική ανάλυση του καθαρού κοινωνικού μισθού είναι ότι η ιδιότητα του πολίτη και το καθολικό δικαίωμα ψήφου στο πολιτικό επίπεδο (citizenship rights) δεν φαίνονται να ακυρώνουν ούτε να αμβλύνουν τις κλασικές διανεμητικές συνέπειες της διαίρεσης σε κοινωνικές τάξεις (social class), της βασισμένης στην άνιση πρόσβαση στην ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής στον αναπτυγμένο καπιταλισμό.

Το δεύτερο κύριο συμπέρασμα είναι ότι, κυρίως λόγω της χρονικής υστέρησης στην ανάπτυξη του, το ελληνικό κράτος πρόνοιας όπως είχε διαμορφωθεί μέχρι την αρχή της κρίσης αναπόφευκτα έχει δεχτεί επιδράσεις και παρουσιάζει χαρακτηριστικά από όλα σχεδόν τα θεωρητικά και πρακτικά υποδείγματα κράτους πρόνοιας.⁶⁹ Συγκεκριμένα, από τα χαρακτηριστικά του φιλελεύθερου καθεστώτος πρόνοιας έχει υιοθετήσει τις χαμηλές παροχές, τα κενά προστασίας σημαντικών μερίδων του πληθυσμού και τον έλεγχο εισοδήματος για αρκετές παροχές (means tested benefits), μια τάση που επεκτείνεται ιδίως στην παρούσα φάση της κρίσης.

Με το κορπορατιστικό μοντέλο μοιράζεται τη διανεμητική φύση του τελευταίου για ορισμένες μερίδες του εργατικού δυναμικού (κυρίως των υπαλλήλων

69. Θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «ύστερο κράτος πρόνοιας» («late welfare state») και να ταξινομηθεί μαζί με άλλα κράτη πρόνοιας που παρουσιάζουν αυτό το χαρακτηριστικό, αντί να προβάλλεται ως κυρίαρχη η γεωγραφική πλευρά, όπως συμβαίνει με τον όρο «μεσογειακό» ή «νοτιοευρωπαϊκό» μοντέλο κράτους πρόνοιας.

των δημόσιων επιχειρήσεων και ειδικότερα όσον αφορά το ύψος των συντάξεων και των άλλων επιδομάτων που τους καταβάλλονται), οι οποίες τουλάχιστον μετά τη μεταπολίτευση είχαν μεγάλη συνδικαλιστική πυκνότητα, αυξημένη διαπραγματευτική δύναμη και ισχυρή επιρροή στη διαμόρφωση του κρατικού προϋπολογισμού.

Με το σοσιαλδημοκρατικό μοντέλο πρόνοιας έχει κοινά σημεία το γεγονός ότι αναπτύχθηκε με ορμή και ραγδαία (αλλά καθυστερημένη χρονικά) αύξηση των δημόσιων και κοινωνικών δαπανών από τις πρώτες σοσιαλδημοκρατικές κυβερνήσεις της χώρας, χωρίς όμως να υπάρχει κάποιο σχέδιο ή κάποιο μοντέλο κράτους πρόνοιας το οποίο να ακολουθείται συνειδητά. Μάλιστα, η περίοδος της ραγδαίας ανάπτυξης του ελληνικού κράτους πρόνοιας μετά το 1980 συμπίπτει με την περίοδο ωρίμανσης, στασιμότητας και μερικής υποχώρησης του σοσιαλδημοκρατικού/σκανδιναβικού υποδείγματος πρόνοιας.

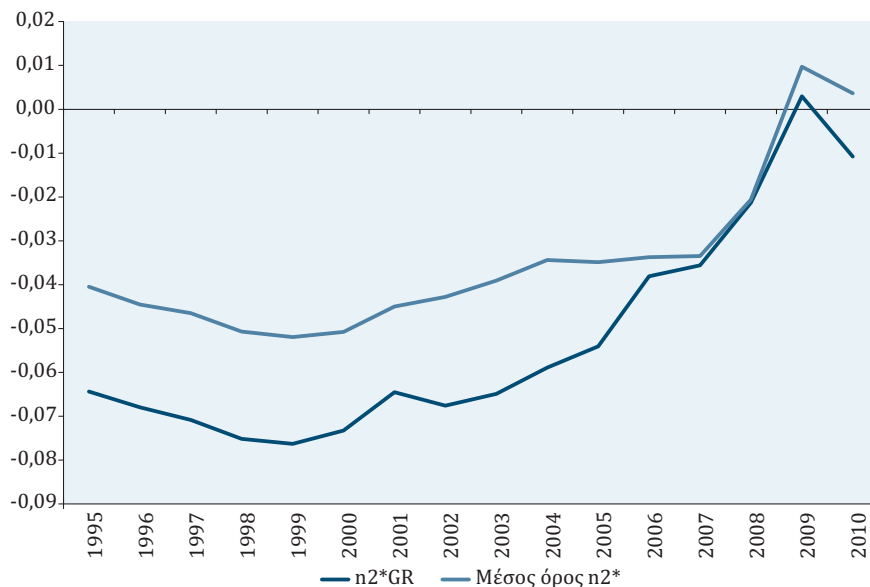
Από τα στοιχεία που αποδίδονται στη βιβλιογραφία στο νοτιοευρωπαϊκό ή μεσογειακό μοντέλο κράτους πρόνοιας μπορούμε να ανιχνεύσουμε στην ελληνική περίπτωση το δαπανηρό αλλά καθολικό σύστημα υγείας, στο οποίο όμως όλο και περισσότερο εισάγονται στοιχεία αγοράς ακριβώς λόγω του υψηλού κόστους λειτουργίας που παρουσιάζει.⁷⁰

Επίσης, η Ελλάδα (αλλά και η Ισπανία με την Πορτογαλία) δεν ανήκει στις περιπτώσεις εκείνες των χωρών που, παρότι είχαν στρατιωτικό καθεστώς, δρομολόγησαν και ανέπτυξαν το κράτος πρόνοιας κυρίως για λόγους νομιμοποίησης του απολυταρχικού συστήματος. Το κράτος πρόνοιας παρέμεινε σε εμβρυϊκό στάδιο κατά την περίοδο της επτάχρονης στρατιωτικής δικτατορίας, παρότι οι διαδικασίες της αστικοποίησης και της βιομηχανικής και οικονομικής ανάπτυξης είχαν προχωρήσει αρκετά. Ακόμη, το πρότυπο ανάπτυξης του ελληνικού κράτους πρόνοιας φαίνεται να βρίσκεται σε αντίθεση με τη θέση της εκβιομηχάνισης/ανάπτυξης (καθώς άρχισε να αναπτύσσεται με το τέλος, την ολοκλήρωση, αυτής της διαδικασίας από το 1980-1981 και μετά).

Όσον αφορά το μέγεθος και το πρόσημο του καθαρού κοινωνικού μισθού,

70. Στην πραγματικότητα, οι νοτιοευρωπαϊκές χώρες δεν παρουσιάζουν τα μεγαλύτερα ποσοστά δημόσιων δαπανών υγείας στο ΑΕΠ, αλλά έχουν μεταβληθεί από υστερούσες (laggards) χώρες στον δείκτη αυτό το 1980 σε χώρες με μεγαλύτερο μερίδιο δημόσιων δαπανών υγείας στο ΑΕΠ από τον μέσο όρο του συνόλου των χωρών του ΟΟΣΑ το 2009.

Διάγραμμα 5.2: Λόγος καθαρού κοινωνικού μισθού στην Ελλάδα και στις χώρες της Νότιας Ευρώπης (μέσος όρος), 1995-2010

παρατηρούμε για την τελευταία δεκαπενταετία παρόμοια αποτελέσματα και παρόμοια διακύμανση για τον λόγο του καθαρού κοινωνικού μισθού σε όλες τις νοτιοευρωπαϊκές χώρες. Αν και ο λόγος καθαρού κοινωνικού μισθού στην Ελλάδα ήταν ο χαμηλότερος των πέντε χωρών στην αρχή της περιόδου 1995-2010, γύρω στο τέλος της περιόδου αυτής είχε εκμηδενίσει την απόσταση που είχε από τον μέσο όρο των πέντε νοτιοευρωπαϊκών χωρών, όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 5.2.

Επίσης, όπως παρατηρήσαμε και στην προηγούμενη ενότητα, η ομάδα χωρών του ευρωπαϊκού Νότου (ιδίως χωρίς τη Γαλλία) φαίνεται να έχει παρόμοια μεγέθη λόγου καθαρού κοινωνικού μισθού με τα φιλελεύθερα καθεστώτα πρόνοιας, όπως είναι αυτά των ΗΠΑ και του Ηνωμένου Βασιλείου (για την περίοδο μετά το 1980). Σε κάθε περίπτωση, όμως, οι συγκρίσεις του λόγου του καθαρού κοινωνικού μισθού των νοτιοευρωπαϊκών χωρών με αυτούς για τις άλλες χώρες για τις οποίες υπάρχουν οι σχετικές μελέτες στη βιβλιογραφία δεν είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικές, καθώς η περίοδος την οποία συνήθως καλύπτουν οι μελέτες για χώρες όπως οι ΗΠΑ, το Ηνωμένο Βασίλειο, ο Καναδάς, η Νέα Ζηλανδία, η Σουηδία και η Αυστραλία σταματά πριν από την περίοδο 1995-2010 που εξετάζουμε εδώ.

Με τα δεδομένα αυτά, πώς ερμηνεύεται η ρητορική και εν μέρει πραγματική επίθεση εναντίον των κοινωνικών μεταβιβάσεων, των ρυθμίσεων και της επέκτασης του κράτους πρόνοιας που ξεκίνησε στις αρχές της νεοφιλελεύθερης περιόδου; Μια τέτοια επίθεση μπορεί να οδηγήσει έμμεσα στο συμπέρασμα ότι οι κοινωνικές δαπάνες και η γενικότερη λειτουργία του κράτους πρόνοιας αποτελούν καθαρό όφελος για την εργατική τάξη και την πλειονότητα του πληθυσμού. Όπως όμως μας διδάσκει η εμπειρία της περίπτωσης της θεωρίας περί της «συμπίεσης των κερδών» λόγω της υπερβολικής αύξησης των πραγματικών μισθών, από τη δεκαετία του 1970 αυτό δεν είναι αναγκαίο. Η παρατεταμένη επιτυχής επίθεση στους πραγματικούς μισθούς κατά τη διάρκεια της νεοφιλελεύθερης περιόδου δεν έλυσε ριζικά το πρόβλημα της κερδοφορίας του κεφαλαίου. Αυτό συνέβη επειδή δεν ήταν οι υψηλοί μισθοί η θεμελιώδης αιτία της πτώσης της κερδοφορίας του κεφαλαίου, αλλά άλλες πιο βαθιές αιτίες που είχαν να κάνουν με τις εξελίξεις στη σφαίρα της παραγωγής, όπως είναι η κεφαλαιοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας, καθώς και με την αύξηση της σημασίας της μη παραγωγικής εργασίας στην αναπαραγωγή του συστήματος. Όμως, οι πενιχρές επιδόσεις του οικονομικού συστήματος σε όρους παραγωγικότητας της εργασίας και κερδοφορίας και συσσώρευσης του κεφαλαίου έκαναν αναγκαία τη συγκράτηση ή/και τη μείωση των μισθών. Για να επιστρέψουμε στην περίπτωση των κρατικών δαπανών και του κοινωνικού μισθού, η επίθεση στην επέκταση των κοινωνικών δαπανών συνέβη παρά το γεγονός ότι όσο επιτυχημένη και να ήταν δεν θα έλυσε θεμελιωδώς το πρόβλημα της κερδοφορίας και της ανάπτυξης. Απλώς, στις νέες συνθήκες χαμηλών ρυθμών αύξησης της παραγωγικότητας και του προϊόντος οι πραγματικοί μισθοί και οι (καθαρές) κοινωνικές δαπάνες έπρεπε, και ακόμη επιβάλλεται, ιδίως στο περιβάλλον της τρέχουσας κρίσης, να συγκρατηθούν ή να προσαρμοστούν προς τα κάτω.

Επομένως, η επίθεση στο κράτος πρόνοιας έγινε και οι προσπάθειες περιορισμού του συνεχίζονται, παρότι η αρνητική σχέση μεταξύ κοινωνικών δαπανών, έκτασης του κράτους πρόνοιας και ανάπτυξης δεν μπορεί να τεκμηριωθεί είτε εμπειρικά στις μελέτες που διερευνούν ανεξάρτητα αυτή τη σχέση είτε λογικά, διότι οι εκτεταμένες κοινωνικές δαπάνες, καθώς χρηματοδοτούνται σε μεγάλο βαθμό ή αποκλειστικά από τον πληθυσμό που ωφελείται από αυτές, δεν δημιουργούν αναγκαστικά από μόνες τους δημοσιονομικά ελλείμματα. Ακόμη δηλαδή και αν δεχτούμε ότι μακροπρόθεσμα ισχύει η αρνητική συσχέτιση δημόσιων

ελλειμμάτων και παραγωγικότητας της εργασίας, άρα και του ρυθμού μεγέθυνσης, επειδή μεγάλες κοινωνικές δαπάνες δεν σημαίνουν απαραίτητα δημόσια ελλείμματα, δεν μπορεί να διαπιστωθεί συσχέτιση κοινωνικών δαπανών, μεγέθους κράτους πρόνοιας και (χαμηλών) ρυθμών οικονομικής ανάπτυξης.

Επομένως, για την επίθεση ενάντια στο κράτος πρόνοιας δεν είναι υπεύθυνη η (ανύπαρκτη ή επουσιώδης ποσοτικά) αναδιανεμητική λογική και επίδραση του κράτους πρόνοιας, που έχει φτάσει στα όριά της ή δεν συνάδει με τη λογική του κεφαλαίου, αλλά η ίδια η παρουσία του κράτους, που στερεί τομείς κερδοφορίας από το κεφάλαιο, αυξάνοντας τον λόγο της μη παραγωγικής προς την παραγωγική εργασία για το σύνολο της οικονομίας και μειώνοντας τη δυναμική της ανάπτυξης (growth potential), παράλληλα με την ανάγκη για (ακόμη πιο) αρνητικό καθαρό κοινωνικό μισθό στις νέες δυσμενέστερες συνθήκες συσσώρευσης κεφαλαίου.

Όπως δείχνουν τα αποτελέσματα υπολογισμού του καθαρού κοινωνικού μισθού για τα τελευταία χρόνια της περιόδου, η λογική του κράτους πρόνοιας (ενός τέτοιου που να ανταποκρίνεται στο όνομά του και στην υποτιθέμενη αποστολή του) είναι πολύ πιθανό να είναι αντίθετη με τη λογική της κερδοφορίας του κεφαλαίου, που αποτελεί την κινητήρια δύναμη μιας καπιταλιστικής οικονομίας (αυτό μπορεί να συμβαίνει είτε γενικά στην πολύ μακροπρόθεσμη περίοδο είτε στην παρούσα ιστορική φάση). Το κράτος πρόνοιας δεν μπορεί να λειτουργήσει ικανοποιητικά ακριβώς όταν η οικονομία/κοινωνία το χρειάζεται περισσότερο σε περιόδους σαν την τωρινή, χάνοντας έτσι τη νομιμοποίησή του ακόμη και ανάμεσα στους φυσικούς υποστηρικτές του, και επομένως το ουσιαστικό κράτος πρόνοιας με τις ιδιότητες που του αποδίδονται στη βιβλιογραφία πιθανόν να μην είναι υπερασπίσιμο εντός των ορίων του συστήματος.

Με βάση τα παραπάνω επιχειρήματα διαφαίνεται ότι η αντίδραση των κυρίαρχων τάξεων εναντίον του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού δεν είχε αποτέλεσμα μέχρι τώρα διότι, μεταξύ άλλων, ο πρώτος γύρος του νεοφιλελευθερισμού αντιμετωπίστηκε από τους αντιπάλους του, και ιδίως αρκετούς ριζοσπάστες οικονομολόγους, ως μια εσφαλμένη, αναποτελεσματική επιλογή πολιτικής εκ μέρους των κυβερνήσεων και του κεφαλαίου και όχι ως η μόνη δυνατή μορφή που ο σύγχρονος καπιταλισμός μπορεί να υιοθετήσει με βάση τις παραγωγικές του δυνατότητες σε αυτή την ύστερη φάση του. Με άλλα λόγια, η αντίδραση ενάντια στον νεοφιλελευθερισμό και στις ρυθμίσεις που επιβάλλει μπορεί να είναι

στοχευμένη σωστά και άρα αποτελεσματική μόνο αν είναι αντίδραση συνολικά ενάντια στο σύστημα και όχι ενάντια σε κάποιες υποτιθέμενες άστοχες ή άδικες για την πλειονότητα του πληθυσμού πολιτικές, στοχεύοντας μάλιστα μάταια σε ευνοϊκές διανεμητικές ρυθμίσεις και κοινωνικές συμφωνίες που είναι πλέον ανέφικτες.

Βιβλιογραφία

- Aglietta, M. (1979). *A Theory of Capitalist Regutation*, London: Verso.
- Akram-Lodhi, H. A. (1996). "The public finances of the United Kingdom: A re-Interpretation", *International Review of Applied Economics*, 10 (2), pp. 173-193.
- Alesina, A. and Rodrik, D. (1994). "Distributive politics and economic growth", *The Quarterly Journal of Economics*, 109 (2), May, pp. 465-490.
- Alogoskoufis, G. (1995). "The two faces of Janus: Institutions, policy regimes and macroeconomic performance in Greece", *Economic Policy*, 10 (20), pp. 149-192.
- Armstrong, P., Glyn, A. and Harrison, P. (1991). *Capitalism Since 1945*, Oxford: Basil Blackwell.
- Atkinson, A. (1995). "The welfare state and economic performance", *National Tax Journal*, 48, pp. 171-198.
- Atkinson, A. (1999). *The Economic Consequences of Rolling Back the Welfare State*, Cambridge, Mass: MIT Press.
- Barr, N. (1992). "The economics of the welfare state", *Journal of Economic Literature*, 30 (2), pp. 741-803.
- Bergh, A. (2006). "Is the swedish welfare state a free lunch?", *Economic Journal Watch*, 3 (2), pp. 210-235.
- Body, R. and Crotty, J. (1975). "Class conflict and macro-policy: The political business cycle", *Review of Radical Political Economics*, 7 (1).
- Bowles, S. (1982). "The post-keynesian capital-labor stalemate", *Socialist Review*, 12 (5), Sep-October, pp. 45-72.
- Bowles, S. and Boyer, R. (1990). "A wage-led employment regime: Income distribution, labor discipline, and aggregate demand in welfare capitalism", in Marglin, S. and Schor, J. (eds), *The Golden Age of Capitalism: Reinterpreting the Postwar Experience*, Oxford: Clarendon Press.

- Bowles, S. and Gintis, H. (1982). "The crisis of liberal democratic capitalism: The case of the United States", *Politics and Society*, 11 (1), pp. 51-93.
- Bowles, S. and Schor, J. (1987). "Employment rents and the incidence of strikes", *Review of Economics and Statistics*, LXIX, November, pp. 584-592.
- Bowles, S., Edwards, R. and Roosevelt, F. (2005). *Understanding Capitalism*, 3rd edition, New York: Oxford University Press.
- Bowles, S., Gordon, D. and Weisskopf, T. (1983). "Hearts and minds: A social model of U.S. Productivity Growth", *Brookings Papers on Economic Activity*, 2, pp. 381-441.
- Bowles, S., Gordon, D. and Weisskopf, T. (1986). "Power and profits: The social structure of accumulation and the profitability of the postwar U.S. economy", *Review of Radical Political Economics*, 18 (1&2), pp. 132-167.
- Bowles, S., Gordon, D. and Weisskopf, T. (1990). *After the Waste Land*, Armonk, New York: M. E. Sharpe.
- Brenner, R. (1998). "The economics of global turbulence: A special report of the world economy, 1950-98", *New Left Review*, 229, May-June.
- Brenner, R. (2006). *The Economics of Global Turbulence*, London: Verso.
- Castles, F. (2001). "On the political economy of recent public sector development", *Journal of European Social Policy*, 11 (3), pp. 195-211.
- Clayton, R. and Pontusson, J. (1998). "Welfare-state retrenchment revisited: Entitlement cuts, public sector restructuring, and inegalitarian trends in advanced capitalist societies", *World Politics*, 51 (1), pp. 67-98.
- Corry, D. and Glyn, A. (1994). "The macroeconomics of equality, stability and growth", in Glyn, A. and Miliband, D. (eds), *Paying For Inequality*, London: Rivers Oram Press.
- Dilnot, A. (1999). "The future welfare burden", *Scottish Journal of Political Economy*, 46 (5), pp. 489-504.
- Dreze, J. and Malinvaud, E. (1994). "Growth and employment: The scope for a european initiative", *European Economy*, 1, pp. 77-106.
- Dumenil, G. and Levy, D. (2004). *Capital Resurgent*, Harvard: Harvard University Press.
- Elveren, A. Y. (2008). "Social security reform in Turkey: A critical perspective", *Review of Radical Political Economics*, 40 (2), pp. 212-232.
- Esping-Andersen, G. (1985). "Power and distributional regimes", *Politics and Society*, 14.

- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Princeton: Princeton University Press.
- Esping-Andersen, G. (1999). *Social Foundations of Post-Industrial Economies*, Oxford University Press.
- Eurostat.epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/government_finance_statistics/data/database.
- Fazeli, R. (1996). *The Economic Impact of the Welfare State and Social Wage: The British Experience*, Brookfield: Avebury.
- Fazeli, R. and Fazeli, R. (2010). "The impact of the welfare state and social policy on the working population: The recent British experience", *Forum for Social Economics*, 39 (2), pp. 101-125.
- Feldstein, M. (1974). "Social security, induced retirement, and aggregate capital accumulation", *Journal of Political Economy*, LXXXII, pp. 357-374.
- Ferrera, M. (1996). "The 'Southern model' of welfare in Social Europe", *Journal of European Social Policy*, 6 (1), pp. 17-37.
- Fine, B. and Harris, L. (1976). "State expenditure in advanced capitalism: A critique", *New Left Review*, 98, pp. 97-112.
- Fine, B. and Harris, L. (1979). *Re-reading "Capital"*, London: Macmillan.
- Flora, P. and Alber, J. (1981). "Modernization, democratization and the development of welfare states in Western Europe", in Flora, P. and Heidenheimer, A. (eds), *The Development of Welfare States in Europe and America*, New Brunswick, NJ: Transaction Books.
- Freeman, A. (1991). "National accounts in value terms: The social wage and profit rate in Britain 1950-1986", in Dunne, P. (ed.), *Quantitative Marxism*, London: Polity Press.
- Freeman, R. (1995). "The large welfare state as a system", *American Economic Review*, 85 (2), pp. 16-21.
- Friedman, M. (1962). *Capitalism and Freedom*, Chicago: University of Chicago Press.
- Gintis, H. and Bowles, S. (1982). "The welfare state and long-term economic growth: Marxian, neoclassical and keynesian approaches", *American Economic Review*, 72 (2), pp. 341-345.
- Glyn, A. (1975). "Notes on the profit squeeze", *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, 4, pp. 1-11.

- Glyn, A. (1992). "Corporatism, patterns of employment and access to consumption", in Pekkarinen, J., Pohjola, M. and Rowthorn, R. (eds), *Social Corporatism*, Oxford: Oxford University Press.
- Glyn, A. (2006). *Capitalism Unleashed*, Oxford: Oxford University Press.
- Glyn, A. and Rowthorn, B. (1988). "West european unemployment: Corporatism and structural change", *American Economic Review*, 78.
- Glyn, A. and Rowthorn, B. (1990). "The diversity of unemployment experience since 1973", in Marglin, S. and Schor, J. (eds), *The Golden Age of Capitalism: Reinterpreting the Postwar Experience*, Oxford: Clarendon Press.
- Glyn, A. and Rowthorn, B. (1994). "European employment policies", in Michie, J. and Grieve Smith, J. (eds), *Unemployment in Europe*, London: Academic Press.
- Glyn, A. and Sutcliffe, T. (1972). *British Capitalism, Workers and the Profit Squeeze*, Harmondsworth: Penguin.
- Goldstein, J. (2000). "The global relevance of marxian crisis theory", in Baiman, R., Boushey, H. and Saunders, D. (eds), *Political Economy and Contemporary Capitalism: Radical Perspectives on Economic Theory and Policy*, Armonk, New York: M. E. Sharpe.
- Gottschalk, P. and Smeeding, T. (2000). "Empirical evidence on income inequality in industrialized countries", in Atkinson, A. and Bourguignon, F. (eds), *Handbook of Income Distribution: Volume I*, New York: Elsevier.
- Gottschalk, P., Gustafsson, B. and Palmer, E. (eds) (1997). *Changing Patterns in the Distribution of Economic Welfare: An International Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Gough, I. (1975). "State expenditure in advanced capitalism", *New Left Review*, 1/92, pp. 53-92.
- Gough, I. (1979). *The Political Economy of the Welfare State*, London: Macmillan.
- Gough, I. (1987). "Welfare state", in Eatwell, J., Milgate, M. and Newman, P. (eds), *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*, London: Macmillan.
- Green, F., Henley, A. and Tsakalotos, E. (1994). "Income inequality in corporatist and liberal economies: A comparison of trends within OECD countries", *International Review of Applied Economics*, 8 (3), pp. 303-331.
- Guerrero, D. (1992). "Labor, capital and state redistribution: The evolution of net taxes in Spain (1970-1987)", *International Journal of Political Economy*, 22 (3), pp. 46-71.

- Harman, C. (2007). "Theorising neoliberalism", *International Socialism*, 117, Winter.
- Hayek, F. (1976). *The Road to Serfdom*, Chicago: Chicago University Press.
- Henley, A. and Tsakalotos, E. (1991). "Corporatism, profit squeeze and investment", *Cambridge Journal of Economics*, 15 (4), pp. 425- 450.
- Hicks, A. and Kenworthy, L. (2003). "Varieties of welfare capitalism", *Socio-economic Review*, 1 (1), pp. 27-61.
- Kasza, G. (2002). "The illusion of welfare regimes", *Journal of Social Policy*, 31, pp. 271-278.
- Katrougalos, G. (1996). "The South European welfare model: The Greek welfare state in search of an identity", *Journal of European Social Policy*, 6 (1), pp. 39-60.
- Kerr, C., Dunlop, J., Harbison, F. and Myers, C. (1960). *Industrialism and Industrial Man*, New York: Oxford University Press.
- Kim, S. (2004). "The theoretical relevance of western welfare state models in third world nations: The case of Korean health and pension programs", *Asian Perspective*, 28 (2), pp. 205-232.
- Korpi, W. (1978). *Working Class in Welfare Capitalism*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Korpi, W. (1980). "Social policy and distributional conflict in the capitalist democracies: A preliminary comparative framework", *West European Politics*, 3 (3), pp. 296-316.
- Korpi, W. (1996). "Eurosclerosis and the sclerosis of objectivity: On the role of values among economic policy experts", *Economic Journal*, 106 (2), pp. 439-456.
- Korpi, W. (2000). "Welfare states, economic growth and scholarly objectivity", *Challenge*, 43 (2), March-April, pp. 49-66.
- Kotz, D. (2009). "The financial and economic crisis of 2008: A systemic crisis of neoliberal capitalism", *Review of Radical Political Economics*, 41 (3), pp. 305-317.
- Kotz, D. (2010). "The final conflict: What can cause a system-threatening crisis of capitalism?", *Science and Society*, 74 (3), pp. 362-379.
- Lianos, Th. (1992). "The rate of surplus value, the organic composition of capital and the rate of profit in Greek manufacturing", *Review of Radical Political Economics*, 24, pp. 126-145.
- Lindbeck, A. (1995). "Hazardous welfare-state dynamics", *American Economic Review*, 85 (2), pp. 9-15.

- Lindbeck, A. (1997). "The Swedish experiment", *Journal of Economic Literature*, XXXV, September, pp. 1273-1319.
- Lindert, P. (2004). *Growing Public: Social Spending and Economic Growth since the Eighteenth Century*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Lindert, P. (2006a). "The welfare state is the wrong target: A reply to Bergh", *Economic Journal Watch*, 3 (2), pp. 236-250.
- Lindert, P. (2006b). "What has happened to the inefficient welfare state", Working Paper, University of California-Davis.
- MacGregor, S. (1999). "Welfare, neo-liberalism, and new paternalism: Three ways for social policy in late capitalist societies", *Capital and Class*, 67, Spring.
- Maddison, A. (1995). *Explaining the Economic Performance of Nations*, Aldershot: Edward Elgar.
- Mandel, E. (1975). *Late Capitalism*, London: Verso.
- Maniatis, T. (1999). "State-citizen accord, social structure of accumulation", in O' Hara, P. (ed.), *Encyclopedia of Political Economy*, London: Routledge.
- Maniatis, T. (2003). "The net social wage in Greece, 1958-1995", *International Review of Applied Economics*, 17 (4), pp. 377-398.
- Maniatis, T. (2005). "Marxian macroeconomic categories in the Greek economy, 1958-1994", *Review of Radical Political Economics*, 37 (4), pp. 494-516.
- Maniatis, T. (2012). "Marxist theories of crisis and the current economic crisis", *Forum For Social Economics*, 41 (1), pp. 6-29.
- Maniatis, T. (2014). "Does the state benefit labor? A cross-country comparison of the net social wage", *Review of Radical Political Economics*, 46 (1), pp. 15-34.
- Maniatis, T. and Passas, C. (2013). "Profitability, capital accumulation and crisis in the Greek economy, 1958-2009: A Marxist analysis", *Review of Political Economy*, 25 (4), pp. 624-649.
- Marglin, S. and Schor, J. (eds) (1990). *The Golden Age of Capitalism: Reinterpreting the Postwar Experience*, Oxford: Clarendon Press.
- Matthews, P. and Kandilov, I. (2002). "The cost of job loss and the 'new' Phillips curve", *Eastern Economic Journal*, 28 (2), Spring.
- McIntyre, R. and Hillard, M. (2008). "The 'limited capital-labour accord': May it rest in peace?", *Review of Radical Political Economics*, 40 (3), pp. 244-249.
- McIntyre, M. and Hillard, M. (2013). "Capitalist class agency and the new deal orders:

- Against the notion of a limited capital-labor accord”, *Review of Radical Political Economics*, 45 (2), pp. 129-148.
- Mihail, D. (1993). “Modelling profits and industrial investment in postwar Greece”, *International Review of Applied Economics*, 7 (3), pp. 290-310.
- Mihail, D. (1995). “The productivity slowdown in postwar Greece”, *Labour*, 9 (2), pp. 189-205.
- Miller, J. (1989). “Social wage or social profit? The net social wage and the welfare state”, *Review of Radical Political Economics*, 21 (3), pp. 82-90.
- Miller, J. (1992). “A negative net social wage and the reproduction crisis of the 1980s”, in Moseley, F. and Wolff, E. (eds), *International Perspectives on Profitability and Accumulation*, London: Edward Elgar.
- Mishra, R. (1984). *The Welfare State in Crisis*, New York: St. Martin’s Press.
- Mitrakos, T. and Tsakoglou, P. (2000). “Changes in inequality and poverty in Greece after 1974”, in Tsakoglou, P. (ed.), *The Redistributive Role of the State in Greece*, Athens: Institute of Economic Policy Studies.
- Moseley, F. (1987). “The profit share and the rate of surplus-value in the United States: 1975-1985”, *Cambridge Journal of Economics*, 11 (4), pp. 393-399.
- Myles, J. (1984). *Old Age in the Welfare State: The Political Economy of Public Pensions*, Boston: Little Brown.
- Naples, M. (1986). “The unraveling of the union-capital truce and the US industrial productivity crisis”, *Review of Radical Political Economics*, 18 (1-2), pp. 110-131.
- Naples, M. (1987). “Cyclical and secular productivity slowdowns”, in Cherry, R., D’Onofrio, C., Kurdas, C., Michl, T., Moseley, F. and Naples, M. (eds), *The Imperiled Economy*, New York: Union of Radical Political Economists.
- Navarro, V, Schmitt, J. and Astudillo, J. (2004). “Is globalization undermining the welfare state?”, *Cambridge Journal of Economics*, 28 (1), pp. 133-152.
- Nilsson, E. (1997). “Wage dependence in the United States”, *Review of Radical Political Economics*, 29 (3), pp. 124-133.
- O’Connor, J. (1973). *The Fiscal Crisis of the State*, New York: St. Martin’s Press.
- O’Connor, J. (1984). *Accumulation Crisis*, New York: Basil Blackwell.
- OECD (Various editions). *National Accounts*, Paris.
- OECD (1985). “The role of the public sector: Causes and consequences of the growth of government”, *OECD Economic Studies*, 4 (1).

- OECD (1995). "Income distribution in OECD countries: Evidence from the Luxembourg income study", *Social Policy Studies*, 18.
- OECD (2001). *OECD Statistics*, Paris: OECD.
- Offe, C. (1984). *Contradictions of the Welfare State*, London: Hutchinson and Co.
- Persson, T. and Tabellini, G. (1994). "Is inequality harmful for growth?", *American Economic Review*, 84 (3), pp. 600-621.
- Petmesidou, M. (1996). "Social protection in Greece: A brief glimpse of a welfare state", *Social Policy and Administration*, 30 (4), pp. 324-347.
- Pierson, P. (1991). *Dismantling the Welfare State? Reagan, Thatcher and the Politics of Retrenchment*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Pierson, P. (1998). "Irresistible forces, immovable objects: Post-industrial welfare states confront permanent austerity", *Journal of European Public Policy*, 5 (4), pp. 539-560.
- Piketty, T. and Saez, E. (2003). "Income inequality in the United States, 1913-1998", *Quarterly Journal of Economics*, 118 (1), pp. 1-39.
- Piven, F. and Cloward, R. (1998). "Eras of power", *Monthly Review*, 49 (8).
- Podkaminer, L. (2003). "A note on the evolution of inequality in Poland, 1992-99", *Cambridge Journal of Economics*, 27, pp. 755-768.
- Quadagno, J. (1984). "Welfare capitalism and the social security act of 1935", *American Sociological Review*, 49, pp. 632-647.
- Quadagno, J. (1987). "Theories of the welfare state", *Annual Review of Sociology*, 13, pp. 109-128.
- Quadagno, J. (1988). "Review of welfare theory and social policy: Reform or revolution?", *Contemporary Sociology*, 17 (6), pp. 775-777.
- Revely, J. (2006). "Taxing times: State-led income redistribution in New Zealand's 'golden age'", *Australian Economic History Review*, 46 (3), pp. 195-214.
- Rosen, S. (1996). "Public employment and the welfare state in Sweden", *Journal of Economic Literature*, XXXIV, June, pp. 729-740.
- Saville, J. (1957). "The welfare state: An historical approach", *New Reasoner*, 3, pp. 5-25.
- Sawyer, M. (1976). "Income distribution in OECD countries", *OECD Economic Outlook, Occasional Studies*, July, pp. 3-36.

- Sawyer, M. (1982). "Income distribution and the welfare state", in Boltho, A. (ed.), *The European Economy: Growth and Crisis*, Oxford: Oxford University Press.
- Schor, J. (1985). "Changes in the cyclical pattern of real wages: Evidence from nine countries, 1955-1980", *Economic Journal*, 95, pp. 452-468.
- Schor, J. (1987). "Class struggle and the macroeconomy: The cost of job loss", in Cherry, R., Naples, M. and Moseley, F. (eds), *The Imperiled Economy*, Book I, New York: URPE.
- Sepethri, A. and Chernomas, R. (1992). "Who paid for the Canadian welfare state between 1955-1988?", *Review of Radical Political Economics*, 24 (1), pp. 71-88.
- Shaikh, A. (1978). "National income accounts and Marxian categories", mimeo, New York: New School for Social Research.
- Shaikh, A. (1984). "On the social wage", mimeo, New York: New School for Social Research.
- Shaikh, A. (1987). "The falling rate of profit and the economic crisis in the US", in Cherry, R., D' Onofrio, C., Kuras, C., Michl, T., Moseley, F. and Naples, M. (eds), *The Imperiled Economy*, New York: Union of Radical Political Economists.
- Shaikh, A. (2003). "Who pays for welfare in the welfare state? A multi-country study", *Social Research*, 70 (2), pp. 531-550.
- Shaikh, A. and Tonak, E. A. (1987). "The welfare state and the myth of the social wage", in Cherry, R., Naples, M. and Moseley, F. (eds), *The Imperiled Economy*, Book I, New York: URPE.
- Shaikh, A. and Tonak, E. A. (1994). *Measuring the Wealth of Nations: The Political Economy of National Accounts*, New York: Cambridge University Press.
- Shaikh, A. and Tonak, E. A. (2000). "The rise and fall of the US welfare state", in Baiman, R., Boushey, H. and Saunders, D. (eds), *Political Economy and Contemporary Capitalism: Radical Perspectives on Economic Theory and Policy*, Armonk, New York: M. E. Sharpe.
- Shalev, M. (1983). "The social democratic state and beyond: Two generations of comparative research on the welfare state", *Comparative Sociological Review*, 6, pp. 315-351.
- Social Budget (various editions). Ministry of Labour and Social Insurance, Athens, Greece.
- Stephens, J. (1979). *The Transition from Capitalism to Socialism*, London: Macmillan.

- Taylor-Gooby, P. (2002). "The silver age of the welfare state: Perspectives on resilience", *Journal of Social Policy*, 31 (4), pp. 597-621.
- Therborn, G. (1984). "The prospects of labour and the transformation of advanced capitalism", *New Left Review*, 145, May-June.
- Titmuss, R. (1958). *Essays on "The Welfare State"*, London: Allen and Unwin.
- Titmuss, R. (1964). "The limits of the welfare state", *New Left Review*, 1/24, September-October.
- Tonak, E. A. (1987). "The US welfare state and the working class, 1952-1980", *Review of Radical Political Economics*, 19 (3), pp. 47-72.
- Tsakalotos, E. (1991). "Structural change and macroeconomic policy: The case of Greece (1981-1985)", *International Review of Applied Economics*, 5 (3), pp. 253-276.
- Tsakoglou, P. (1997). "Changes in inequality in Greece in the 1970s and the 1980s", in Gottschalk, P., Gustafsson, B. and Palmer, E. (eds), *Changing Patterns in the Distribution of Economic Welfare: An International Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Wallerstein, I. (2003). *The Decline of American Power*, New York: Free Press.
- Wedderburn, D. (1965). "Facts and theories of the welfare state", *The Socialist Register*, pp. 127-146.
- Weisskopf, T. (1979). "Marxian crisis theory and the rate of profit in the postwar U.S. economy", *Cambridge Journal of Economics*, 3 (4), pp. 341-378.
- Wilensky, H. (1975). *The Welfare State and Equality*, Berkeley: University of California Press.
- Wilensky, H. and Lebeaux, C. (1958). *Industrial Society and Social Welfare*, New York: Russell Sage.
- Wood, E. M. (1998). "Class compacts, the welfare state and epochal shifts", *Monthly Review*, 49 (8).
- Αντωνάκης, Ν. (2001). *Αναπτυξιακές Επιδράσεις των Αμυντικών Δαπανών στην Ελλάδα*, Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Βενιέρης, Δ. και Παπαθεοδώρου, Χ. (επιμ.) (2003). *Η Κοινωνική Πολιτική στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

- Gough, J. (2008). *Η Πολιτική Οικονομία του Κοινωνικού Κράτους*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Κανελλόπουλος, Κ., Αναστασάκου, Ζ., Καραμεσίνη, Μ., Κώτση, Α., Μανιάτης, Θ. και Παχάκη, Κ. (2004). *Διανομή, Αναδιανομή και Φτώχεια*, Μελέτη 55, Αθήνα: ΚΕΠΕ.
- Καράγιωργας, Δ. (1979). *Δημόσια Οικονομική Ι: Οι Οικονομικές Λειτουργίες του Κράτους*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κόλλιας, Χ. (1998). *Η Πολιτική Οικονομία της Άμυνας*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Λάσκος, Χ. και Τσακαλώτος, Ε. (2012). *22 Πράγματα που μας Λένε για την Ελληνική Κρίση και Δεν Είναι Έτσι*, Αθήνα: ΚΨΜ.
- Λιανός, Θ. (1992). *Υπεραξία, Οργανική Σύνθεση του Κεφαλαίου και Κέρδος στην Ελληνική Βιομηχανία*, Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.
- Μανεσιώτης, Β. και Reischauer, R. D. (2002). «Η δημοσιονομική πολιτική στην Ελλάδα και η ΟΝΕ», στο Bryant, R., Γκαργκάνας, Ν. και Ταβλάς, Γ. (επιμ.), *Οικονομικές Επιδόσεις της Ελλάδας και Προοπτικές*, Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος και Brookings Institution.
- Μανιάτης, Θ. (1996). «Κρατικά έσοδα και δαπάνες και το εισόδημα των εργαζομένων», στο Θεοτοκάς, Ν., Μυλωνάκης, Δ. και Σταθάκης, Γ. (επιμ.), *Αναδρομή στον Μαρξ*, Αθήνα: Δελφίνι.
- Μανιάτης, Θ. (2013). «Συσσώρευση κεφαλαίου και κρίση στην παγκόσμια και την ελληνική οικονομία: Μια μαρξιστική ανάλυση», στο *Ο Μαρξισμός και η Ελληνική Οικονομική Κρίση*, Όμιλος Μαρξιστικών Ερευνών, Αθήνα: Gutenberg.
- Μανιάτης, Θ., Τσαλίκη, Π. και Τσουλφίδης, Α. (1999). *Ζητήματα Πολιτικής Οικονομίας: Η Περίπτωση της Ελλάδας*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Επιστημονική Βιβλιοθήκη.
- Μιχαήλ, Δ. (1992). «Μια εμπειρική προσέγγιση του κόστους απώλειας εργασίας στα πλαίσια του κράτους κοινωνικής πρόνοιας», στο *Διαστάσεις της Κοινωνικής Πολιτικής Σήμερα*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Παπαθεοδώρου, Χ. και Δαφέρμος, Γ. (2010). *Δομή και Τάσεις της Οικονομικής Ανισότητας και της Φτώχειας στην Ελλάδα και την ΕΕ, 1995-2008*, Επιστημονική Έκθεση 2, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Παπαθεοδώρου, Χ., Δαφέρμος, Γ., Danchev, S. και Μαρσέλλου, Α. (2008). *Οικονομική Ανισότητα και Φτώχεια στην Ελλάδα*, Επιστημονική Έκθεση 1, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.

- Παυλόπουλος, Π. (1986). *Εισοδηματικά Μερίδια*, Αθήνα: ΙΟΒΕ.
- Πετμεζίδου-Τσουλουβή, Μ. (1992). *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνική Πολιτική*, Αθήνα: Εξάντας.
- Πετμεζίδου, Μ. και Παπαθεοδώρου, Χ. (επιμ.) (2004). *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Αθήνα: Εξάντας.
- Riketty, T. (2007). *Η Οικονομία των Ανισοτήτων*, Αθήνα: Πόλις.
- Σακελλαρόπουλος, Θ. (επιμ.) (1999). *Η Μεταρρύθμιση του Κράτους Πρόνοιας*, Αθήνα: Κριτική.
- Φάιν, Μ. (2004). «Έχει μέλλον το κράτος πρόνοιας;», στο Λαπαβίτσας, Κ. και Μπασκόζος, Ι. (επιμ.), *Η Πολιτική Οικονομία της Παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα: Παπαζήσης.

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΔΙΑΠΥΞΗ ΓΙΑ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΥ ΔΥΝΑΜΙΚΟΥ
2017-2023
ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ
ΣΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ

ISBN: 978-960-9571-52-4